

โบราณคดีในพระราชวัง

กระแสดพระราชดำรัส
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

โบราณสถานนั้นเป็นเกียรติของชาติ
อิฐเก่า ๆ แผ่นดินขี้มี้ค่า ควรที่เราจะช่วยกันรักษาไว้

โบราณคดีนครราชสีมา

archaeology

โบราณคดี

THE FACULTY OF ARCHAEOLOGY

SILPAKORN UNIVERSITY

Distributed by

SILPAKORN UNIVERSITY

Editor

Prof., M.C. SUBHADRADIS DISKUL

คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

เจ้าของ

มหาวิทยาลัยศิลปากร

บรรณาธิการ

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

กองบรรณาธิการ * ร้อยเอกเสณี วิธววรรณ * นางไฉร์ ศรีธรรม * นางเพ็ญ นาคเวท * นายศรีศักดิ์
วิไลโกศล * นางบังเอิญ มาประณีต * นายตงเคบ ประพัฒน์ทอง * นายปรีชา กาญจนาคม * นางพันธุ์ทิพย์
พันธุ์คำ * นางสาวสุดธิดาชัย ไชยสุต * นายมนตรี อมาตยกุล * นายฉะพันธ์ ประพันธ์วิธยา * นางสาว
บุญฉาว สิริโชติ * นางสาวดวงเพ็ญ พันธุ์หงษ์ * นางสาวพุดสัณ ขุญดอลง * นายพิสิฐ เจริญวงศ์ *
กองจัดการ * นายพิบูล สุภกิจวิเลขการ * * นายสุจิตต์ วงษ์เทศ * สราณีนิกร

Office

THE FACULTY OF ARCHAEOLOGY

SILPAKORN UNIVERSITY

WANG TA PRA, BANGKOK, THAILAND

TELEPHONE 22765

สำนักงาน

คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

วังท่าพระ พระนคร

โทรศัพท์ ๒๒๗๖๕

Issued quarterly

January : April : July : October

Baht 8 per copy

Yearly subscription : Baht 30

Contact EDITOR for subscription

Money order

Payable at P.O. NAPHRALAN

กำหนดออกปีละ ๔ เล่ม

มกราคม : เมษายน : กรกฎาคม : ตุลาคม

ราคาเล่มละ ๘ บาท

สมาชิกปีละ ๓๐ บาท

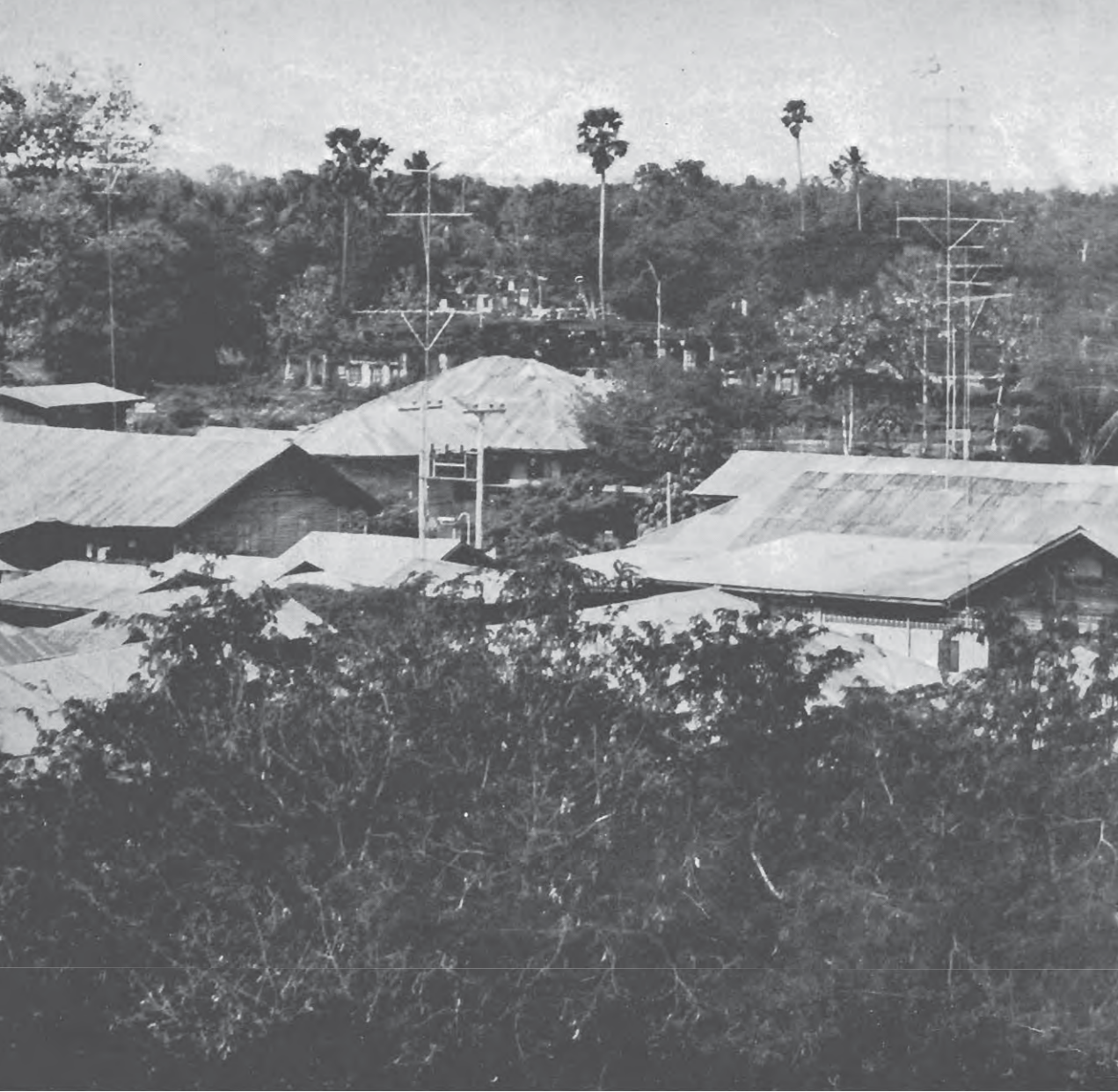
ติดต่อขอรับเป็นสมาชิกได้ที่

นายพิบูล สุภกิจวิเลขการ

ธนาณัติ/เช็คไปรษณีย์ สั่งจ่าย

ป.ณ. หน้าพระลาน

โบราณคดีนครราชสีมา

คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

จัดพิมพ์ขึ้นเป็นพิเศษ

เนื่องในการนำนักศึกษาไปชุกกัน

บริเวณปราสาทหินพิมาย

อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

ถึง

๒ มีนาคม ๒๕๑๒

ปก

หิน ที่ปราสาทพนมวัน

พิมพ์ สุกกจิวิเชยการ : ถ่ายภาพ

สุจิตต์ วงษ์เทศ : ตกแต่ง

พิมพ์ที่

กรุงเทพมหานครพิมพ์

๑/๑ ถนนราชบพิธ พระนคร

โทรศัพท์ ๒๕๘๑๗

นางอุบล เสงี่ยมพงศ์พันธ์

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา : กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

KRUNG SIAM PRESS

BANGKOK, THAILAND,

FEB. 1969.

สารบัญ

คำฉันท์ ออเกียรติยศวรราชสีมา : ๑

พระยาอุปทิศศิลปสาร

เมืองนครราชสีมา :

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าราชานุภาพ

พระพุทธรูปขนาดปรกติที่ หอสมุดใหม่

ในศิลปกรรม :

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรทิศ ทิศกุล

งานบูรณะโบราณสถานปราสาทหินพิมาย :

แทน ชีระพิทักษ์

โบราณคดีฉบับ :

กองเลข ประพันธ์ทอง

โคราชสมัยโบราณ :

ศรีศักร วัลลิโภคม

เมืองโบราณ :

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์

เทวรูปพระโพธิสัตว์ :

ศาสตราจารย์จ้อง บัวเชดเถียร

รายงาน :

สุจิตต์ วงษ์เทศ

คำนำ

เนื่องจาก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร จะได้จัดให้นักศึกษาออกไปฝึกชุดค้นชั้นดิน ณ ปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ร่วมกับนายฟัลคอก (Brian Peacock) อาจารย์สอนวิชาก่อนประวัติศาสตร์ ในมหาวิทยาลัยมลายู กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย ตั้งแต่วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ถึง ๒ มีนาคม ๒๕๕๓ ดังที่เคยกระทำมาทุกปีเกี่ยวกับภาคปฏิบัติฝึกหัดการชุดค้นและชุดแต่งตามสถานที่ต่าง ๆ

สำหรับครั้งนี้ทางคณะ ฯ เห็นว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะได้เผยแพร่วิชาความรู้เกี่ยวกับวิชาโบราณคดีในภูมิภาคแถบที่ราบสูงโคราช ให้พี่น้องชาวจังหวัดนครราชสีมาได้ทราบ ทั้งนี้เพราะ โบราณวัตถุสถานนั้นมีใช้ของบุคคลใด

บุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นของชนชาติไทยทั้งชาติ เป็นหน้าที่ของเราที่จะต้องสงวนรักษาเอาไว้เพื่อให้ลูกหลานสามารถศึกษาและได้ชื่นชมในวัฒนธรรมโบราณของท้องถิ่นของตนต่อไป การชื่นชมดังกล่าวย่อมจะก่อให้เกิดความรักชาติ ภาคภูมิใจในชาติ และมุ่งมั่นที่จะรักษาเอกราชของชาติไว้ตลอดกาลด้วย

บริเวณที่ราบสูงโคราช อันเป็นที่ตั้งของจังหวัดนครราชสีมา ได้มีประวัติอันรุ่งเรืองมาแล้วในอดีต เพราะนอกจากเครื่องมือหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว ยังได้ค้นพบโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี อันเป็นสมัยประวัติศาสตร์ที่เก่าที่สุดในประเทศไทย มีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา ตลอดจนอาจเป็นที่ตั้งของอาณาจักรศรีจำปา อันเป็นอาณาจักร

จักรที่เป็นอิสระในสมัยโบราณอีกด้วย ครั้นต่อมาเมื่อศิลปขอมได้แพร่อิทธิพลเข้ามา บริเวณที่ราบสูงโคราชก็ได้เกิดมศิลปบุรุษซึ่งเป็นศิลปที่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปขอมปนกับศิลปพื้นเมืองอีก และศิลปนี้อาจนับได้ว่ามีลงมาถึงแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เช่นเดียวกับกันจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทั้งนี้พยานหลักฐานที่แสดงให้เห็นได้เด่นชัดที่สุดก็คือ ปราสาทหินพิมายนั่นเอง ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน และคงเริ่มสร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐

ต่อมาถึงสมัยอยุธยา ในรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑) โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองนครราชสีมาขึ้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวเมืองนครราชสีมาก็ได้แสดงวีรกรรมอันยิ่งใหญ่ คือวีรกรรมของท่าน

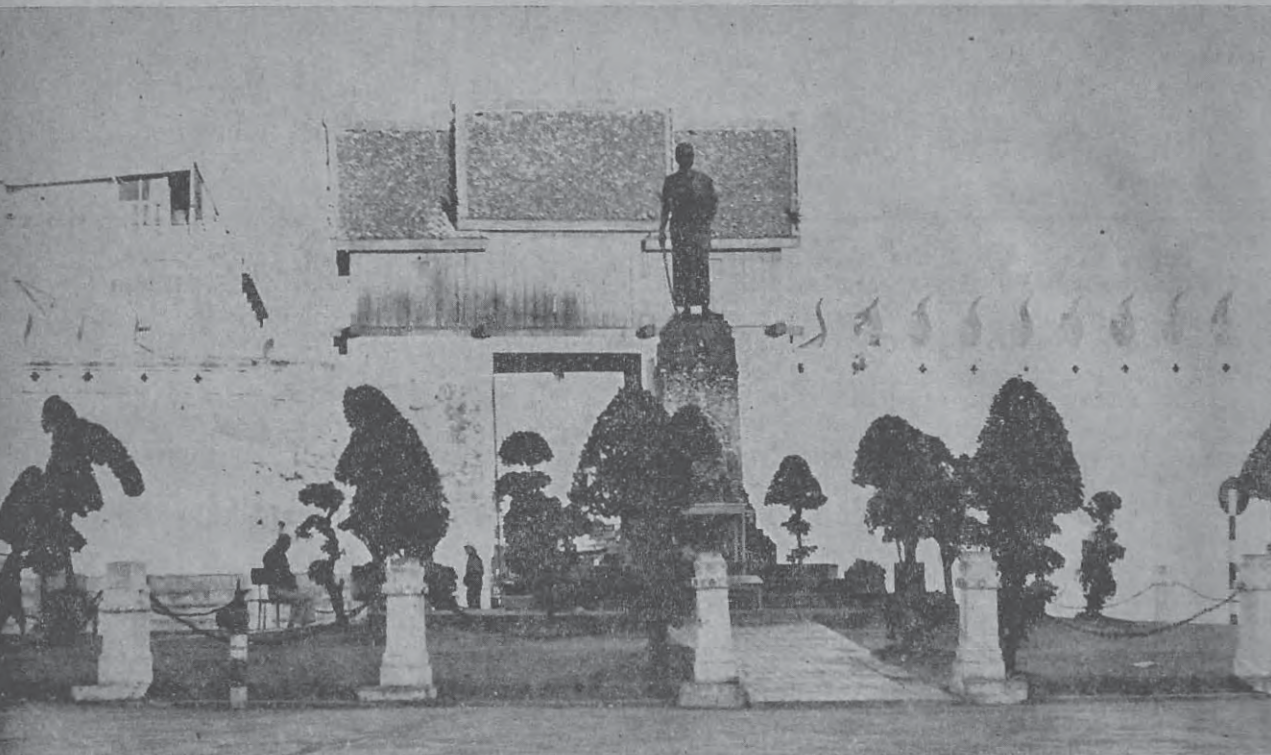
ท้าวสุรนารีในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังเป็นที่รู้ประจักษ์กันดีอยู่แล้ว

ด้วยความสำคัญของดินแดนที่ราบสูงโคราชในทางโบราณคดีเช่นนี้ เมื่อนักศึกษาคณะโบราณคดีได้มาขุดค้นที่ปราสาทหินพิมายทางคณะ ฯ จึงใคร่จะได้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับวิชาโบราณคดีหรือโบราณวัตถุสถานในท้องถิ่นให้แพร่หลายออกไป จึงได้จัดจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นอนันันนับได้ว่าเป็นวารสารโบราณคดีฉบับพิเศษเกี่ยวกับโบราณวัตถุสถาน ในเขตจังหวัดนครราชสีมา โดยเฉพาะ

ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั้งหลายบ้าง ไม่น่ามากเกินไป

(ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรีศรี ศักดิ์)
คณบดี คณะโบราณคดี
และบรรณาธิการวารสารโบราณคดี

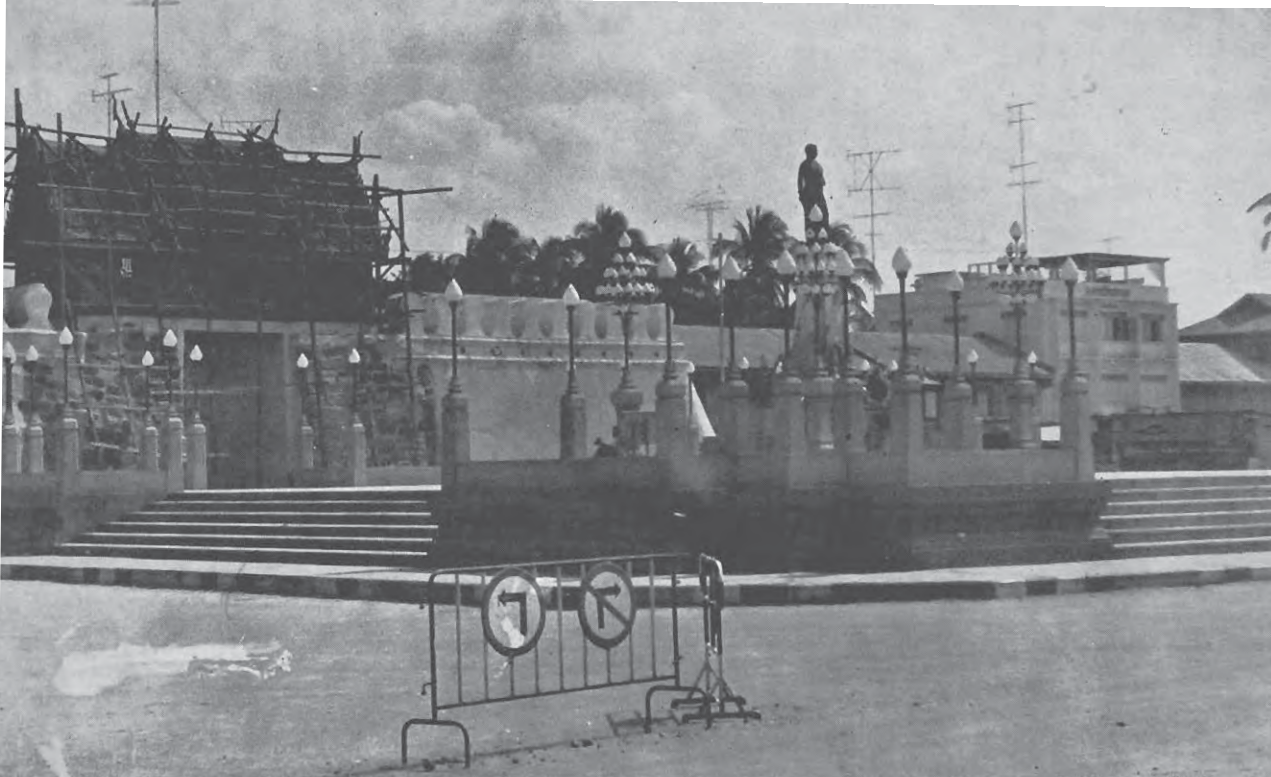

อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี (โม) จังหวัดนครราชสีมา

พระธาตุบังพวน

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ
เสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทหินพิมาย
ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล
คณะบดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
ทรงนำเสด็จ

อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี
หน้าประชุมพล
จังหวัดนครราชสีมา

คำฉันท์ ยอเกียรติชาวนครราชสีมา (เดิมจำหน้าว่าท่านโม่)

ศักราช ๒๐

ข้านบอบคุณพระศรีไตร
ก่อกมลได้ ประสิทธิ์บุญ
ข้านบมารดาชนกคุณ
ก่อสกุศลสุนทร ประสิทธิ์กาย
ข้านบอาจารย์อุปราชาย
ก่อประโยชน์หลาย ประสิทธิ์ศาสตร์
ข้านบสมเด็จพระสยามราช
ก่อคุณเอนกาส ประสิทธิ์สรณ

รัตนวิไล
สุหฤทัยพิบูล
คุณคุณชยาย
และอมรคุณพิลาส

ข้าขอโอกาสกล่าวสาร
 ในครอบครัวชาติชาวไทย
 กล่าวหาญช่วยชายซึ่งชัย
 ซึ่งดาวเป็นเจ้าชาวสยาม
 เกียรติคุณระบือลือนาม
 เป็นศักดิ์สง่านาร
 พระสุริยทัยเทว
 แห่งสมเด็จพระจักรพรรดิ
 ทรงเครื่องอุปราชาชัย
 เจ้าวรมณเฑียรทิศ
 สู้ศึกหงส์ลาด
 สืบมาด้วยความกล้าหาญ
 ยิ่งออกสองหญิงเยาวมาลย์
 นามพทาวเทพสตรี
 สืบมาผู้ของท้าวศรี
 นักรบผู้หาญชาญชัย
 บัณฑิตกลางทางไกล
 อดจนจำทนแห่งหน
 เกษะถาวรอดพันไพร
 สู้ศึกสามารถอาจอง
 หญิงไทยกล้าหาญชาญณรงค์
 นักรบระเอยมเทียมชาย
 บ่วงปราชญ์ประจบพรรยา
 กัจจกรจับดาวแดนสยาม

ยกคุณนงคราญ

มิให้ชาติใด

ไปเสื่อมไพบาราม

ผู้พบ

วาลทรงคชรัตน

ด้วยพระลัม

พจนองนางพาล

สุนทรนารี

ชาติก่อนใจ

ด้วยหญิงสองศรี

ทอานวงศ์

คุณเกริกกำจาย

ใช้ว่าหญิงกล้าสงคราม
 อางน^๒เทาน^๒น^๒เมอ^๒ไร
 ขอ^๒แดงอุ^๒ทา^๒หร^๒ณ^๒ใน
 ม^๒ง^๒จ^๒ร^๒ก^๒ชา^๒ดิ^๒อา^๒จ^๒หา^๒ญ
 ช^๒ว^๒ย^๒ชา^๒ย^๒ร^๒ก^๒ร^๒บ^๒ร^๒า^๒บา^๒ญ
 อัน^๒เล^๒ศ^๒บ^๒ร^๒ร^๒เจ^๒ติ^๒ส^๒ม^๒ญา

อินทรวีเชียร ๑๑

ปาง^๒ร^๒ช^๒กา^๒ล^๒อง^๒ค^๒
 ส^๒ม^๒เด^๒จ^๒พ^๒ระ^๒รา^๒มา—
 ก^๒ร^๒ุง^๒ร^๒ัต^๒น^๒โก^๒ถ^๒ิน^๒
 ร^๒เ^๒อง^๒ร^๒าว^๒น^๒ค^๒ร^๒ร^๒าม^๒
 ยุ^๒ค^๒ห^๒น^๒ง^๒ก^๒ษ^๒ต^๒ริ^๒ย^๒า^๒ค^๒
 แ^๒ปร^๒พ^๒ก^๒ต^๒ร^๒ป^๒ระ^๒พ^๒ฤ^๒ติ^๒พ^๒าล^๒
 น^๒า^๒ม^๒เจ้า^๒ม^๒ล^๒าว^๒ร^๒ัฐ^๒
 ย^๒ก^๒พ^๒ล^๒ส^๒ก^๒น^๒ช^๒ไ^๒กร^๒
 ก^๒ว^๒า^๒ด^๒ต^๒อน^๒ป^๒ระ^๒ชา^๒ชน^๒
 ผ^๒าย^๒เห^๒น^๒อ^๒แล^๒ะ^๒เล^๒ย^๒ลา^๒ม^๒
 เช^๒า^๒เช^๒ต^๒น^๒ค^๒ร^๒รา—
 เจ^๒า^๒เม^๒อง^๒เผ^๒อ^๒ญ^๒ไ^๒ไป^๒
 เ^๒ล^๒ือ^๒อ^๒ย^๒ุ^๒ก^๒ม^๒น^๒อ^๒ย^๒
 จ^๒าย^๒อม^๒อ^๒ริ^๒น^๒ท^๒ร^๒
 จ^๒อม^๒ล^๒าว^๒ก^๒ั^๒ร^๒วม^๒ค^๒ร^๒ว^๒
 ช^๒าง^๒มา^๒ป^๒ระ^๒ด^๒าม^๒
 ก^๒ว^๒า^๒ด^๒ต^๒อน^๒นิ^๒ก^๒ร^๒ท^๒ไ^๒ย^๒
 ช^๒าย^๒ห^๒ึง^๒อน^๒น^๒ด^๒ล^๒ัญ^๒

หมดเพียงออกนาม

หญิงอนมิจ

แม่คุณโอฟาร

ระ^๒พิ^๒ง^๒ศ^๒ร^๒า^๒ชา^๒
 ช^๒ิ^๒บ^๒ดิ^๒น^๒ท^๒ระ^๒ค^๒ร^๒บ^๒ส^๒า^๒ม^๒
 ท^๒ร^๒ณ^๒ิ^๒น^๒ป^๒ระ^๒เท^๒ศ^๒ส^๒ยา^๒ม^๒
 ว^๒ร^๒ฤ^๒ท^๒ธิ^๒ม^๒โ^๒ห^๒พ^๒าร^๒
 ส^๒ต^๒น^๒า^๒ค^๒น^๒ห^๒ุต^๒ส^๒ถ^๒า^๒น^๒
 ม^๒น^๒ะ^๒ค^๒ิ^๒ด^๒ก^๒บ^๒ฏ^๒ไ^๒ท^๒ย^๒
 อ^๒น^๒ ๑ ช^๒ัต^๒ติ^๒เย^๒ศ^๒ไ^๒ไซ^๒
 จ^๒ร^๒เ^๒า^๒ ๓ เ^๒ต^๒ศ^๒ส^๒ยา^๒ม^๒
 ๓ ส^๒ก^๒ล^๒น^๒ค^๒ร^๒ต^๒า^๒ม^๒
 จ^๒ร^๒เ^๒ล^๒เ^๒อ^๒น^๒ก^๒ระ^๒ห^๒น^๒า^๒ไ^๒ค^๒เ^๒ด^๒
 ช^๒ติ^๒มา^๒บ^๒ร^๒ไ^๒ท^๒ย^๒
 ช^๒ุ^๒ร^๒ก^๒ิ^๒จ^๒อ^๒ติ^๒ศ^๒ร^๒
 แ^๒ล^๒ะ^๒ก^๒ิ^๒ด^๒อ^๒ย^๒พ^๒ลา^๒ก^๒ร^๒
 อ^๒น^๒ ๑ ร^๒า^๒ช^๒ไ^๒พ^๒ร^๒
 น^๒ระ^๒ท^๒ว^๒บ^๒ร^๒ศ^๒ร^๒
 ช^๒น^๒พ^๒ัส^๒ต^๒ ๑ พ^๒ิ^๒พิ^๒ท^๒ณ^๒ท^๒
 จ^๒ร^๒ไ^๒ไป ๓ เ^๒ว^๒ียง^๒จ^๒ัน^๒ท^๒น^๒
 จ^๒ร^๒ค^๒ล^๒า^๒ดิ^๒น^๒ิ^๒ว^๒า^๒ส^๒ถ^๒า^๒น^๒

รักชาติบเชื่อนกมลไผ่
รักยศบแปรกมลฉนั้น
ชายหญิงประมวฬพลสมา--
๕๐
ตงคยประสมพลทหาร
ครนส์ทิสาร์และพลคลา
ครวไทยก็เตรียมพยุหวิ--
ปิกขวาและซ้ายบุรุษผู้
๕๑
ทงสองพระยาบุรุษหาญ
ท่านไม่ปชาบดิปลัด
๕๒
ทงแก่และสาวบมิละวาง
ถือธรรพอาวุธลคิก
ส้มเด็จพระจอมนรอดุล
ออกสัประยุทศคณะริปู
๕๓
หนนเนองระดมพลครวไล

กษตกรประชาต ๓๒

มนัสไทยประณตไท
มิญกรกมิภกตบร
๕๔
ถสันจวงทะเลวงจำ
บุรุษรุกอนงครน
๕๕
อนงคเพศมนัสพิ--
มิไตตบกักควาขวาน
๕๖
มิไตมตักเอาไม
กระหน่ำฟาดพิฆาตลาว
๕๗
ผอยเหยาสือรชร
๕๘
ผิยามยุทศสิยรรยง

มนะไป ณ อาธรรม
๕๙
มุขพิงมลาวพาล
๖๐
คมฝ่ากระทำการ
๖๑
ประดิดุทไฟ
๖๒
จรมาจะตอด
๖๓
ระระตมประจัญบาน
๖๔
พิรุณวิการ
๖๕
บริรักษกองกลาง
๖๖
บริษทอนงคินาง
๖๗
ชุระเข้า ณ กองหนน
๖๘
มนะนิกะนังคุณ
๖๙
อติเทพกษัตริย์ไทย
๗๐
จรรจุณญภย
๗๑
บมิยณแดียงหยอน

๗๒
นรินทร์ไทยมิต้อถอน
๗๓
มิพิงบารมิบุญ
๗๔
บุรุษนำองคหนน
๗๕
ประจัญร่วมประจัญบาน
๗๖
ราชาศรัทธารชาญ
๗๗
มิไตหอกกักควาหวาด
๗๘
๗๙
๘๐
๘๑
๘๒
๘๓
๘๔
๘๕
๘๖
๘๗
๘๘
๘๙
๙๐
๙๑
๙๒
๙๓
๙๔
๙๕
๙๖
๙๗
๙๘
๙๙
๑๐๐
๑๐๑
๑๐๒
๑๐๓
๑๐๔
๑๐๕
๑๐๖
๑๐๗
๑๐๘
๑๐๙
๑๑๐
๑๑๑
๑๑๒
๑๑๓
๑๑๔
๑๑๕
๑๑๖
๑๑๗
๑๑๘
๑๑๙
๑๒๐
๑๒๑
๑๒๒
๑๒๓
๑๒๔
๑๒๕
๑๒๖
๑๒๗
๑๒๘
๑๒๙
๑๓๐
๑๓๑
๑๓๒
๑๓๓
๑๓๔
๑๓๕
๑๓๖
๑๓๗
๑๓๘
๑๓๙
๑๔๐
๑๔๑
๑๔๒
๑๔๓
๑๔๔
๑๔๕
๑๔๖
๑๔๗
๑๔๘
๑๔๙
๑๕๐
๑๕๑
๑๕๒
๑๕๓
๑๕๔
๑๕๕
๑๕๖
๑๕๗
๑๕๘
๑๕๙
๑๖๐
๑๖๑
๑๖๒
๑๖๓
๑๖๔
๑๖๕
๑๖๖
๑๖๗
๑๖๘
๑๖๙
๑๗๐
๑๗๑
๑๗๒
๑๗๓
๑๗๔
๑๗๕
๑๗๖
๑๗๗
๑๗๘
๑๗๙
๑๘๐
๑๘๑
๑๘๒
๑๘๓
๑๘๔
๑๘๕
๑๘๖
๑๘๗
๑๘๘
๑๘๙
๑๙๐
๑๙๑
๑๙๒
๑๙๓
๑๙๔
๑๙๕
๑๙๖
๑๙๗
๑๙๘
๑๙๙
๒๐๐
๒๐๑
๒๐๒
๒๐๓
๒๐๔
๒๐๕
๒๐๖
๒๐๗
๒๐๘
๒๐๙
๒๑๐
๒๑๑
๒๑๒
๒๑๓
๒๑๔
๒๑๕
๒๑๖
๒๑๗
๒๑๘
๒๑๙
๒๒๐
๒๒๑
๒๒๒
๒๒๓
๒๒๔
๒๒๕
๒๒๖
๒๒๗
๒๒๘
๒๒๙
๒๓๐
๒๓๑
๒๓๒
๒๓๓
๒๓๔
๒๓๕
๒๓๖
๒๓๗
๒๓๘
๒๓๙
๒๔๐
๒๔๑
๒๔๒
๒๔๓
๒๔๔
๒๔๕
๒๔๖
๒๔๗
๒๔๘
๒๔๙
๒๕๐
๒๕๑
๒๕๒
๒๕๓
๒๕๔
๒๕๕
๒๕๖
๒๕๗
๒๕๘
๒๕๙
๒๖๐
๒๖๑
๒๖๒
๒๖๓
๒๖๔
๒๖๕
๒๖๖
๒๖๗
๒๖๘
๒๖๙
๒๗๐
๒๗๑
๒๗๒
๒๗๓
๒๗๔
๒๗๕
๒๗๖
๒๗๗
๒๗๘
๒๗๙
๒๘๐
๒๘๑
๒๘๒
๒๘๓
๒๘๔
๒๘๕
๒๘๖
๒๘๗
๒๘๘
๒๘๙
๒๙๐
๒๙๑
๒๙๒
๒๙๓
๒๙๔
๒๙๕
๒๙๖
๒๙๗
๒๙๘
๒๙๙
๓๐๐
๓๐๑
๓๐๒
๓๐๓
๓๐๔
๓๐๕
๓๐๖
๓๐๗
๓๐๘
๓๐๙
๓๑๐
๓๑๑
๓๑๒
๓๑๓
๓๑๔
๓๑๕
๓๑๖
๓๑๗
๓๑๘
๓๑๙
๓๒๐
๓๒๑
๓๒๒
๓๒๓
๓๒๔
๓๒๕
๓๒๖
๓๒๗
๓๒๘
๓๒๙
๓๓๐
๓๓๑
๓๓๒
๓๓๓
๓๓๔
๓๓๕
๓๓๖
๓๓๗
๓๓๘
๓๓๙
๓๔๐
๓๔๑
๓๔๒
๓๔๓
๓๔๔
๓๔๕
๓๔๖
๓๔๗
๓๔๘
๓๔๙
๓๕๐
๓๕๑
๓๕๒
๓๕๓
๓๕๔
๓๕๕
๓๕๖
๓๕๗
๓๕๘
๓๕๙
๓๖๐
๓๖๑
๓๖๒
๓๖๓
๓๖๔
๓๖๕
๓๖๖
๓๖๗
๓๖๘
๓๖๙
๓๗๐
๓๗๑
๓๗๒
๓๗๓
๓๗๔
๓๗๕
๓๗๖
๓๗๗
๓๗๘
๓๗๙
๓๘๐
๓๘๑
๓๘๒
๓๘๓
๓๘๔
๓๘๕
๓๘๖
๓๘๗
๓๘๘
๓๘๙
๓๙๐
๓๙๑
๓๙๒
๓๙๓
๓๙๔
๓๙๕
๓๙๖
๓๙๗
๓๙๘
๓๙๙
๔๐๐
๔๐๑
๔๐๒
๔๐๓
๔๐๔
๔๐๕
๔๐๖
๔๐๗
๔๐๘
๔๐๙
๔๑๐
๔๑๑
๔๑๒
๔๑๓
๔๑๔
๔๑๕
๔๑๖
๔๑๗
๔๑๘
๔๑๙
๔๒๐
๔๒๑
๔๒๒
๔๒๓
๔๒๔
๔๒๕
๔๒๖
๔๒๗
๔๒๘
๔๒๙
๔๓๐
๔๓๑
๔๓๒
๔๓๓
๔๓๔
๔๓๕
๔๓๖
๔๓๗
๔๓๘
๔๓๙
๔๔๐
๔๔๑
๔๔๒
๔๔๓
๔๔๔
๔๔๕
๔๔๖
๔๔๗
๔๔๘
๔๔๙
๔๕๐
๔๕๑
๔๕๒
๔๕๓
๔๕๔
๔๕๕
๔๕๖
๔๕๗
๔๕๘
๔๕๙
๔๖๐
๔๖๑
๔๖๒
๔๖๓
๔๖๔
๔๖๕
๔๖๖
๔๖๗
๔๖๘
๔๖๙
๔๗๐
๔๗๑
๔๗๒
๔๗๓
๔๗๔
๔๗๕
๔๗๖
๔๗๗
๔๗๘
๔๗๙
๔๘๐
๔๘๑
๔๘๒
๔๘๓
๔๘๔
๔๘๕
๔๘๖
๔๘๗
๔๘๘
๔๘๙
๔๙๐
๔๙๑
๔๙๒
๔๙๓
๔๙๔
๔๙๕
๔๙๖
๔๙๗
๔๙๘
๔๙๙
๕๐๐
๕๐๑
๕๐๒
๕๐๓
๕๐๔
๕๐๕
๕๐๖
๕๐๗
๕๐๘
๕๐๙
๕๑๐
๕๑๑
๕๑๒
๕๑๓
๕๑๔
๕๑๕
๕๑๖
๕๑๗
๕๑๘
๕๑๙
๕๒๐
๕๒๑
๕๒๒
๕๒๓
๕๒๔
๕๒๕
๕๒๖
๕๒๗
๕๒๘
๕๒๙
๕๓๐
๕๓๑
๕๓๒
๕๓๓
๕๓๔
๕๓๕
๕๓๖
๕๓๗
๕๓๘
๕๓๙
๕๔๐
๕๔๑
๕๔๒
๕๔๓
๕๔๔
๕๔๕
๕๔๖
๕๔๗
๕๔๘
๕๔๙
๕๕๐
๕๕๑
๕๕๒
๕๕๓
๕๕๔
๕๕๕
๕๕๖
๕๕๗
๕๕๘
๕๕๙
๕๖๐
๕๖๑
๕๖๒
๕๖๓
๕๖๔
๕๖๕
๕๖๖
๕๖๗
๕๖๘
๕๖๙
๕๗๐
๕๗๑
๕๗๒
๕๗๓
๕๗๔
๕๗๕
๕๗๖
๕๗๗
๕๗๘
๕๗๙
๕๘๐
๕๘๑
๕๘๒
๕๘๓
๕๘๔
๕๘๕
๕๘๖
๕๘๗
๕๘๘
๕๘๙
๕๙๐
๕๙๑
๕๙๒
๕๙๓
๕๙๔
๕๙๕
๕๙๖
๕๙๗
๕๙๘
๕๙๙
๖๐๐
๖๐๑
๖๐๒
๖๐๓
๖๐๔
๖๐๕
๖๐๖
๖๐๗
๖๐๘
๖๐๙
๖๑๐
๖๑๑
๖๑๒
๖๑๓
๖๑๔
๖๑๕
๖๑๖
๖๑๗
๖๑๘
๖๑๙
๖๒๐
๖๒๑
๖๒๒
๖๒๓
๖๒๔
๖๒๕
๖๒๖
๖๒๗
๖๒๘
๖๒๙
๖๓๐
๖๓๑
๖๓๒
๖๓๓
๖๓๔
๖๓๕
๖๓๖
๖๓๗
๖๓๘
๖๓๙
๖๔๐
๖๔๑
๖๔๒
๖๔๓
๖๔๔
๖๔๕
๖๔๖
๖๔๗
๖๔๘
๖๔๙
๖๕๐
๖๕๑
๖๕๒
๖๕๓
๖๕๔
๖๕๕
๖๕๖
๖๕๗
๖๕๘
๖๕๙
๖๖๐
๖๖๑
๖๖๒
๖๖๓
๖๖๔
๖๖๕
๖๖๖
๖๖๗
๖๖๘
๖๖๙
๖๗๐
๖๗๑
๖๗๒
๖๗๓
๖๗๔
๖๗๕
๖๗๖
๖๗๗
๖๗๘
๖๗๙
๖๘๐
๖๘๑
๖๘๒
๖๘๓
๖๘๔
๖๘๕
๖๘๖
๖๘๗
๖๘๘
๖๘๙
๖๙๐
๖๙๑
๖๙๒
๖๙๓
๖๙๔
๖๙๕
๖๙๖
๖๙๗
๖๙๘
๖๙๙
๗๐๐
๗๐๑
๗๐๒
๗๐๓
๗๐๔
๗๐๕
๗๐๖
๗๐๗
๗๐๘
๗๐๙
๗๑๐
๗๑๑
๗๑๒
๗๑๓
๗๑๔
๗๑๕
๗๑๖
๗๑๗
๗๑๘
๗๑๙
๗๒๐
๗๒๑
๗๒๒
๗๒๓
๗๒๔
๗๒๕
๗๒๖
๗๒๗
๗๒๘
๗๒๙
๗๓๐
๗๓๑
๗๓๒
๗๓๓
๗๓๔
๗๓๕
๗๓๖
๗๓๗
๗๓๘
๗๓๙
๗๔๐
๗๔๑
๗๔๒
๗๔๓
๗๔๔
๗๔๕
๗๔๖
๗๔๗
๗๔๘
๗๔๙
๗๕๐
๗๕๑
๗๕๒
๗๕๓
๗๕๔
๗๕๕
๗๕๖
๗๕๗
๗๕๘
๗๕๙
๗๖๐
๗๖๑
๗๖๒
๗๖๓
๗๖๔
๗๖๕
๗๖๖
๗๖๗
๗๖๘
๗๖๙
๗๗๐
๗๗๑
๗๗๒
๗๗๓
๗๗๔
๗๗๕
๗๗๖
๗๗๗
๗๗๘
๗๗๙
๗๘๐
๗๘๑
๗๘๒
๗๘๓
๗๘๔
๗๘๕
๗๘๖
๗๘๗
๗๘๘
๗๘๙
๗๙๐
๗๙๑
๗๙๒
๗๙๓
๗๙๔
๗๙๕
๗๙๖
๗๙๗
๗๙๘
๗๙๙
๘๐๐
๘๐๑
๘๐๒
๘๐๓
๘๐๔
๘๐๕
๘๐๖
๘๐๗
๘๐๘
๘๐๙
๘๑๐
๘๑๑
๘๑๒
๘๑๓
๘๑๔
๘๑๕
๘๑๖
๘๑๗
๘๑๘
๘๑๙
๘๒๐
๘๒๑
๘๒๒
๘๒๓
๘๒๔
๘๒๕
๘๒๖
๘๒๗
๘๒๘
๘๒๙
๘๓๐
๘๓๑
๘๓๒
๘๓๓
๘๓๔
๘๓๕
๘๓๖
๘๓๗
๘๓๘
๘๓๙
๘๔๐
๘๔๑
๘๔๒
๘๔๓
๘๔๔
๘๔๕
๘๔๖
๘๔๗
๘๔๘
๘๔๙
๘๕๐
๘๕๑
๘๕๒
๘๕๓
๘๕๔
๘๕๕
๘๕๖
๘๕๗
๘๕๘
๘๕๙
๘๖๐
๘๖๑
๘๖๒
๘๖๓
๘๖๔
๘๖๕
๘๖๖
๘๖๗
๘๖๘
๘๖๙
๘๗๐
๘๗๑
๘๗๒
๘๗๓
๘๗๔
๘๗๕
๘๗๖
๘๗๗
๘๗๘
๘๗๙
๘๘๐
๘๘๑
๘๘๒
๘๘๓
๘๘๔
๘๘๕
๘๘๖
๘๘๗
๘๘๘
๘๘๙
๘๙๐
๘๙๑
๘๙๒
๘๙๓
๘๙๔
๘๙๕
๘๙๖
๘๙๗
๘๙๘
๘๙๙
๙๐๐
๙๐๑
๙๐๒
๙๐๓
๙๐๔
๙๐๕
๙๐๖
๙๐๗
๙๐๘
๙๐๙
๙๑๐
๙๑๑
๙๑๒
๙๑๓
๙๑๔
๙๑๕
๙๑๖
๙๑๗
๙๑๘
๙๑๙
๙๒๐
๙๒๑
๙๒๒
๙๒๓
๙๒๔
๙๒๕
๙๒๖
๙๒๗
๙๒๘
๙๒๙
๙๓๐
๙๓๑
๙๓๒
๙๓๓
๙๓๔
๙๓๕
๙๓๖
๙๓๗
๙๓๘
๙๓๙
๙๔๐
๙๔๑
๙๔๒
๙๔๓
๙๔๔
๙๔๕
๙๔๖
๙๔๗
๙๔๘
๙๔๙
๙๕๐
๙๕๑
๙๕๒
๙๕๓
๙๕๔
๙๕๕
๙๕๖
๙๕๗
๙๕๘
๙๕๙
๙๖๐
๙๖๑
๙๖๒
๙๖๓
๙๖๔
๙๖๕
๙๖๖
๙๖๗
๙๖๘
๙๖๙
๙๗๐
๙๗๑
๙๗๒
๙๗๓
๙๗๔
๙๗๕
๙๗๖
๙๗๗
๙๗๘
๙๗๙
๙๘๐
๙๘๑
๙๘๒
๙๘๓
๙๘๔
๙๘๕
๙๘๖
๙๘๗
๙๘๘
๙๘๙
๙๙๐
๙๙๑
๙๙๒
๙๙๓
๙๙๔
๙๙๕
๙๙๖
๙๙๗
๙๙๘
๙๙๙
๑๐๐๐

๖๑ โบราณถนัดกรวาชดีมา

นิกรลาวมลายชน
ประมาณศัพทสองพัน

มเกลื่อนกล่นอนาครัน
พินาศพ่ายกระจายไป

อินทรวีเชียร ๑๑

ปางสุทธิดารนาย
ยลลาวมลายไป
เล็ดแดงประดุจชาติ
เห็นไทยครະไฉพล
เห็นหญิงกล้าคัญ
นึกเนคะเนการณ
หวนหวาดชยาดพ่าย
รับทูลพระบิดา
เดชบารมีป็น
ให้แจ่มลาวมาน
ถอยจากนครราช ฯ
ทันทัพ ณ กรุงสยาม
ปราบรัฐมลาวราบ
บรรลือพระเดชปรา

พลฝ่ายริบไทย
บมิเป็นกระบวณพล
ระตะดาษชราดล
พิศเพียงกระแสดาร
มนะมันว่าชายชาญ
พลกรงกระหน่ำมา
จรคลายกระบวณคลา
ตุจจินตนาการ
นครินทไทยดาล
มนะเชยบุลลความ
บมิอาจจะลุลกลาม
จรดลกระบวณมา
บมิหยาบอหังการ
กฏตราบนินันตร

บทที่ ๑๕

สถลบทอุทาหรณ์
สถลนิกรนารี
สถลคณริบสุลาลัย
สถลคณอนงค์ไทย

ไซคุณากร
ผู้บวรพี
ห่อนคณิ่งหมาย
ควรจะภูมิใจ

ประเสริฐศรี
ระเพียงชาย
จะชิงชัย
บจิดจาง

วสันตดิถี ๑๔

อาเพศก็เพศชอนงค์
 ควรแต่ตึงสิริสะอาก
 ยามเชือกก็เช้นศรีระอวย
 โอควรจะเอนพจนไซ
 อาหตถกหตถสุชมน
 ควรแต่จะถือสุริยมาล—
 ยามทุกชกถอวธอา
 โอควรจะเอนพจนชม
 อาเสยงก็เสยงชอนงค์
 ควรแต่จะช้องสรประสาธ
 ยามแคนก็แคนกมลช้อง
 โอควรจะชมนุชไฉน
 อาจตกิจตตวนิดา
 ควรแต่จะเอือกมลครอง
 ยามยุทธานามมิชยาต
 โอควรจะนับคุณอนน—
 อาจอนงคคุณจุ
 เพอเฉลิมพระเกียรติพระวรจร—
 เพอเป็นนิทรศนชนบ
 ยามศุภยทิษัมพรละดิน

อรองค์กับอบบาง
 ศุภลักษณะประโลมใจ
 พลช่วยผจญภัย
 คุณเลิศมโหฬาร
 มนะหวนฤตตาล
 ยประมุขมโนรม
 ภูษามารวมตรม
 คุณช้วนรัตนกราล
 เสนาสั่งกระแสนหวาน
 ตรียางค์พยุ้งใจ
 สรรก้องกระหิมไพร
 นจะหน้ามนต์ปอง
 กรณา ณ ชนผอง
 ฆรรณมนต์สน
 มนะอาจผจญรณ
 ตอเนกรำพัน
 จรฟ้ง ณ ไกวัล
 มิกราชสยามินทร์
 นรพบคั่นถวิล
 คุณนุชคุณัย เทอญ.

เมืองนครราชสีมา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

สถานีรถไฟที่เมืองนครราชสีมาตั้ง ณ ตำบลวัดแจ้ง ทางด้านตะวันตก ห่างกำแพงเมืองประมาณกิโลเมตรครึ่ง แต่สถานีไปถึงกำแพงเมืองเป็นตลาดท่าเลค้าขาย เรียกว่าตลาดโพธิ์กลาง ตั้งสองฟากตลอดทางจนถึงประตูเมือง

เมืองนครราชสีมาเป็นป้อมปราการ (มีจดหมายเหตุปรากฏว่าช่างฝรั่งเศษให้แบบอย่างสร้างเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ยาวประมาณ ๑๗๐๐ เมตร กว้างประมาณ ๑๐๐๐ เมตร มีคูล้อมรอบ มีประตู ๕ ประตู ประตูด้านตะวันตกเรียกประตูชุมพล ประตูด้านเหนือเรียกประตูพลแสน ประตูด้านตะวันออกเรียกประตูพลล้าน ประตูด้านใต้เรียกประตูไชยณรงค์ แต่เดิมที่ว่าการและบ้านเรือนข้าราชการอยู่ในกำแพงเมืองทั้งนั้น ภายหลังมาเมื่อตั้งกองทหารที่เมืองนครราชสีมาในรัชกาลที่ ๕ สร้างบริเวณโรงทหารนอกกำแพงเมืองที่ตำบลหนองบัวทางฝั่งใต้ ฝ่ายพลเรือนก็สร้างที่พักสำหรับข้าราชการพลเรือนนอกกำแพงเมืองที่ริมหนองบัวทางฝั่งเหนือ ท่าเลเมืองนครราชสีมาบัดนี้จึงเป็น ๓ ตอน คือท่าเลการค้าขายอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตก

สถานที่ทำการอยู่ในเมือง ที่อยู่ข้าราชการ และที่ตงกรมทหารบกอยู่นอกเมืองทางทิศใต้ ส่วนทางทิศตะวันออกนั้นข้างนอกเมืองเป็น บึงใหญ่ สำหรับขังน้ำเลี้ยงสัตว์พาหนะเรียกว่า *ห้วยทะเล* ที่วังเมืองนครราชสีมาไม่มีแม่น้ำลำคลองเหมือนเมืองทางที่แผ่นดินต่ำ เช่นเมืองสระบุรี และพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น ได้อาศัยน้ำลำตะคอง อันเป็นห้วยไหลมาแต่เขาใหญ่ในทงพระยาไฟ ลำตะคองนี้ไหลผ่านเมืองนครจำนาศึก เมืองโคราชเก่ามาจนเมืองนครราชสีมา แล้วเลยไปตกลำน้ำมูล แต่พื้นแผ่นดินตรงที่ตงเมืองนครราชสีมา มีเทือกเกือ่มาก พาให้น้ำในลำตะคองเก็บใช้บริโภคนไม่ได้แต่ก่อนมา จึงคิดทำทำนบเรียกว่า *กวางกระก* ลำตะคองข้างเหนือ น้ำที่ตำบลมะขามเฒ่า แล้วซุกเหมือนเรียกว่า *ลำปะทูล* ชักน้ำจัดไปใช้ที่ตลาดโพธิ์กลางตลอดจนในเมืองนครราชสีมา สองข้างลำปะทูล

ทำเป็นสวนต้นผลไม้ตลอดทาง แต่ลำลำปะทูลไม่พอ ยังต้องทำบึงที่ขังน้ำฝนไว้บริโภคน เรียกว่า *บึง* คือบึงตลิ่งเป็นต้น มีหลายแห่งรอบบริเวณเมืองนครราชสีมา และไปจากเมืองคูเหมือนจะเป็นป่าเปลี่ยนทุกด้าน เพราะพื้นที่เป็นคอนสลับกับแอ่งไปทุกทิศ ที่บนคอนแห่งแล้งพวกพลเมืองทำการเพาะปลูกไม่ได้ก็ทิ้งไว้เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์พาหนะ ตั้งบ้านเรือนทำเรือสวนไร่นาตามชายคอนและที่แอ่งอันเป็นที่ชุ่มชื้นควรแก่การเพาะปลูก ที่หว่างคอนบางแห่งเป็นท้องทุ่งทำนาได้ใหญ่โต ก็มีราษฎรพลเมืองตงภูมิลำเนาอยู่เป็นหมู่ ๆ ทวีไปมิใคร่จะมีที่เปลี่ยนเว้นแต่ในคองหรือบนคอนและทุ่งที่ฤดูน้ำหลาก น้ำท่วมล้นนักทำการเพาะปลูกไม่ได้ เช่นที่เรียกว่า *ทุ่งสัมฤทธิ์* และ *ทุ่งกระเด็น* เป็นต้น

เมืองนครราชสีมาฉบับในทำเนียบว่า

เป็นชั้นเมืองโท ต่อมาภายหลัง (เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์) ยกขึ้นเป็นชั้นเมืองเอกเสมอกับเมืองพิษณุโลก และเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองสำคัญสำหรับการปกครองพระราชอาณาจักรทางคันทะวันออก เหตุด้วยเป็นเมืองใหญ่อยู่ต้นหนทางที่จะไปมาในระหว่างมณฑลในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กับมณฑลทั้งหลายที่อยู่ทางลุ่มแม่น้ำโขง ต้องเดินผ่านเขตเมืองนครราชสีมาช่องทางที่สำหรับข้ามเขาเขื่อน คือช่องดงพระยาหลวงทางไปจากเมืองไชยบาลาคคี ช่องดงพระยาไฟทางไปจากเมืองสระบุรีคีช่องบุนนาคช่องสแกระราศ และช่องตะโก อันเป็นทางไปจากแขวงเมืองปราจีนบุรีคี อยู่ในเขตเมืองนครราชสีมาทั้งนั้น เพราะฉะนั้นในการศึกสงครามทางมณฑลทิศตะวันออกก็ตีในการปกครองรักษาพระราชอาณาเขตทางนั้นคีตี จึงต้องเอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่อำนวยการ ส่วนการค้าขายนั้นบรรดาสินค้าที่มาแต่หัวเมืองทางตะวันออก และสินค้าที่ส่งไปแต่กรุงเทพฯ เพื่อจำหน่ายทางหัวเมืองเหล่านั้น ก็ต้องผ่านช่องทางที่กล่าวมา อาศัยเมืองนครราชสีมาเป็นตลาดที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่

สำคัญในการค้าขายด้วยอีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้รถไฟแผ่นดินสายแรกที่สร้างในประเทศนี้ จึงทำไปเมืองนครราชสีมา ก่อนทางอื่น

ตำนานเมืองนครราชสีมา

ท้องที่มณฑลนครราชสีมา เป็นที่สำคัญมาแต่ครั้งเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่ในประเทศนี้ แต่พวกขอมอยู่ทางใต้ ตั้งราชธานี ณ เมืองนครธม (ซึ่งไทยเราเรียกว่าเมืองนครหลวง) ขยายอาณาเขตขึ้นมาทางข้างเหนือเป็น ๒ ทาง ทาง ๑ ขยายอาณาเขตขึ้นมาทางแผ่นดินต่ำ (คือมณฑลปราจีนบุรี) มาจนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งเมืองลพบุรีเป็นเมืองหลวงปกครองมณฑลละโว้ มณฑล ๑ ตั้งเมืองสุโขทัยเป็นเมืองหลวงปกครองมณฑลสยามมณฑล ๑ ตั้งเมืองศรีเทพ (อยู่ในแขวงอำเภอวิเชียร จังหวัดเพชรบูรณ์) เป็นเมืองหลวง ปกครองหัวเมืองลุ่มลำน่าน้ำป่าสักทางข้างเหนือมณฑล ๑ ทางที่ขยายอาณาเขตอีกทาง ๑ นั้น พวกขอมเดินข้ามเขาเขื่อนขึ้นทางช่องซึ่งเรียกกันบัดนี้ว่าช่องเสม็ด มาในท้องที่แผ่นดินสูง ซึ่งเป็นมณฑลอุบล มณฑลนครราชสีมา มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุดรบัดนี้ เข้าใจ

ว่าตั้งเมืองหลวงในการปกครองเป็น ๒ มณฑล คือมณฑลฝ่ายเหนือ ตั้งเมืองหลวงที่ริมหนองหาร (คือที่เมืองสกลนครบัดนี้) แห่ง ๑ มณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลฝ่ายใต้ ตั้งเมืองหลวงที่เมืองพิมายอยู่ริมลำน้ำมูลห่างเมืองนครราชสีมาบัดนี้ ไปทางทิศตะวันออก ระยะทางประมาณ ๔๔ กิโลเมตรแห่ง ๑ เมืองพิมายเห็นจะเป็นเมืองสำคัญของขอมยิ่งกว่าเมืองอื่นในที่แผ่นดินสูง เพราะบริเวณเมืองและเทวสถานที่ยกสร้างไว้ ณ เมืองพิมาย งามใหญ่โตกว่าที่อื่น ๆ หมด ยังมีบริเวณเมืองและเทวสถานที่พวกขอมสร้างเป็นชนาคัย่อมลงมาปรากฏอยู่ที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่าเห็นจะสร้างตามที่ตั้งเมืองด่านและเมืองขนิ จะกล่าวแต่แห่งที่สำคัญในมณฑลนครราชสีมาบัดนี้ คือที่เมืองท่าโกไล่เขาพนมรุ้งในแขวงจังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศใต้ห่างเมืองพิมายไประยะทางประมาณ ๗๐ กิโลเมตรแห่ง ๑ ที่ (วัดพนมวัน) ใกล้เมืองนครราชสีมาบัดนี้ ทางทิศตะวันออกระยะทางประมาณ ๕ กิโลเมตรแห่ง ๑ ในท้องที่อำเภอสูงเนิน มีเมืองเรียกกันว่าเมืองเก่า (อยู่ไม่ห่างทางรถไฟนัก) ประมาณระยะทางห่างจากเมืองพิมายมาทางทิศตะวันตก ประมาณ ๘๐ กิโลเมตรแห่ง ๑ เมือง

อันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนินที่กล่าวมานี้มีเป็น ๒ เมือง เรียกกันว่า เมืองเสมาราว (เห็นจะเป็นเมืองตังก่อน) อยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคองเมือง ๑ อีกเมือง ๑ (เห็นจะสร้างภายหลัง) เรียกกันว่าเมืองโคราช หรือเมืองเก่า (สันนิษฐานว่าเดิมจะชื่อเมืองโคราชบุรีตามชื่อเมืองในอินเดียเช่นเดียวกับชื่อ เมืองอโยธยา เมืองลพบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองราชบุรี) อยู่ทางฝั่งเหนือลำตะคองเมืองนี้เป็นเมืองโคราชเดิม พิจารณาโดยแผนที่เห็นได้ว่า เป็นเมืองด่านคงรักษาทางที่ลงมาแผ่นดินต่ำ ด้วยทางเดินทางช่องพระยาไฟกับช่องพระยากลางไปรวมกันที่เมืองโคราชนั้น พวกขอมที่ตั้งอยู่ทางแผ่นดินสูงไปมาติดต่อกับพวกขอมทางแผ่นดินต่ำ เดินทางช่องพระยากลางและพระยาไฟเป็นนิจทั้ง ๒ ทาง ยังมีเทวสถานพวกขอมสร้างไว้ที่ตำบลซับจำปาในตงพระยากลางปรากฏอยู่แห่ง ๑ ทางตงพระยาไฟเมื่อสร้างทางรถไฟ ก็ขุดพบเทวรูปของขอมหลายองค์ แต่เทวสถานเห็นจะสูญเสียหมดแล้วจึงหาพบไม่

เมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยามประเทศนี้ ครั้นราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พระเจ้ารามคำแหงมหาราช

ซึ่งเสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๓ เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๒๐ มีอาณาพรมแดนพระราชอาณาเขตกว้างขวาง ได้นำศิลาจารึกบอกเขตแดนสยามประเทศในสมัยนั้นไว้ว่า เขตแดนทางทิศใต้ตลอดแหลมมลายูทางทิศตะวันตกตลอดเมืองหงสาวดี ทางทิศเหนือแต่เมืองแพะเมืองน่านตลอดจนแม่น้ำโขง แต่ทางทิศตะวันออกบอกเขตแดนทางตอนแผ่นดินสูงเพียงตอนเหนือ (คือท้องที่มณฑลอุตรดิตถ์) ว่าถึงเมืองเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่สูง ตามความในจารึกนั้นเห็นได้ว่า ครั้นนั้นมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอื่นทางตอนแผ่นดินสูงกับท้องที่แผ่นดินต่ำ ซึ่งติดต่อกันอยู่ทางตะวันออกของปากน้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่เมืองลพบุรี อโยธยาไปจนมณฑลปราจีน และมณฑลจันทบุรีบัดนี้ยังเป็นอาณาเขตขอมสันนิษฐานว่าเมื่อราชวงศ์พระร่วงได้เขตแดนขอมมาจนถึงเท่าที่กล่าวในจารึกนั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินขอมเห็นจะยอมเป็นไมตรี ข้างพระเจ้ารามคำแหงจึงยอมให้หัวเมือง ซึ่งไทยยังมีน้อยกว่าขอมมากนัก คงเป็นอาณาเขตกรุงขอมอยู่อย่างเดิม ต่อมาเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๘๐ เศษ พระเจ้าอยู่หัวมีกำลังมากขึ้น ได้หัวเมืองขึ้นของขอมตอนอยู่ใกล้ปากน้ำเจ้าพระยา คือเมืองลพบุรีและเมืองอโยธยา

เป็นต้น ตลอดจนมณฑลปราจีนมาเป็นอาณาเขตของเมืองอุทอง แล้วตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ ในไม่ช้าพระเจ้าอยู่หัวองก็เกิดรบกับขอม เหตุที่จะเกิดสงครามครั้งนั้น ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เพราะ ขอมแปรพักตร์ สันนิษฐานว่าเดิมพระเจ้ากรุงขอมเห็นจะยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้พระเจ้าอยู่หัวองโดยที่ครั้นพระเจ้าอยู่หัวองตั้งเป็นอิสระ เกิดเป็นอริกับพระมหาธรรมราชาธิไทย ซึ่งครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง พระบรมลัมพงค์เจ้ากรุงขอม ซึ่งเสวยราชย์ขึ้นใหม่เห็นเป็นที่จึงคิดจะมาชิงเอาเขตแดนคืน ทำนองความจะเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระรามาธิบดีอยู่หัวองจึงให้กองทัพยกออกไปตีกรุงขอม ในสมัยนั้นกรุงขอมเสื่อมกำลังลงมาก แล้ว กองทัพกรุงศรีอยุธยาตีได้ราชธานีขอม จึงได้หัวเมืองขอมทางแผ่นดินสูง คือมณฑลนครราชสีมาเป็นต้น ตลอดจนมณฑลจันทบุรีมาเป็นเมืองขึ้นของไทย ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่หัวองเป็นต้นมา แต่ในสมัยนั้นพื้นพลเมืองทางมณฑลนครราชสีมา เห็นจะเป็นขอมอยู่โดยมาก ทั้งกรุงขอม (คือกรุงกัมพูชาบัดนี้) ก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อมราบคาบทีเดียว ในรัชกาลต่อ ๆ มากองทัพไทยยัง

ต้องยกออกไปตีกรุงกัมพูชาอีกหลายครั้ง การ
ที่ไทยปกครองหัวเมืองตอนแผ่นดินสูงในสมัย
นั้น เห็นจะต้องรักษาเพียงเมืองโคราชเก่า
(ที่ตำบลสูงเนิน) เท่านั้น ในหนังสือพระ-
ราชพงศาวดารจึงไม่มีเรื่องราวกล่าวถึงเมือง
นครราชสีมา มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระ-
นารายณ์มหาราช ในรัชกาลนั้นสร้างเมือง
สำคัญใกล้ชายแดนเป็นบ่อมปราการ สำหรับ
ป้องกันพระราชอาณาเขตหลายเมือง คือ
เมืองนครศรีธรรมราชเมือง ๑ เมืองพิษณุ-
โลกเมือง ๑ เมืองเพชรบูรณ์เมือง ๑ ได้ยิน
ว่าเมืองตะนาวศรีด้วยอีกเมือง ๑ ในครั้งนั้น
ให้ย้ายเมืองโคราชจากเมืองเดิมซึ่งอยู่ชายดง
ไปสร้างเป็นบ่อมปราการขึ้นใหม่ในที่เมือง
เดิมนั้น เอนามเมืองเดิมทั้งสองคือ เมือง
โคราชกับเมืองเสมา มาผูกเป็นนามเมือง
ใหม่ว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนทั้งหลาย
ยังเรียกนามตามเคย จึงคงเรียกกันว่าเมือง
โคราชจนทุกวันนี้ มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อน
อ้างถึงเรื่องในพงศาวดารเห็นว่า ขุนสิง-
หพสาครซึ่งพระเจ้าโคตมกรุงอินทปัตถ์แต่งให้
ไปค้าขาย ได้เห็นราชสีห์คอนบ่ามาทางนี้
เมืองจึงชื่อว่าเมืองคอนราชสีห์มาตั้งนี้เป็น
เรื่องในตำราเดียวกับที่ว่าเมืองสุพรรณบุรี
เดิมชื่อเมืองสองพันบุรี เพราะมีราชบริพาร

ตามเสด็จพระเจ้าแผ่นดินออกบวช ๒,๐๐๐
คน และว่าตำบลสามเสนในกรุงเทพฯ นั้น
เดิมชื่อว่าตำบลสามแสน เพราะคน ๓๐,
๐๐๐,๐ คนมีอาจจะลากพระพุทธรูปที่จมน้ำ
ขึ้นได้ ล้วนไม่มีมูลทางสัน

เมืองนครราชสีมา มีเมืองขึ้นในทำ
เนียบครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ๕ เมือง
คือเมืองนครจำนาศัย อยู่ทางทิศตะวันตกเมือง
๑ เมืองชัยภูมิอยู่ทางทิศเหนือเมือง ๑ เมือง
พิมายอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเมือง ๑
เมืองบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศตะวันออกเมือง ๑
เมืองนางรองอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้
เมือง ๑ ต่อมา (จะเป็นครั้งไหนบ้างไม่
ปรากฏชัด) ตั้งเมืองขึ้นเพิ่มเติมอีก ๔ เมือง
คือทางทิศเหนือตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์ ๑
เมืองจตุรัส ๑ เมืองเกษตรสมบูรณ์ ๑ เมือง
ภูเขียว ๑ เมืองชนบท ๑ รวม ๕ เมือง
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งเมืองพุทไธ
สง ๑ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ตั้งเมือง
ประโคนชัย ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ทางทิศใต้
ตั้งเมืองปักธงชัย ๑ เมืองนครราชสีมาจึง
มีเมืองขึ้นรวม ๑๔ เมืองด้วยกัน เมื่อสร้าง
เมืองใหม่ในครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้น ทรง
เลือกสรรข้าราชการที่เป็นคนสำคัญออกไป

ครอง ส่วนเมืองอื่นหาปรากฏนามไม่ ปรากฏ
แต่ว่าโปรดฯ ให้พระยายมราช (สังข์) ไป
ครองเมืองนครราชสีมา ให้พระยารามเดโช
ไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นสมเด็จพระ
พระนารายณ์สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ พระ
เพทราชาซึ่งได้ราชสมบัติ พระยายมราช และ
พระยารามเดโช ไม่ยอมเป็นข้าพระเพทราชา
ต่างตั้งแข็งเมืองนครราชสีมา และเมือง
นครศรีธรรมราชขึ้นด้วยกัน กองทัพกรุงศรี-
อยุธยาจึงยกขึ้นไปทางคลองพระยาไฟ เป็นครั้ง
แรกที่ปรากฏในหนังสือ พระราชพงศาวดาร
พระยายมราชต่อสู้รักษาเมืองนครราชสีมาอยู่
ได้พักหนึ่ง แต่สิ้นกำลังต้องหนีไปอยู่กับ
พระยารามเดโช ณ เมืองนครศรีธรรมราช
ครั้นกองทัพกรุงฯ ลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช
พระยายมราชออกต่อสู้จนตัวตายในทีรบ แต่
พระยารามเดโชนั้นหนีไปได้ เมื่อกองทัพ
กรุงฯ ตีเมืองนครราชสีมาได้ในครั้งพระยา-
ยมราช (สังข์) ตั้งแข็งเมืองนั้นคงกวาดต้อน
ผู้คนและเก็บเครื่องศาสตราวุธ ซึ่งสำหรับ
รักษาเมืองมาเสียโดยมาก โดยหวังจะมีให้มี
ผู้คิดทรยศได้อีก ต่อมาในรัชกาลนั้นเอง มี
ลาวชาวหัวเมืองตะวันออกคน ๑ ชื่อบุญกว้าง
ตั้งตัวเป็นผู้เชี่ยวชาญเข้ามาถึงเมืองนครราช-
สีมากับพรรคพวกเพียง ๒๘ คน มาพักอยู่ที่

ศาลาแห่ง ๑ ข้างนอกเมือง แล้วให้หาพระยา
นครราชสีมาคนใหม่ออกไป พระยานครราช-
สีมาซึ่งข้างออกไป (เดิมเห็นจะตั้งใจออกไป
จับ) ครั้นถูกอ้ายบุญกว้างขู่ พระยานครราช
สีมากลับครั้นคร้าม (คงเป็นเพราะพวกไพร่
พากันเชื่อวิชาอ้ายบุญกว้างหมด) เห็นหนีไม่
พ้นต้องยอม เข้าเป็นพรรคพวก อ้ายบุญกว้าง
แล้วลงให้ยกลง มาตั้งช่องสุ่ม ผู้คนที่เมือง
ลพบุรี พระยานครราชสีมาเป็นไส้ศึกอยู่จน
กองทัพกรุงฯ ยกขึ้นไปถึง จึงจับตัวอ้ายบุญ
กว้างกับพรรคพวกได้เห็นจะเป็นเพราะที่เกิด
เหตุคราวนี้ ประกอบกับที่การในกรุงฯ เป็น
ปรกติสิ้นเสียงหนามแล้ว จึงกลับตั้งกำลัง
ทหารขึ้นที่เมืองนครราชสีมาดังแต่ก่อน ต่อ
มาปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า
เจ้าเมืองหลวง พระบางยกกองทัพ มาตีเมือง
เวียงจันทน์ฯ ขอให้กรุงศรีอยุธยาช่วย จึง
โปรดให้พระยาสระบุรีเป็นนายหน้า ให้พระ-
ยานครราชสีมา (ซึ่งเข้าใจว่าตั้งใหม่อีกคน ๑)
เป็นแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปช่วยเมืองเวียงจันทน์
กองทัพยกขึ้นไปถึง พวกเมืองหลวงพระบาง
ก็ยำเกรงเลิกทัพกลับไป หากต้องรบพุ่งไม่ แต่
หนีไปก็ไม่ ปรากฏเรื่องเมือง นครราชสีมาใน
หนังสือพระราชพงศาวดาร จนแผ่นดิน
พระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยamarinทร์ เมื่อ

ครั้งพม่าตีกรุงศรีอยุธยาหนหลัง ปรากฏว่า
เกณฑ์กองทัพเมือง นครราชสีมาลง มารักษา
กรุงฯ เติมให้ตั้งค่ายอยู่ที่วัดพระเจดีย์แดง
ข้างใต้เพนียด แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์
คุมลงมารักษาเมืองธนบุรี ครั้นกองทัพพม่า
ยกลงมาจากเมืองสมุทรสงครามเมื่อเดือน ๑๐
ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘ พระยารัตนาธิเบศร์
หนีกลับขึ้นไปกรุงฯ พวกกองทัพเมืองนคร
ราชสีมาเห็นนายทัพไม่ต่อสู้ข้าศึกก็พากันยก
กลับไปบ้านเมืองหาได้รบพุ่งกับ พม่าไม่
ต่อมาเมื่อพม่ากำลังตั้งล้อมพระนครศรีอยุธยา
ในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ มีเรื่องราวกับเมือง
นครราชสีมาอีกตอนหนึ่ง เหตุด้วยกรมหมื่น
เทพพิพิธพี่ยาเธอ ซึ่งเป็นโอรสองค์แรก
ไปอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ชักชวนพวกชาวเมือง
ชายทะเลทาง ตะวันออกยกเป็น กองทัพมา
หวังจะมารบพม่าแก่กรุงศรีอยุธยา กรมหมื่น
เทพพิพิธมาถึงเมืองปราจีนบุรี ให้กองทัพ
หน้ามาตั้งที่ปากน้ำโยธกา แขวงจังหวัด
นครนายก พม่ายกไปตีกองทัพหน้าแตก กรม
หมื่นเทพพิพิธเห็นจะสู้พม่าไม่ได้ ก็เลยขึ้นไป
ทางแขวงเมืองนครราชสีมา ไปตั้งอยู่ที่ตำบล
โคกพระยา พระพิบูลสงครามผู้ว่าราชการ
เมืองนครนายกกับหลวงนรินทร (ซึ่งได้เข้า
เป็นพวกกรมหมื่นเทพพิพิธ) ไปตั้งอยู่ที่เมือง

นครจันทิก อีกพวก ๑ กรมหมื่นเทพพิพิธ
คิดจะชักชวน พระยานครราชสีมาให้เกณฑ์
กองทัพลงมารบพม่า แต่พระยานครราชสีมา
คนนั้นเป็นอริอยู่กับพระพิบูลสงคราม ผู้ว่า
ราชการเมืองนครนายก แต่งคนร้ายให้มา
ลอบฆ่า พระพิบูล สงครามกับ หลวงนรินทร
เสีย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้ไปลอบฆ่าพระ
ยานครราชสีมาเสียบ้าง แล้วเข้าไปตั้งอยู่ใน
เมืองนครราชสีมา ขณะนั้นหลวงแพ่งน้อง
พระยานครราชสีมาหนีไปยังเมืองพิมาย ไป
เกณฑ์คนยกเป็นกองทัพมาจับกรมหมื่นเทพ
พิพิธได้จะให้ปลงพระชนม์เสีย แต่พระพิมาย
ไม่เห็นชอบด้วย ขอเอากรมหมื่นเทพพิพิธไป
คุมไว้ที่เมืองพิมาย ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่
พม่าข้าศึกสิ้นพระราชวงศ์ที่จะครองพระราช
อาณาจักร พระพิมายจึงยกกรมหมื่นเทพ
พิพิธขึ้นเป็นใหญ่อยู่ ณ เมืองพิมาย จึงได้มี
นามปรากฏว่าเจ้าพิมาย มีอาณาเขตตลอด
มณฑลนครราชสีมา ตั้งเป็นอิสระอยู่กัก ๑
ในเวลา บ้านเมืองเป็น จลาจลเมื่อ คราวเสีย
กรุงศรีอยุธยานั้นที่ในบริเวณกลางเมืองพิมาย
มีวัดอยู่ทาง ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ วัด ๑
แบบอย่างสร้างพระอุโบสถ ดูเป็นผู้มีช่าง
กรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่าเห็นจะเป็นของสร้าง
ครั้งเจ้าพิมายยังปรากฏอยู่อย่าง ๑ กับที่ยอด

ปรากฏใหญ่มีรอยก่ออิฐไว้แทนศิลาที่ชำรุดไป
ก็เห็นจะเป็นของก่อครั้งเจ้าพิมายอีกอย่าง ๑

ในสมัยใกล้ กรุงศรีอยุธยา จะเสียแก่
พม่าเข้าศึกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ประเทศ
ที่ต่อแดนไทย ทางทิศ ตะวันออกก็กำลังยุ่ง
เหยิง กรุงศรีสัตนาคนหุตยังเป็นอิสระอยู่ แต่
เกิดรบพุ่งชิงราชสมบัติอยู่ ส่วนเมืองกัมพูชา
เป็นประเทศขึ้นกรุงศรีอยุธยา ก็เกิดชิงราช
สมบัติกันเองเป็น จลาจล ทั้ง ๒ ประเทศ
เพราะฉะนั้นการปกครองบ้านเมืองทางตอน
แผ่นดินสูง อำนาจเจ้าเมืองเวียงจันทน์มีอยู่
เพียงตอนเหนือ (คือที่เป็นมณฑลอุดรบัดนี้)
เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ก็ปกครองเพียงหัวเมืองที่
อยู่ใกล้แม่น้ำโขง ข้างตอนใต้กรมหมื่นเทพ
พิพิธซึ่งเป็นเจ้าพิมาย ก็มิอำนาจอยู่เพียงใน
เขตมณฑลนครราชสีมา ที่อื่นนอกจากที่
กล่าวคือ บุรดาเมืองที่อยู่ใน มณฑลร้อยเอ็ด
และมณฑลอุบลรัตน์ต่างอยู่โดยลำพัง ข้าง
ตอนเหนือพลเมืองเป็นไทย (ซึ่งเราเรียกกัน
ลาวพุงขาว) โดยมากข้างตอนใต้ที่ต่อแดน
กรุงกัมพูชา คือ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ
เมืองขุนันธ์ ๓ เมืองนั้นพลเมืองเป็นขอมเป็น
พื้น เราเรียกกันว่าเขมรป่าดงดังนี้

เมื่อเจ้าตากมีชัยได้ พวกพม่าไป จาก
พระนครศรีอยุธยาแล้วมาตั้งเมืองธนบุรีเป็น
ราชธานีนั้น ยังมีผู้ตั้งเป็นใหญ่อยู่ในประเทศ
นี้อีก ๔ ก๊ก คือทางเหนือ เจ้าพระฝางก๊ก ๑
เจ้าพระยาพิษณุโลกก๊ก ๑ ทางตะวันออก
เจ้าพิมายก๊ก ๑ ทางใต้เจ้านครศรีธรรมราช
ก๊ก ๑ ต่างไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากรุง
ธนบุรี ๆ จึงยก กองทัพไปตีเมือง พิษณุโลก
เมื่อฤดูน้ำปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๑ แต่ไปถูก
อาวุธเข้าศึกต้องล่าถอยกลับมา พอถึงฤดูแล้ง
ในปีชวดนั้น ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองนคร
ราชสีมา กองทัพกรุงธนบุรีที่ยกไปครั้งนี้แยก
เป็น ๒ ทပ် กองทัพที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จ
คุมไปเอง ยกขึ้นไปทางดงพระยาไฟเข้าตีทาง
ด้านตะวันตกทาง ๑ ให้พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศ
เป็นพระราชวรินทร์ กับกรมพระราชวังบวร
มหาสุรสิงหนาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระ
มahamantri คุมกองทัพขึ้นไปทางช่องเรือแตก
(เข้าใจว่าช่องสะแกราด) เข้าตีทางด้านใต้
ทาง ๑ ฝ่ายเจ้าพิมายให้พระยาศรีสุริยวงศ์
ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (คือพระพิมายที่เป็น
ผู้ยกขึ้นเป็นใหญ่นั่น) เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้มอง
ย่ำปลัดทัพพม่าที่หนีพระเจ้ากรุงธนบุรีไปจาก
พระนครศรีอยุธยา เป็นที่ปรึกษา คุมกองทัพ

มาต่อสุริยวงศาเคน ครึ่งนักษัตรพลของ
เจ้าพิมายเห็นจะมีน้อย ไม่พอจะรักษาป้อม
ปราการเอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่มั่น จึง
ปรากฏว่ากองทัพเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มาตั้ง
ค่ายสกัดทางอยู่ที่ด่าน จอหอ ข้างเหนือเมือง
นครราชสีมาแห่ง ๑ แล้วให้บุตรซึ่งเป็นที่
พระยาวรวงศาธิราช กุมกองทัพมาตั้งค่าย
สกัดทางอยู่ที่ด่านกะโทก ข้างใต้เมืองนคร
ราชสีมาอีกแห่ง ๑ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี
ที่ได้ค่ายด่านจอหอ จับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
ได้ กองทัพพระมหามนตรี พระราชรินทร
ก็ตีค่ายด่านกะโทกแตก พระยาวรวงศาธิราช
หนีไปทางเมืองเขมรต่ำ กองทัพพระมหา
มนตรี กับพระราชรินทรตามไปตีได้เมือง
เสียมราฐอีกเมือง ๑ เจ้าพิมายรู้ว่ากองทัพ
เสียที่กัณหลบทันหันหายจะไปอาศัยเมืองเวียง
จันทน์ แต่ขุนชนะกรมการเมืองนครราชสีมา
ตามจับมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ จึงทรง
ตั้งให้ขุนชนะเป็นพระยานครราชสีมา แต่
นั้นก็ให้เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองขึ้นกรุง
ธนบุรี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรียังต้องทำการ
ปราบปรามพวกที่ตั้งเป็นอิสระก็เหมือน เมื่อ
ปราบปรามได้หมดแล้วยังต้องรบกับพม่าต่อ
มาอีกหลายปี จึงมิได้จัดวางการปกครอง

* ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ด่านขุนทดฯ
ตามแผนที่มีที่ตั้งอยู่ในทางทัพ

เมือง นครราชสีมาให้เป็นเชื่อนขันธ มั่นคง
เพราะเหตุนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ เวลากำลัง
กรุงธนบุรีติดรบกับพม่าคราวอะแซห่วนก็มา
ตีหัวเมืองเหนือ พระยาเจ้าเมืองนางรองอัน
เป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ไม่ชอบ
กับพระยานครราชสีมามาแต่เดิม เห็นได้ที่
จึงเอาเมืองไปขอขึ้นต่อเจ้าโอ ซึ่งครองเมือง
นครจำปาศักดิ์เป็นอิสระอยู่ในสมัยนั้น ฝ่าย
เจ้าโอคิดว่าไทยคงแพ้พม่าก็รับไว้ พระยา
นางรองก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองนคร
ราชสีมาครั้นพม่าล่าทัพกลับไปแล้ว พระเจ้า
กรุงธนบุรีจึงให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระ
ยาจักรีเสด็จไปปราบปรามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙
เจ้าพระยาจักรียกกองทัพไปยังเมืองนครราช
สีมา แล้วให้กองหน้าไปจับได้ตัวพระยานาง
รองมาชำระได้ความว่า เจ้าเมืองจำปาศักดิ์
กำลังเตรียมกองทัพ จึงบอกเข้ามายังกรุงธ
นบุรี จะขอไปตีเมืองจำปาศักดิ์ต่อไป พระเจ้า
กรุงธนบุรีจึงให้กรมพระราชวังบวรมหาสุ
รสิงหนาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยา
สุรสีห์ยกกองทัพหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ เจ้า
พระยาทั้ง ๒ ยกกองทัพไปตีได้เมืองนครจำ
ปาศักดิ์ และหัวเมืองทางฟากแม่น้ำโขงฝั่ง
นั้น จนถึงเมืองอัตตะปือ ได้หัวเมืองทางริม

แม่น้ำโขงข้างใต้ตลอดจนถึงแดนกรุงกัมพูชา ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นกรุงธนบุรีอยู่แล้ว แล้วให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรป่าดง ก็ยอมสวามิภักดิ์ขึ้นต่อไทยทั้ง ๓ เมือง ในครั้งนั้นราชอาณาจักรกรุงธนบุรีขยายต่อออกไปตลอดแผ่นดินสูง ในตอนข้างฝ่ายใต้เมืองนครราชสีมาได้ปกครองบังคับบัญชาเหล่าหัวเมืองที่ใต้ใหม่ เมืองนครราชสีมาจึงเป็นเมืองสำคัญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ในชั้นนี้หัวเมืองทางข้างฝ่ายเหนือเมืองนครราชสีมา ยังคงเป็นอาณาเขตของกรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ ด้วยพระเจ้าบุญสาร เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ได้ทำทางไมตรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้แต่ก่อน ครั้นเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต ด้วยเหตุเรื่องพระวอเสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ ๑ เติมเกิดอริกับพระเจ้าบุญสาร จึงอพยพสมัครพรรคพวกลงมาถึงภูมิลำเนาอยู่ที่ตำบลดอนมดแดงใกล้ลำน้ำมูล (ไม่ห่างจากที่ตั้งเมืองอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้) ซึ่งในสมัยนั้นกรุงศรีสัตนาคนหุตมิได้ปกครองลงมาถึง ครั้นเมื่อเจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระวอเข้ามาสวามิภักดิ์ขอขึ้นต่อกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้พระวอ

ปกครองท้องที่ ๆ อยู่ขึ้นขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา พระเจ้าบุญสารได้ทราบข่าวพระวอมาสวามิภักดิ์ต่อกรุงธนบุรีก็โกรธ ให้พระยาสุโขคุมกำลังลงมาจับพระวอฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตทางเมืองนครราชสีมาทาง ๑ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ คุมกองทัพยกไปทางลำแม่น้ำโขง ตีหัวเมืองขึ้นกรุงศรีสัตนาคนหุต ขึ้นไปบรรจบกับกองทัพสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกที่เมืองเวียงจันทน์อีกทาง ๑ กองทัพไทยตีได้กรุงศรีสัตนาคนหุตคราวนี้ ได้พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต กับทั้งเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงบรรดาอยู่ในแผ่นดินสูง ซึ่งมีได้เคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา มาแต่ก่อน มาเป็นอาณาเขตทั้งหมด เมืองหลวง พระบาง ก็มาสวามิภักดิ์ยอมเป็นเมืองขึ้นแด่นานมา

มาครั้นสมัยเมื่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ในรัชกาลที่ ๑ ทรงจัดการปกครองหัวเมืองทางแผ่นดินสูงตอนริมแม่น้ำโขงเป็นประเทศราช ๓ เมือง คือ เมือง

เวียงจันทน์ ๑ เมืองนครพนม ๑ เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ ให้เมืองนครราชสีมาปกครอง เมืองเขมรป่าดง และหัวเมืองคอนอันมิได้ขึ้นต่อประเทศราชทั้ง ๓ นั้น และกำกับตรวจตราเมืองประเทศราชเหล่านั้นด้วย เห็นจะยกเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอกในตอนนั้น จึงปรากฏว่าผู้สำเร็จราชการเมืองมัยศเป็นเจ้าพระยา อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น เกิดช้างเผือกพัง คล้องได้ในแขวงเมืองภูเขียว อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ๒ ช้างขึ้นระวางเป็นพระอินทร์ไอยราช้าง ๑ พระเทพกฤษณราช ๑ เส้าซึ่งผูกช้างเผือกเมื่อส่งเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา ยังรักษาไว้ปรากฏอยู่ข้างนอกเมืองทางบ้านเหนือจนบัดนี้

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อเจ้านครเวียงจันทน์อินทวงศ์ถึงพิราลัย ทรงตั้งเจ้านุวงศ์น้องชายขึ้นเป็นเจ้านครเวียงจันทน์ เจ้านุวงศ์นั้นเรียกกันเป็นสามัญว่าเจ้านุ เป็นบุตรของพระเจ้าบุญสารคน ๑ เมื่อยังเป็นตำแหน่งอุปราช เจ้านุได้คุมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปช่วยรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่อีก ๑ และที่เมืองเชียงแสนอีกครั้ง ๑ จึงเป็นผู้มีความชอบมาแต่ก่อน พอเจ้านุครองเมืองเวียงจันทน์ไม่ช้าก็สิ้นรัชกาลที่ ๑ มีเนื้อ

ความกล่าวกันมาว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น เจ้านุแสดงความสามัคคีต่อราชการมาก หมั่นลงมาเฝ้าฯ และเวลามาอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น ถ้ามีราชการอันใดก็รับทำโดยแข็งแรง จึงเป็นผู้สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย อยู่มาถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๒ มีข้าคน ๑ ชื่อ อ้ายสา เกียดโง้ง ตั้งตัวเป็นผู้เคซขึ้นที่เมืองสาวันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวบรวมสมัครพรรคพวกได้หลายพัน ยกเป็นกองทัพมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) สู้ไม่ได้ต้องทิ้งเมืองหนีมา จึงมีท้องตราสั่งให้เจ้านุแต่งกองทัพเมืองเวียงจันทน์ ลงมาช่วยปราบปรามด้วยอีกพวกหนึ่งเจ้านุให้เจ้าราชบุตร (โย) ซึ่งเป็นบุตรคุมกองทัพลงมาตามท้องตรา กองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ ก่อนกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าราชบุตรรบชนะพวกขบถจับได้ตัวอ้ายสา เกียดโง้ง กับพรรคพวกเป็นอันมากส่งเข้ามาดวยยังกรุงเทพฯ เมื่อเสร็จการปราบขบถครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พวกเจ้านายเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอ จะให้ไปครองเมืองอีกก็คงรักษาเมืองไว้ไม่ได้ และครั้งนั้นเจ้านุกราบทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย) เป็นเจ้าเมือง

นครจำปาศักดิ์รับจะช่วยเหลือให้เกิดเหตุร้ายได้อีก จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งเจ้าราชบุตร (โย) ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ด้วยทรงไว้วางพระราชหฤทัยในเจ้าอนุ เจ้าอนุจึงได้มีอำนาจตลอดล้าแม่น้ำโขงลงมาจนถึงฝ่ายใต้ พอถึงรัชกาลที่ ๒ เจ้าอนุทูลขอครอบครัวลาวที่เมืองสระบุรีไม่ได้ตั้งประสงค์ก็เป็นขบถ ตั้งใจกล่าวมาในตอนเรื่องตำนานเมืองสระบุรี เมื่อ เจ้าอนุยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมาครั้งนั้น สั่งให้กวาดต้อนกรมการและพวกพลเมืองชายหญิงเป็นเชลยจะเอาไปเมืองเวียงจันทน์ทั้งสิ้น คุณหญิงโมภรรยาพระยาปลัด ก็ถูกกวาดต้อนไปกับพวกครัวด้วย คุณหญิงโมนั้นเป็นหญิงที่กล้าหาญ และมีความสามารถ จึงคิดอุบายกับพวกกรมการและชาวเมืองนครราชสีมาที่ถูกจับไปด้วยกัน แกล้งทำกลัวเกรงประจบพวกเมืองเวียงจันทน์ที่คุมครัวไปให้ตายใจ แล้วทำเป็นป่วยเจ็บให้ต้อนไปช้า ๆ ค่อยรวบรวมพวกครัวจนเห็นว่ามีกำลังมากด้วยกันแล้ว พอถึงที่ตำบลทุ่งสำริดพักค้างคืนอยู่ที่นั่น เพลดึกพวกครัวก็พร้อมกันฆ่าพวกชาวเวียงจันทน์ที่ควบคุมไปตายเกือบหมด เก็บเอาเครื่องศาสตราวุธไว้สำหรับตัว แล้วหาที่ซุกซ่อนตัวอยู่อย่างนั้นอยู่ ณ ตำบลนั้น เจ้าอนุรู้ความให้

เจ้าสุทธีสารคุมลี้ลับไปปราบพวกครัว พวกครัวก็จัดกันเป็นกระบวนทัพ กรรมการผู้คุมพลชาย ตัวคุณหญิงโมคุมพลผู้หญิง ยกออกตีกองทัพพวกชาวเวียงจันทน์แตกยับเยิน พอเจ้าอนุได้ข่าวว่าเจ้าราชวงศ์ลงมาทำการไม่สมประสงค์ และที่กรุงเทพฯ เตรียมกองทัพจะยกไป เจ้าอนุก็รีบล่าทัพกลับไปเมืองเวียงจันทน์ หาได้พวกครัวเมืองนครราชสีมาไม่ โดยความชอบครั้งนี้เมื่อเสร็จการสงครามแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งคุณหญิงโมเป็นท้าวสุรนารี เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งคุณหญิงจันภรรยาพระยาถลาง เป็นท้าวเทพกษัตรีย โดยความชอบครั้งต่อสู้พม่ารักษาเมืองถลางไว้ได้แต่ก่อนจะนั้น เมื่อปราบขบถเวียงจันทน์ราบคาบแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เลิกประเทศราชเวียงจันทน์ แล้วแบ่งเขตแดนจัดตั้งเป็นหัวเมืองน้อยใหญ่ อย่างหัวเมืองชั้นในชั้นหลายเมือง หัวเมืองทางแผ่นดินสูงที่มีอยู่ในบัดนี้ เช่นเมืองอุบลและเมืองร้อยเอ็ด เมืองหนองคาย เป็นต้น เป็นเมืองตั้งครั้งรัชกาลที่ ๓ โดยมาก และต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อทำสงครามกับญวนก็ได้รั้งพลเมืองนคร-

ราชสีมา เป็นกำลังสำคัญของราชการทัพบก
ตลอดมาทุกคราว

ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเวลาการค้าขาย
เจริญ ค้ายโปรดฯ อนุญาตให้ไพร่บ้านเมือง
ค้าขายกับนานาประเทศโดยสะดวก การค้า
ขายที่เมืองนครราชสีมาที่ตั้งต้นเจริญมาแต่
นี้ด้วย เพราะมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไปตั้ง
รับสินค้าทางหัวเมืองตะวันออก คือหนึ่ง
เขานองและไหมเป็นต้น ส่งลงมาจำหน่าย
ในกรุงเทพฯ และรับสินค้าต่าง ๆ ในกรุง-
เทพฯ ไปจำหน่ายทางหัวเมืองตะวันออก
โดยวิธีการดังกล่าวมาในตอนที่ว่าด้วยเมือง
สระบุรีนั้น เพราะเมืองนครราชสีมามีความ
เจริญขึ้นในสมัยนั้น เมื่อรัฐบาลปรารภว่า
ควรจะมียาตราไว้ให้ห่างทะเลอีกสักแห่ง ๑
เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่เลือกด้วย ได้
โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัว เสด็จขึ้นไปทรงตรวจตราพร้อมกับ
สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อ
ยังเป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม แต่ไป
ทรงเห็นความขัดข้องด้วยทางไปมากับกรุง-
เทพฯ ยังกันการนัก อีกประการ ๑ ว่าที่
เมืองนครราชสีมาอยู่ข้างจะอดคักน้ำ พระ-
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรง

สร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรี หมายถึงเอา
เป็นราชธานีในเวลาต้องการ อย่างครั้ง
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพวกโจรฮ่อมาย่ำ
ยี่เซตแดนเมืองหนองคายครั้ง บัจอ พ.ศ.
๒๔๑๗ ก็ดี และในการปราบโจรฮ่อคราว
หลัง ๆ ต่อมาก็ดี ได้ใช้กำลังเมืองนคร
ราชสีมาเป็นสำคัญในการทัพบกทุกคราว แต่
ในส่วนวิธีการปกครองเมืองนครราชสีมา มา
เริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงเมื่อ รัตนโกสินทร์
ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เป็นต้นมา ใน
บั้นนี้โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองทางแผ่นดินสูง
จัดเป็น ๓ มณฑล ตอนเหนือเรียกว่ามณฑล
ลาวพวน เอาเมืองหนองคายเป็นที่ว่าการ
๑ ตอนใต้เรียกว่ามณฑลลาวกาว เอาเมือง
นครจำปาศักดิ์เป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ตอน
กลางเรียกว่ามณฑลลาวกลาง เอาเมืองนคร
ราชสีมาเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ทรงตั้งพระ-
นังยาเธอเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการทุก
มณฑล คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้า-
หลวงใหญ่มณฑลลาวพวน กรมหลวงพิชิต
ปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาว
กรมหลวงสุรพสีธิประสงค์ เมื่อยังดำรง

พระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่ มณฑลลาวกลาง ต่อมาเมื่อจัดหัวเมืองเป็น มณฑลเทศาภิบาลทั่วทั้งพระราชอาณาเขต เปลี่ยนนามมณฑลทั้ง ๓ นั้น มณฑลลาว พวนเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอูตร ตั้งที่ว่าการ ณ บ้านเกือหมากแข้ง ซึ่งยกขึ้นเป็นเมือง อุดรราชธานีมณฑล ๑ มณฑลลาวกาวเปลี่ยน ชื่อเป็นมณฑลอีสาน ตั้งที่ว่าการ ณ เมือง อุดรราชธานีมณฑล ๑ มณฑลนี้ต่อมาแยก ออกเป็น ๒ มณฑลตอนเหนือเรียกว่ามณฑล ร้อยเอ็ด ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองร้อยเอ็ด มณฑล ๑ ตอนใต้เรียกว่ามณฑลอูบล ตั้งที่ ว่าการ ณ เมืองอุดรราชธานีมณฑล ๑ ส่วน มณฑล ๑ ส่วนมณฑลลาวกลางนั้นเปลี่ยน ชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา คงตั้งที่ว่าการ อยู่ ณ เมืองนครราชสีมาสืบมา

แต่การสำคัญที่สุด อันเนื่องด้วยเรื่อง
ตำนานของเมืองนครราชสีมา ซึ่งได้มีขึ้น

เมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น คือการทำทางรถไฟ
ตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปจนถึงเมืองนครราชสีมา
ทางรถไฟสายนี้ได้จับลงมือสร้างเมื่อรัตน-
โกสินทร์ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) สร้าง
สำเร็จได้เปิดใช้การถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๓๙ ถึงเมืองสระบุรีเมื่อ พ.ศ.
๒๔๔๐ และสร้างสำเร็จถึงที่สุดทาง ณ เมือง
นครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปเปิดทางรถไฟถึง
เมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม
รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ตั้ง
แต่มีรถไฟแล้ว เมืองนครราชสีมาก็เจริญ
รวดเร็วโดยลำดับมา จนทราบเท่าทุกวันนี้
ยุคเรืองอำนาจเมืองนครราชสีมาเพียงเท่านี้

คัดจากหนังสือ เทวตามทางรถไฟ

เรื่องเมืองนครราชสีมา

พระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ

ขอให้พยายามบำรุงรักษาพิพิธภัณฑสถาน
ซึ่งเป็น ของรัก ของฉัน ให้ถาวร ต่อ ไป
ดีกว่า สนอง คุณ ค่าย ประการ อย่างอื่น

สมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพ

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรทิศ กิตฺติพล ทรง
นำคณะสำรวจและศึกษาทางโบราณคดี ตรวจ
ลักษณะพระพุทธรูปนาคปรกศิลา ที่วัดอู่ทัย
มัลการาม ตำบลหินตาต อำเภอห้วยแถลง
จังหวัดนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม
พ.ศ. ๒๕๑๑

พระพุทธรูปนาคปรกศิลา
ที่ค้นพบใหม่
ในศิลปทวารวดี

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าฉัตรจิตต์ ศิษฏอ

ระหว่างวันที่ ๒๘—๓๑ มีนาคม พ.ศ.
๒๕๑๑ ข้าพเจ้าได้ร่วมเดินทางไปกับ
อาจารย์และนักศึกษาในคณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร เพื่อไปสำรวจ
โบราณวัตถุสถานในเขตจังหวัดนครราช-
สีมา ได้พบกับคุณแทน ธีระพิจิตร หัวหน้า
หน่วยศิลปากรที่ ๖ คุณแทนได้กรุณา
เล่าให้ฟังถึงพระพุทธรูปนาคปรกศิลา ซึ่ง

แต่เดิมอยู่ในบ้านเหมืองฝ้าย เขตอำเภอ
ลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ แต่ได้ถูก
ขโมยลักไป ใส่เกวียนผ่านมาทางอำเภอ
ห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา ดำรวจ
จับได้ จึงบอกให้ทางหน่วยศิลปากรที่ ๖
ไปรับคืน ปัจจุบันหน่วยศิลปากรที่ ๖ ได้
ฝากไว้ที่วัดอุทัยมัลการาม (วัดหินดาด)
อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา

พวกเราจึงได้ค้นกันไปค้นหาพระพุทธรูปองค์นี้กันจนพบ ปรากฏว่าในปัจจุบันพระภิกษุวัดอุทัยมัยการามได้สร้างกรงเหล็กครอบท่านไว้บนกุฏิ เพราะเมื่อแต่ก่อนเก็บไว้ที่อื่นภายในบริเวณวัด ผู้ร้ายก็พยายามที่จะตัดลูกกรงเข้าไปขโมยอีก พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปศิลาขนาดปรกแบบทวารวดีอย่างแท้จริง ฝีมือสลักสวยงามมาก แม้เมื่อศาสตราจารย์แอร์ ดูปองต์(Pierre Dupont) ได้แต่งหนังสือเรื่อง *วิชาโบราณคดีมอญแห่งอาณาจักรทวารวดี* เป็นภาษาฝรั่งเศส และตีพิมพ์เมื่อท่านวายชนม์ไปแล้วใน พ.ศ. ๒๕๐๒ ท่านก็ไม่เคยเห็นพระพุทธรูปองค์นี้ เหตุนี้ ณ ที่นี้ข้าพเจ้าจึงจะขอลำดับถึงพระพุทธรูปองค์นี้เพื่อให้เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายต่อไป

ได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธรูป องค์นี้ปัจจุบันอยู่ที่วัดอุทัยมัยการาม ตำบลหินลาด อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา เป็นพระพุทธรูปนาครูปกศิลาขนาดใหญ่ สลักเป็นภาพนูนสูงเหนือแผ่นหลัง องค์พระสูง ๑.๐๕ เมตร รวมทั้งฐานข้างล่าง แต่ไม่รวมเศียรข้างใต้ หน้าตักกว้าง ๖๗ เซนติเมตร เศียรได้ฐานสูง ๖๐ เซนติเมตร น่าเสียดายที่ว่านาครูปกซึ่งเคยเป็นประภามณฑลล้อม

รอบ พระเศียรพระพุทธรูปได้ หักไปเสียแล้ว ประมาณ ๓ ใน ๔ ส่วน คือยังคงเหลือเศียรนาครแต่เพียง ๓ เศียรจาก ๗ เศียรที่เคยมีอยู่แต่เดิม (รูปที่ ๑) แต่เศียรนาครที่เหลือก็ยัง คง แสดงให้เห็น อย่างแน่นอนว่าเป็นศิลปทวารวดี คือหน้านาครแต่ละหน้ามีลักษณะคล้ายหน้าลิง มีปุ่มสูงแหลมอยู่เหนือเศียรนาครแต่ละเศียร ลำตัวของนาครประกอบด้วย ส่วนกลาง ซึ่งมีสายเส้นนอนเข้ามาประกอบ ส่วนด้านข้าง ทั้งสองด้านเรียบ ไม่มี ลวดลายประดับ ส่วนข้างนี้ยังมีความกว้างพอใช้ ถ้าดูทางด้านซ้ายของพระเศียรพระพุทธรูปจะเห็นว่าลำตัวของนาครเหล่านี้นอนกัน คือนาครตัวบนมีลำตัวทับอยู่บนนาครตัวล่าง น่าเสียดายที่ว่าเราไม่สามารถเห็นเศียรนาครครบทั้ง ๗ เศียรได้ ลำตัวของนาครได้หายไปข้างหลัง พระขนองของพระพุทธรูป

พระพักตร์ของพระพุทธรูปแสดงให้เห็นว่าเป็นพระพุทธรูปแบบทวารวดีรุ่นต้น คือยังไม่มีลักษณะพื้นเมือง ได้แก่ ใบหน้าแบน คิ้วเป็นเส้นนูนโค้งต่อกันคล้ายรูปปีกกา นัยน์ตาโปน จมูกแบน ริมฝีปากหนา เข้ามาปะปน พระพักตร์ยังคงคล้ายกับพระพุทธรูปอินเดียอยู่มาก พระเกตุมาลาเป็นรูปกลม ไม่มีรัศมีอยู่ข้างบน ขมวดพระเศศา

เวียนไปทางคันขวา คล้ายกับพระพุทธรูปอินเดียแบบอมราวตี (พุทธศตวรรษที่ ๗-๘) และวางเรียงเป็นแนวนอนเช่นเดียวกัน พระพักตร์กว้าง พระขนงเป็นวงโค้งมาจรดกันเหนือคิ้วพระนาสิก เส้นพระเนตรข้างบนสลักเป็น เส้นตรง ข้างล่างสลัก เป็น วงโค้ง ส่วนล่างของพระนาสิกมีขนาดใหญ่ พระโอษฐ์หนา พระพักตร์กว้างกล่าวกันว่าไปเทียบเคียงกับพระพักตร์ของพระพุทธรูปศิลาประทับยืนสมัยทวารวดีใน ศาลาเล็กทางทิศ ตะวัน ออกเฉียงเหนือ ของ พระ อุโบสถ วัด บวรนิเวศ กรุงเทพมหานคร ซึ่งศาสตราจารย์ คุปทองต์ กล่าวว่า เป็นพระพุทธรูปรุ่นแรกสุดของสมัยทวารวดี เพราะเหตุว่ายังคงมีลักษณะเป็นแบบอินเดียมาก ก็จะเห็นว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกัน

พระองค์อวบเล็กน้อย กรองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว มีขอบจีวรเป็นเส้นเฉียงพาดผ่านพระอุระตั้งแต่ขวาไปซ้าย และชาย จีวรทั้งหมดก็ ห้อยทิ้งไปทาง เบื้องหลังพระขนง เหตุนี้จึงไม่มีชายจีวรปรากฏอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ลักษณะการครองผ้าดังกล่าวเป็นการครองผ้าของศิลปอินเดียแบบหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓) ซึ่งสืบต่อลงมาจากศิลปอินเดียแบบอมราวตีอีกต่อหนึ่ง ขอบสบงด้านบนเป็นเส้นนอนยังคงมอง

เห็นอยู่ทั่วไปพระองค์ พระหัตถ์ทรงแสดงปาง สมาริคือพระหัตถ์ขวาวางหงายซ้อนอยู่เหนือพระหัตถ์ซ้ายบนพระเพล ขอบจีวรยังคงปรากฏอยู่บนข้อพระหัตถ์ซ้าย และต่อจากนั้นขอบนี้ก็วาดลงมาเหนือพระเพลซ้าย แต่มาซ้อนเป็นวงโค้งล้อมรอบรอยพับด้านในของพระซงฆ์แล้วก็หายไป ขอบสบงเบื้องล่างยังคงปรากฏบนพระ ซงฆ์เหนือข้อพระบาทเล็กน้อย ประทับนั่งขัดสมาธิราบตามแบบศิลปอมราวตี คือซ้อนกันเฉพาะพระบาทเท่านั้น และผ้าพระบาทข้างบนก็หงายออกข้างหน้า ลักษณะการครองจีวรดังกล่าวตลอดจนทำนองคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปศิลาสมัยทวารวดีสลักนูนสูงอีกองค์หนึ่ง ซึ่งได้มาจากตำบลโคกขี้บ อำเภอสรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มาก แต่พระพุทธรูปดังกล่าวก็ไม่ใช่พระพุทธรูปนาคปรก แต่เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิอยู่ภายใต้ต้นโพธิ และมีสถูปประกอบอยู่ ๒ ข้าง (รูปที่ ๒) พระพุทธรูปทั้งสององค์นี้อาจจะอยู่ในสมัยใกล้เคียงกันก็ได้

ได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธรูปนาคปรกสมัยทวารวดีจากบ้านเหมืองผ่ายนี้ เป็นพระพุทธรูปสลักนูนสูง สองข้างของพระองค์จึง

เป็นแผ่นเบื้องหลัง แต่แผ่นเบื้องหลังนี้ไม่มีอะไรสลักประกอบ ผิดกับพระพุทธรูปนาคปรกองค์อื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน

ข้างใต้ พระพุทธรูปเป็น ขนคานาค ๓ ชั้น ชั้นบนยังคงมองเห็นเกล็ดนาคอยู่ข้างบน แต่เกล็ดนาคนี้ก็สลักชั้นอย่างคร่าว ๆ เท่านั้น ทางด้านซ้ายของขนคานาคชั้นบน ได้เกล็ดนาคจะแลเห็นมีหางนาครูปร่างเหมือนหางงูจริง ๆ วกขึ้นมาจากขนคานาคชั้นที่ ๓ หรือชั้นล่างสุด โดยวกขึ้นมาตามฐานข้างซ้ายนี้ ลำตัวนาคไม่มีการสลักลวดลายประกอบ และถ้ามองดูทางด้านข้างก็จะเห็นว่ามีข้อเป็นขนค อยู่เป็นชั้น ๆ ข้อกัน ๓ ชั้น ใต้ขนคานาค ๓ ชั้นยังมีฐานอีกชั้นหนึ่ง แต่ก็ไม่ใช้ขนคานาคเสียแล้ว เพราะเหตุว่าหางนาคได้วกขึ้นไปข้างบนเสียแล้วตั้งแต่ชั้นที่ ๓ ฐานชั้นที่ ๔ นี้จึงเป็นแต่เพียงฐานที่อยู่เหนือเตี้ยข้างล่างเท่านั้นเอง (รูปที่ ๓)

ถ้าจะเปรียบเทียบ พระพุทธรูป นาคปรกที่บ้านเหมืองฝ้ายองค์นี้กับพระพุทธรูป นาคปรกศิลาสมัยทวารวดีอีก ๓ องค์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ก็จะได้เห็นว่าพระพุทธรูปนาคปรกที่บ้านเหมืองฝ้ายองค์นี้คงเป็นองค์ที่เก่าที่สุด ด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้ คือ พระพุทธรูปนาคปรกองค์หนึ่งจากวัด

พระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี เป็นพระพุทธรูปศิลาสลักลอยตัว แต่ปัจจุบันคงเหลือ แต่เพียง พระเศียร กับเศียรนาคที่แผ่ออกเป็นประภามณฑลล้อมรอบ (รูปที่ ๔) เหตุนี้จึงอาจศึกษาได้โดยยาก เพราะพระพุทธรูปองค์นี้ชำรุดมากด้วย อย่างไรก็ตาม ขมวดพระเกศา ของพระพุทธรูปองค์นี้เวียนซ้าย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคงได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑) และหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓) เหตุนี้จึงอาจมีอายุหลังกว่าพระพุทธรูปนาคปรกจากบ้านเหมืองฝ้ายซึ่งมีขมวดพระเกศาเวียนขวาตามแบบอมราวดี

พระพุทธรูปนาคปรกศิลาสมัยทวารวดีอีกองค์หนึ่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มาจาก จังหวัด ปราจีนบุรี เป็นพระพุทธรูปสลักนูนสูง (รูปที่ ๕) เศียรนาค ๗ เศียรที่แผ่เป็นประภามณฑลล้อมรอบเศียรพระพุทธรูป มีลักษณะแตกต่างจากพระพุทธรูปนาคปรกที่บ้านเหมืองฝ้าย คือ ปุ่มเหนือเศียรนาคมี ขนาดเล็กลงและมีขอบ ล้อมรอบเศียรนาคเองคดงอคล้ายหน้าลิงยิ่งขึ้น ลำตัวนาคมีเส้นนอนใหญ่ขึ้นประกอบและขอบเรียบ ๒ ข้างก็เล็กลงมาก เส้นนอนนั้นยังทำเป็นลวดลายเครื่องประดับอีก คือหักเป็นมุมแหลมลงตรงกลางด้วย

ลักษณะ เช่นนี้แสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะสมัยหลังกว่า เพราะเหตุว่าลำตัวของนาคหลังพระพุทธรูปที่บ้านเหมืองฝายนั้นยังคงใกล้เคียงกับลำตัวของนาคในพระพุทธรูปนาคปรกสมัยอมราวดีมาก ลำตัวของนาคในพระพุทธรูปนาคปรกจากจังหวัดปราจีนบุรีนี้ได้หายไปข้างหลังองค์พระ พระเกตุมาลาของพระพุทธรูปนาคปรกจากจังหวัดปราจีนบุรีมีลักษณะเป็นรูปทรงกระบอก แต่ขมวดพระเศวตก็ม้วนซ้ายม้วนขวาสลักกันซึ่งคงได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะคุปตะ ไม่ม้วนขวาอย่างเดียวตามแบบพระพุทธรูปจากบ้านเหมืองฝาย พระพักตร์มีอิทธิพลพื้นเมืองเข้ามาปะปนแล้วเป็นต้นว่า พระชนงชักจะเป็น เส้นนูนโค้งต่อกัน พระเนตรค่อนข้างโปน พระโอษฐ์หนา การครองจีวรแม้ว่าจะเป็นจีวรเรียบและห่มเฉียงแต่พระพุทธรูปนาคปรกจากจังหวัดปราจีนบุรีองค์นี้ ก็มีชายจีวรต่อลงมาบนด้านซ้ายของพระอุระและมีขอบจีวรยาวลงมาพาดผ่านข้อพระหัตถ์ซ้ายด้วย

การครองจีวรแบบนี้คงจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียแบบ ปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๗) ได้เขียนโครงสองข้างมีรูปจำลอง สถูปสมัยทวารวดี ปรากฏอยู่ พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบ

อมราวดี คือมีพระบาทไขว้กันอยู่ที่ข้อเท้าในชนคนาคไม่ปรากฏใต้พระองค์ มีแต่เพียงฐานชั้นเดียว และใต้ฐานนั้นก็ถึงเคียว จากลักษณะดังกล่าวมานี้ จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าพระพุทธรูปนาคปรกจากจังหวัดปราจีนบุรีองค์นี้ คงสร้างขึ้นในตอนกลางของสมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕)

ต่อไปนี้จะขอกล่าวถึง พระพุทธรูปนาคปรกศิลาสมัยทวารวดี จากวัดประดู่ทรงธรรม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร อีกเช่นเดียวกัน (รูปที่ ๖) เป็นพระพุทธรูปสลักนูนสูงแบบเดียวกัน นาค ๗ เศียรสลักอย่างคร่าว ๆ บนปุ่มเหนือเศียรนาคมีขอบล้อมรอบ ๒ ชั้น และนัยน์ตานาคทั้งสองข้างก็ทำเป็นเส้นขอบล้อมรอบติดต่อกันด้วย ลำตัวนาคประกอบด้วยเส้นนอน แตกสลับเป็นลวดลาย คือตรงกลางหักเป็นมุมแหลมขึ้นภายในและขอบนอกเกลี้ยงมีขนาดเล็ก พระเกตุมาลาของพระพุทธรูปมีลักษณะแหลมสูงประกอบด้วยรัศมีรูปบัวตูมเล็ก ๆ อยู่ข้างบน ขมวดพระเศวตก็หักออกไปมาก จึงไม่อาจพิจารณาถึงวิธีมันได้ พระพักตร์แสดงลักษณะพื้นเมือง ที่พระศอมีรอยซ้อนกัน ๓ ชั้น แสดงถึงลักษณะ ความงาม ของ

มหาบุรุษครองจีวรเรียบท่มเฉียงซ้ายไปขวา เหตุนี้จึงมีชายจีวรพาดอยู่เหนือพระอังสาซ้าย มีขอบจีวรปรากฏอยู่เหนือข้อพระหัตถ์ซ้าย และพระเพลาซ้ายด้วย พระหัตถ์ที่วางสมาธิมีลักษณะค่อนข้างยาวมีลายธรรมจักรอยู่บนพระหัตถ์ขวา พระขงฆ์ซ้อนกันอยู่ในท่าขัดสมาธิราบแต่ก็ยังซ้อนกันอยู่อย่างไม่เต็มที ถึงกระนั้นก็ยังซ้อนกันอยู่มากกว่าพระพุทธรูปนาคปรก จากบ้านเหมืองผ้าย และจากจังหวัดปราจีนบุรี องค์นาคมีขอบเป็นวงโค้งทั้งสองด้านแสดงให้เห็นว่าอยู่ข้างหลังองค์พระพุทธรูป ได้เขียนนาคมีรูปจำลองสถูปอยู่ทั้งสองข้าง สถูปแต่ละองค์มีคนแคระกำลังแบกอยู่อีกต่อหนึ่ง ได้้องค์พระพุทธรูปมีขนาด ๓ ชั้น แต่ละชั้นจะเอียงทำให้มองเห็นเกล็ดนาค ข้างบนรวมทั้งกระดูกหลังของงูได้อย่างชัดเจน มีหางนาคอยู่ทางด้านขวาของชนคานาคชั้นบน

มีข้อสังเกตว่าชนคานาคนี้มีขนาดเล็กย่อยส่วนกันลงมาตามลำดับ ลักษณะเช่นนี้จะปรากฏแก่พระพุทธรูปนาคปรกในสมัยต่อมา เช่นในสมัยลพบุรี ได้ฐานนาคนี้ยังมีลายหน้ากาลหรือเกียรติมุขปรากฏอยู่อีก สรุปแล้วพระพุทธรูปนาคปรกองค์นี้คงอยู่ในศิลปะสมัยทวารวดีรุ่นหลัง (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖)

เมื่อเป็นดังนี้จะเห็นได้ว่าพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะจากบ้านเหมืองผ้ายอำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ นั้นคงเป็นพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะที่เก่าที่สุดที่รู้จักกันในศิลปทวารวดี ครอบคลุมกระทั่งปัจจุบันนี้ และอายุคงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ ด้วยเหตุนี้จึงสมควรที่ทางหน่วยศิลปากรที่ ๖ จะได้นำพระพุทธรูปองค์นี้มาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเร็วที่สุด

เมื่อได้กล่าวถึง พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะในสมัยทวารวดีมาแล้วเช่นนี้แล้ว ก็ใคร่ขอกล่าวถึง กำเนิดของ พระพุทธรูปนาคปรกเสียด้วย ปรากฏว่าพระพุทธรูปนาคปรก กำเนิดขึ้นใน ศิลปอมราวดีทางภาค ตะวันออกเฉียงใต้ ของประเทศอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ ๗ - ๘) ก่อนอื่นปรากฏเรื่องราวใน พระพุทธประวัติว่า หลังจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ได้เสด็จไป ประทับนั่งเพื่อบำเพ็ญสมาธิ ขณะนั้นมีพายุฝนจะตก พระยานาคมุจลินท์จึงได้ขมามาจากสระนา เพื่อมาป้องกันมิให้พระพุทธรูปองค์ทรงโดนฝน

ด้วยการวางเป็นชนกลมรอบพระองค์ไว้ และใช้เศียร บองกัน พระเศียร ของ พระ พุทธองค์ ถ้าเราเชื่อว่าพระพุทธรูปนาค ประสร้างขึ้นจากข้อความเช่นนี้จริง ก็ จะ เห็นว่าช่างได้ดัดแปลงแก้ไขลักษณะรูป ภาพให้ตรงตามเสียแล้ว เพราะถ้าสร้าง ภาพตามข้อความดังกล่าว เราก็จะไม่เห็น องค์พระพุทธรูปเลย จะคงเห็นแต่ชนค ของพระยานาคและเศียรนาคเท่านั้น

ตามลักษณะของรูปภาพในปัจจุบัน เราจะเห็นว่าชนคของพระยานาคก็คือฐาน ของพระพุทธรูปและเศียรนาคก็คือฉัตรที่กั้น ทางอยู่เบื้องหลังพระเศียรของพระพุทธรองค์ นั้นเอง แม้กระนั้นพระพุทธรูปนาคปรกแบบ อมราวดีรุ่นแรกที่สุดก็ยังมีได้สร้างตามแบบนี้ ที่เดียว จะเห็นเป็นต้นว่าพระพุทธรูปนาค ปรกแบบอมราวดีรุ่นแรกจะครองจีวรเป็นริ้ว ตามแบบโดยเฉพาะของสมัยนั้น แต่พระหัตถ์ ข้างขวา จะยกขึ้นแสดงปาง กึ่งกลางระหว่าง ประทานอภัยและทรงแสดงธรรม (วิตรรกะ) พระชงฆ์ซัดสมาธิราบโดยมีเพียงพระบาทไขว้ กันดังที่กล่าวมาแล้ว พระยานาคเองมีเศียร ๗ เศียร มีลักษณะลำตัวคล้ายนาคของพระ

พุทธรูปนาคปรกจากบ้านเหมืองผ่ายที่กล่าว มาข้างต้น แต่เศียรนาคนั้นก็คล้ายกับว่าอยู่ หน้าประภามณฑลของพระพุทธรองค์ซึ่งยังคง แลเห็นอยู่ได้ภายใต้พระกรรณเบื้องขวา ลำ ตัวของนาคขดอยู่ทางด้านขวาของพระพุท ธองค์และมีลายตารางประกอบ ได้พระบาท ข้างขวาของพระพุทธรองค์ มีหางนาคปรากฏ อยู่ แต่ฐาน ๒ ชั้นภายใต้พระพุทธรองค์ก็น่า จะไม่ใช่ชนคของนาค เพราะมีลายบัวคว่ำบัว หงายประดับ คือน่าจะเป็นฐานธรรมดานั้น เอง (รูปที่ ๗) ต่อเมื่อถึงพระพุทธรูปนาค ปรกรุ่นที่ ๒ ในศิลปะอมราวดี (รูปที่ ๘) พระพุทธรูปนาคปรกจึงหันมามี ลักษณะรูป ภาพเช่นในปัจจุบัน คือ ครองจีวรริ้วแบบ พิเศษและประทับนั่งตามแบบเดิม แต่พระ หัตถ์ทรงแสดงปางสมาธิ และเศียรนาค ๗ เศียร ก็อยู่เบื้อง หลังประภามณฑล ข้างหลัง เศียรพระพุทธรูปอีกต่อหนึ่ง ชนคนาค ๔ ชั้น ซึ่งใช้เป็นฐานพระพุทธรูปประกอบด้วยลาย ตารางและลายลูกประคำซึ่งเป็นแนวนอน

พระพุทธรูปนาคปรกนี้ไม่ปรากฏ ในศิลปะอื่นในประเทศอินเดีย แต่ไป ปรากฏอยู่ในศิลปะลังกาสืบมาจนราชปุระ

ตอนที่ ๒ คือ ตอนที่อิทธิพลของศิลปอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะได้เข้าไปปะปนแล้ว ทำให้จิ๋วของพระพุทธรูปก็เรียบไม่มั่ว เหตุนี้พระพุทธรูปนาคปรกในศิลปทวารวดีอาจจะได้รับอิทธิพลผ่านมาจากะลังกาได้ อย่างไรก็ดี

เราก้จำเป็นต้องยอมรับว่าพระพุทธรูปนาคปรกศึลาจากบ้านเหมืองฝาย ในเขตอำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ยังคงรักษาอิทธิพลของศิลปอินเดียแบบอมราวดี อันเป็นต้นกำเนิดของพระพุทธรูปนาคปรก ไว้ได้มากทีเดียว.

સામ્યસંન્યાસી
જિજ્ઞાસુ પદ્મસનાતિ પૂજ્ય
પદ્મસનાતિ પદ્મસનાતિ
સામ્યસંન્યાસી પદ્મસનાતિ

- ๑ และ ๓ พระพุทธรูปนาคปรก ศิลา จากบ้านเหมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ศิลป
ทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ปัจจุบันอยู่ที่วัดอุทัยมัยการาม ตำบลหินตก อำเภอ
ห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา
- ๒ พระพุทธรูปศิลาปางสมาธิ จากตำบลโคกบ๊ีบ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ศิลปทวารวดี
รุ่นต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
- ๔ เศียรพระพุทธรูปนาคปรกศิลา จากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ศิลปทวารวดีรุ่นต้น
พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
- ๕ พระพุทธรูปนาคปรกศิลา จากจังหวัดปราจีนบุรี ศิลปทวารวดีรุ่นกลาง พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
- ๖ พระพุทธรูปนาคปรกศิลา จากวัดประตูธงธรรม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปทวารวดีรุ่น
ปลาย พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
- ๗ พระพุทธรูปนาคปรกศิลา ศิลปอินเดียแบบอมราวดี พิพิธภัณฑ์บริติช กรุงลอนดอน
- ๘ พระพุทธรูปนาคปรกศิลา ศิลปอินเดียแบบอมราวดี พิพิธภัณฑ์ส่วนตัวของ นายลู (C.T. Loo)

ปราสาทหินพิมาย
ก่อนการบูรณะ

งานบูรณะโบราณสถาน ปราสาทหินพิมาย

นาย อรรถสิทธิ์

ข้าพเจ้าได้ปฏิบัติหน้าที่สนองงาน
ของกรมศิลปากร มาตั้งแต่ ปี พ.ศ.
๒๔๕๐ ในตำแหน่งผู้ช่วยศึกษาธิการ
จังหวัดนครราชสีมา เพราะระหว่างนั้น
กรมศิลปากรยังสังกัดอยู่ในกระทรวง
ศึกษาธิการ

ในระยะเวลาต่อจากนั้น กรมศิลปากรก็ได้โอนไปสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรีอยู่ชั่วขณะหนึ่ง สืบต่อมาเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๙๖ รัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม ให้มีกระทรวงวัฒนธรรมขึ้น ข้าพเจ้าได้ปฏิบัติหน้าที่ตำแหน่งวัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา กรมศิลปากรได้ถูกโอนมาสังกัดกระทรวงวัฒนธรรมอีก งานของกรมศิลปากรบางส่วนที่เป็นนโยบาย ข้าพเจ้าก็รับสนองงานนั้นตลอดมา ส่วนงานด้านวิชาการก็ต้องให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ผู้ชำนาญของกรมศิลปากร ในเมื่อราชการนั้น ๆ ต้องปฏิบัติภายในเขตจังหวัดนครราชสีมา อาทิ เช่น งานบูรณะชุดดิน ชุดแต่งโบราณสถานปราสาทหินพิมาย ครั้งแรกระหว่าง ปี ๒๔๙๔-๒๔๙๗ ในสมัยที่นายมานิต วลัลิโกดม ภัณฑารักษ์ กรมศิลปากร (ระหว่างนั้นท่านผู้บังคับตำแหน่งหัวหน้ากองโบราณคดี) ข้าพเจ้าในฐานะเจ้าหน้าที่ผู้รับสนองงานของกรมศิลปากรส่วนภูมิภาค ในงานจังหวัดนครราชสีมา ก็ได้ให้ความร่วมมืออย่างเต็มที่ และเมื่อปี ๒๕๐๑ กระทรวงวัฒนธรรมได้ยุบเลิกไปตามกาลเวลา กรมศิลปากรได้โอนเข้ามาสังกัดกระทรวงศึกษาธิการตามเดิมอีก ข้าพ-

เจ้าก็ได้รับแต่งตั้งให้ทำหน้าที่หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๖ ตั้งสำนักปฏิบัติงานอยู่ที่อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา มีโอกาสรับสนองงานของกรมศิลปากรอย่างเต็มที่ตั้งแต่บัดนั้นมา

ฉะนั้น งานในด้านสำรวจ บูรณะชุด-แต่ง ชุดดินโบราณวัตถุสถานตามจังหวัดต่าง ๆ ในเขตหน่วยศิลปากรที่ ๖ หรืองานของกองต่าง ๆ ในกรมศิลปากร ข้าพเจ้าจึงได้มีส่วนร่วมมือในงานนั้น ๆ รวมทั้งงานบูรณะโบราณสถานปราสาทหินพิมาย ซึ่งเป็นงานที่มีความสำคัญมาตั้งแต่ต้น ข้าพเจ้าจึงสามารถที่จะเสนอข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการบูรณะโบราณปราสาทหินพิมาย ได้อย่างละเอียด

งานบูรณะโบราณสถานปราสาทหินพิมายนี้ได้เริ่มขึ้น ในสมัยท่านอธิบดี ธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีกรมศิลปากร ราวปี ๒๕๐๕ โดยกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ได้เสนอโครงการต่อคณะรัฐมนตรี ในสมัยรัฐบาล ซึ่งมี พล.ร. จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี มีแผนดำเนินงานเป็น ๓ โครงการ คือ

โครงการที่ ๑

การบูรณะปราสาทหิน และโบราณ

วัตถุสถาน มีวัตถุประสงค์เพื่อให้สอดคล้อง
 ต้องกับแผนพัฒนาการเศรษฐกิจภาคตะวันออก
 เฉียงเหนือ ผดุงรักษาไว้ซึ่งโบราณวัตถุ
 สถานอันเป็นเครื่องแสดงถึงความเจริญรุ่ง
 เรืองของดินแดนทางภาคนี้มาแต่สมัยโบราณ
 เห็นสมควรบูรณะปราสาทหิน และตัวเมือง
 พิมาย ซึ่งเป็นโบราณสถานที่สำคัญที่สุดแห่ง
 หนึ่งในประเทศไทยให้มีสภาพดีขึ้น เพราะ
 ปราสาทหินพิมายก่อตั้งมานาน ปัจจุบัน
 ชำรุดทรุดโทรมมาก ส่วนต่าง ๆ อันเป็น
 ศิลาล้ำเลิศลวดลายวิจิตรงดงามได้ปรักหักพัง
 ลงมากระจัดกระจายโดยรอบบริเวณสระเก
 ระกะไม่งามตา เป็นการยากลำบากในการค
 ุณรักษาให้รอดพ้นจากคนร้ายที่ลักขโมย
 แทะลักเอาลวดลายจำหลักไปขายเป็นสินค้า
 ลักลอบนำออกนอกประเทศ เป็นเหตุให้สูญ
 เสียส่วนต่าง ๆ ของปราสาทหินพิมายไปที
 ละเล็กละน้อย จนในที่สุดอาจหมดความ
 สำคัญของโบราณสถานแห่งนี้ไปสิ้นเชิง

นอกจากนี้รากฐานของตัวปราสาท
 และตัวกำแพง บางส่วนก็ไม่มั่นคงแข็งแรง
 หากไม่รีบบูรณะโบราณสถานที่ทรงคุณค่า
 อาจเป็นอันตรายจากภัยธรรมชาติมี ฝน พายุ
 และแผ่นดินไหว ถึงพังทลายลงมาอีกได้
 ในวันข้างหน้า นั่นเป็นที่น่าเสียดาย เพราะ

ปราสาทหินพิมายมิใช่เพียงสมบัติที่สูงค่าของ
 ประเทศไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นสมบัติของ
 โลกอีกด้วย

ฉะนั้น การบูรณะปราสาทหินพิมาย
 จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องกระทำโดยรีบด่วน
 เพื่อเป็นส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม และเกียรติ
 ประวัติของไทย และเป็นหลักฐานสำคัญ
 ในการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ทางประวัติ
 ศาสตร์ โบราณคดีของประชาชนชาวไทย
 และชาวโลกอีกด้วย มีวิธีการปฏิบัติดังนี้

๑) การดำเนินงาน กรมศิลปากร
 ทกลงที่จะดำเนินการซ่อมแซม โดยวิธีการ
 แบบ Anastylis การซ่อมแซมโบราณ
 สถานตามวิธีนี้ ใช้เฉพาะโบราณสถานที่ก่อ
 ด้วยศิลา โดยมีผู้ทำการซ่อมแซมโบราณสถาน
 ตามวิธีนี้มาแล้ว เมื่อประมาณยี่สิบปีมานี้เอง
 โดยนักปราชญ์ชาวฮอลันดาเป็นผู้จัดทำขึ้น
 ในเกาะชวาก่อน ต่อมา M. Henri Marshal
 นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส ได้นำมาใช้ได้ผล
 อย่างดีในประเทศกัมพูชา

ตัวอย่างโบราณสถานที่ได้รับการ
 บูรณะซ่อมแซมสำเร็จเป็นผลดีตามวิธีนี้ คือ
 บุโรพุทโธ ปรัมบานัม ในเกาะชวา ปรา
 สาทนครวัด พระขรรค์ และบันทายไทรใน
 ประเทศกัมพูชา ในปัจจุบันวิธีการนี้ได้แพร่

หลายกลายเป็นหลักการสากลซึ่งใช้ซ่อมโบราณสถานอยู่ในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก หากนำมาใช้ในประเทศไทย ก็จะต้องได้รับผลสำเร็จเช่นกัน

ในสมัยที่ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร ก็ได้เสนอโครงการซ่อมแซมปราสาทหินพิมาย โดยวิธีนี้มาแล้วครั้งหนึ่ง แต่ได้ระงับไว้ เพราะขณะนั้นยังไม่มีถนนคมนาคม ไป-มา ด้วยความยากลำบาก ในปัจจุบันคมนาคมสะดวกขึ้นการดำเนินงานบูรณะตามโครงการนี้ น่าจะได้เริ่มขึ้น

๒. วิธีการซ่อมแบบ Anastylis คือการซ่อมโบราณสถานให้คงรูปสภาพเดิม มีหลักอยู่ว่า จะไม่ทำของใหม่หรือประดับลวดลายอะไรเพิ่มเติม มีสภาพเดิมอย่างไรก็ให้คงอยู่อย่างนั้น ก่อนจะทำการบูรณะซ่อมแซมจะต้องปฏิบัติดังนี้

๑) ทำแผนผัง ถ่ายภาพซากโบราณสถานที่เหลืออยู่ให้ละเอียดถี่ถ้วนทุกส่วนสักระยะก่อน แล้วเทียบเคียงกับโบราณสถานอื่น ๆ รูปจำลองของโบราณสถานแห่งนั้นก็มีความสำคัญ และเป็นประโยชน์ในการพิจารณาเค้าโครงรูปเดิม

เมื่อตรวจสอบพิจารณาโดยรอบคอบพอจะประมาณลักษณะของเดิมได้แล้ว ก็ขุดค้นส่วนต่าง ๆ ของโบราณสถานที่จะบูรณะซึ่งพังทะลายลงมารอบ ๆ พิจารณาให้เลขนัย หรือตัวอักษรบอกตำแหน่งทิศทางที่จะติดตั้งไว้ ณ ที่เดิม เพราะตามหลักธรรมดาแล้ว ส่วนต่าง ๆ ของโบราณสถานที่พบด้านใด ย่อมสันนิษฐานว่าพังทะลายลงมาจากด้านนั้น และตรวจสอบว่าส่วนต่าง ๆ นั้นอยู่ครบบริบูรณ์หรือไม่ ถ้าไม่สมบูรณ์ก็ต้องใช้เวลาสืบเสาะหา หากไม่มีทางได้คืนมา และเป็นชิ้นสำคัญ ทำให้ไม่สามารถประกอบชิ้นอื่น ๆ ให้เข้ารูปเดิมได้ก็จำเป็นต้องนำของใหม่เข้าช่วย

๒) รื้อซากโบราณสถานที่คงเหลืออยู่นั้นลง ด้วยการทำแผนผังถ่ายภาพของเดิมแล้วทำเครื่องหมายไว้ว่าเป็นส่วนใดของโบราณสถาน การรื้อควรรื้อออกจนหมดเหลือแต่ฐาน แล้วทำการปรับปรุงฐานนั้นให้มั่นคงแข็งแรง

ต่อจากนั้น จึงนำศิลาที่รื้อออกจากซากโบราณสถานประกอบเข้าเป็นรูปร่างตามแผนผังที่กำหนดเครื่องหมายไว้ รวมทั้งส่วนต่าง ๆ ที่ขุดค้นพบจากบริเวณใกล้เคียง โบราณสถาน ประกอบคูกันขึ้นไปจนเป็นรูปร่าง

ตั้งเดิม ด้วยการใช้ของเก่า หากจำเป็นจะต้องใช้โครงภายในให้เกิดความมั่นคง เช่น แกนเหล็ก คอนกรีตเสริมเหล็กก็ให้ข้อมไว้ในภายในไม่ให้แลเห็นจากภายนอก

๓) จัดหาเครื่องมือ และ อุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการบูรณะซ่อมแซม ให้พร้อมไว้ คือ

๑. รถบัสจัมป์แขนยาว ๖๐ ฟุต ๑ เครื่อง
๒. รวงรถ ๑๔๐๐ เมตร หมอนโลหะ และแบนกลับริดหัวรางเหล็ก
๓. รถขุดดินกะบะเท ๑๐ คัน กะบะแบน ๑๐ คัน
๔. เครื่องผสมคอนกรีตจุ ๓๐๐ เมตร ๑ เครื่อง
๕. เครื่องฉีดคอนกรีต ๑ เครื่อง
๖. เครื่องอัดลม ๑ เครื่อง
๗. รถยนต์บรรทุกขนาดใหญ่ ๖ ล้อ ๑ คัน
๘. เครื่องเจาะและตัดหิน ๓ เครื่อง
๙. เครื่องกว้านและรอกกว้านอย่างละ ๑ เครื่อง
๑๐. รถแทรกเตอร์ยกหินเคลื่อนย้ายหิน ๑ คัน

๑๑. เครื่องมือรื้อวัตถุทำแผนผัง อุปกรณ์พร้อม
๑๒. เครื่องเขียน เครื่องพิมพ์แบบแปลน เครื่องบวกเลขและอุปกรณ์
๑๓. กล้องถ่ายรูปและอุปกรณ์พร้อม
๑๔. บินจัน ๓ ขา ขนาด ๓ เมตร ๔ เมตร ๖ เมตร อย่างละ ๔ ชุด, รอกแม่แรง ๒ คัน, ๓ คัน ๕ คัน อย่างละหลายชุด พร้อมโซ่และลวดสลิง
๑๕. เครื่องมือขนาดเล็กสำหรับช่างปูน ช่างคอนกรีต แปรง ลวดถึงผสมคอนกรีต และถึงขนาด ๑๐๐๐ ลิตร เพื่อใช้ล้างหิน
๑๖. เครื่องมือใช้สำหรับช่างก่อสร้างช่างไม้
๑๗. เครื่องสูบน้ำ ๓" ๑ เครื่อง
๑๘. เครื่องกำเนิดไฟฟ้า ๑ กิโลวัตต์ ๑ เครื่อง
๑๙. โรงงานซ่อมและบริการเป็นโรงงานเล็ก ๆ สำหรับซ่อม รักษาเครื่องจักร, เครื่องยนต์ต่าง ๆ เครื่องสูบลม และเครื่องสตาร์ทเกสิยว เครื่องเชื่อมโลหะ, โรงตีเหล็ก, ตัดคาร์ต

๒๐. โรงเก็บพัสดุครุภัณฑ์ ๑ หลัง
 ๒๑. วัสดุต่าง ๆ ที่ใช้ในการก่อสร้าง
 คือ เหล็กชนิดต่าง ๆ ทั้งเหล็ก
 กลม และเหล็กแผ่น กรวด
 ชนิดดี หวาย ซีเมนต์ เชือก
 มะลิขนาดต่าง ๆ

๔. บุคคลที่ร่วมในการดำเนินงาน

๑. เจ้าหน้าที่ผู้ชำนาญ และนาย
 ช่างฝ่ายไทย

๒. นายช่างชาวฝรั่งเศสที่องค์การ
 สนธิสัญญาการป้องกันร่วมกัน
 แห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
 (ส.ป.อ.) พร้อมด้วยสถาปนิก
 ผู้ช่วย

๓. เจ้าหน้าที่หน่วยศิลปากร ที่ ๖
 พร้อมด้วยช่างประจำหน่วย

๔. บุคคลที่จำต้องมีในคณะหน่วย
 บุรณะ เช่น ช่างเขียน, ช่างทำ
 แผนที่และแผนผัง, ช่างถ่ายรูป,
 สถาปนิก, ช่างเหล็กและช่าง
 คอนกรีต, ช่างไม้และช่างไม้
 ฝีมือ, ช่างปูน, ช่างเครื่องยนต์
 คอนกรีตและรถปั้นจั่น

๕. ระยะเวลาในการดำเนินงาน

กำหนดเป็นระยะ ๕ ปี คือ

๖/๔
 บท ๑ ก. ทำแผนผัง แผนที่บริเวณทั่วไป
 แผนผังของแหล่งปรับระดับดิน
 ถ่ายรูป จัดซื้อเครื่องมือเครื่อง
 ใช้และเตรียมคนงานแต่ต้นปี

ข. จัดตั้งที่ทำงาน และจัดวัสดุที่ใช้

ค. ถากถางลานชั้นนอก ปรับระดับ
 ดินเพื่อจัดทำวางหินที่คัดเลือกไว้

ง. ทำนักร้านรอบปรารค์ประธาน
 ด้วยไม้จริงอย่างมั่นคง

จ. รื้อมุงตะวันออกเฉียงเหนือของ
 ระเบียงคด เพื่อปรับเป็นทาง
 ลำเลียงหินจากลานชั้นในออกไป
 ชั้นนอก

ฉ. รื้อเครื่องบนปรารค์ประธานจน
 ถึงชั้นที่สลักเป็นครุฑทั้ง ๔ ด้าน
 รื้อมุงทิศเหนือ, ทิศตะวันตก
 และตะวันออก เสริมโครงเหล็ก
 ด้านในปรารค์ประธาน

ช. ขุดค้นฐานปรารค์ประธานตอน
 ในจนถึงฐานล่างสุด เพื่อตรวจ
 สอบทางวิชาการ

๖/๔
 บท ๒ ก. รื้อฐานมุงทิศเหนือ ทิศตะวัน
 ตก ตะวันออก แล้วปรับระดับ
 ฐานของมุงทั้ง ๓ ด้าน ด้วย
 คอนกรีต เสริมเหล็กอย่างแข็งแรง

- ข. ปรับระดับลานชั้นนอก คัดเลือกหิน ที่เป็นส่วนประกอบยอดปราสาทประธาน ส่วนประกอบหน้าบันมุขทั้ง ๔ ด้าน เพื่อปรับปรุงที่พื้นดินไว้ก่อนที่จะนำชั้นติดตั้งไว้ที่เดิมบนยอดปราสาทประธาน
 - ค. รื้อสพานนาคน้ำข้ามประตูชั้นนอกทิศใต้
 - ง. ก่อตั้งเครื่องบนปราสาทประธาน และหน้าบันมุขทั้ง ๓ ด้าน เป็นลำดับ
 - จ. รื้อวิหารหน้าและมุขปราสาทประธานทิศใต้ ออกจนเหลือแต่พื้นดิน
 - ฉ. ตัดต้นไม้สักออกจากซากอาคารบรรณาลัย และขุดแต่งบรรณาลัยทั้ง ๒ ด้าน (อยู่ใกล้ประตูกำแพงปราสาทหินชั้นใน)
 - ช. ลำเลียงดินและเศษหินออกไปนอกบริเวณปราสาทหินพิมาย
- ๔๔
บท ๓ ก. ปรับระดับพื้นฐานวิหารหน้า และมุขปราสาทประธานทิศใต้ด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก อย่างแข็งแรง เพื่อเตรียมก่อตั้งวิหารหน้าตามวิธีที่ปฏิบัติมาแล้ว

- ข. ก่อตั้งสพานนาคน้ำ สร้างรางระบายน้ำทางที่สพานนาคน้ำ และที่ฐานวิหารหน้า
 - ค. ก่อตั้งวิหารหน้าเป็นลำดับ
 - ง. ก่อตั้งปราสาทประธานชั้นยอดต่อจากที่ทำไว้แล้ว
 - จ. ก่อตั้งเครื่องบนมุขทั้ง ๓ ด้าน ต่อจากที่ทำไว้แล้ว
 - ฉ. ขุดแต่งข้ามประตูกำแพงชั้นนอกทิศตะวันออก และแนวกำแพงชั้นนอกด้านตะวันออกชั้นนอก และชั้นใน
 - ช. ปรับปรุงข้ามประตูชัย (ประตูกำแพงชั้นนอกสุด) ประตูทิศตะวันตก
 - ซ. ลำเลียงดิน และเศษหินออกไปนอกบริเวณปราสาทหินพิมาย
- ๔๕
บท ๔ เป็นงานกระทำต่อเนื่องปีที่ ๓ เป็นส่วนใหญ่ คือ
- ก. ก่อตั้งเครื่องบนวิหารหน้า และมุขปราสาทประธานทิศใต้ ต่อจากที่ทำไว้แล้ว
 - ข. ก่อตั้งปราสาทประธานชั้นยอดต่อจากที่ทำไว้แล้ว
 - ค. ซ่อมแซมแถมมุมฐานวิหารหน้า

มุงทั้ง ๓ ด้าน ที่แตกทำลาย
ไปให้คงรูปเดิม

ง. ติดตั้งเครื่องประดับหน้าบันมุง
ทั้ง ๔ ด้าน วิหารหน้าและ
ปราสาทหลังคามุง และวิหาร
หน้า

จ. ขุดแต่งซ่อมประตูกำแพงชั้นนอก
ทิศเหนือ แล่งแนวกำแพงชั้น
นอกด้านเหนือ ภายนอกภายใน
ตลอดแนว

ฉ. รื้อและก่อตั้งระเคียงคด (เฉพาะ
วงกบหน้าต่างด้านในที่พังทะลาย
ให้เข้าที่เดิม)

ช. ปรับระดับลานชั้นนอกโดยทั่วไป
และ ขุดลอกสระโบราณใน
ปราสาททิศใต้ ลำเลียงดินและ
เศษหินออกไปนอกบริเวณปรา-
สาทหินพิมาย

๔/๔
บท ๕ เป็นงานที่กระทำต่อเนื่องกับที่ ๔ เป็น
ส่วนใหญ่ คือ

ก. ก่อตั้งปลายยอดสุดปราสาทประ-
ฐาน ติดเครื่องประดับทั้งหมด
มีกลีบนูนทั้งลวดลายและเทวคา
ประจำทิศ ทำเพดานกันก้างคาว
ประดับไฟหีบ

ข. รื้อนักร้านออกทั้งหมด

ค. ขุดแต่งคลังเงิน ปรับปรุงปรังค์
พรหมทัต ปรังค์หินแดง หอ
พราหมณ์

ง. ขุดแต่งซ่อมประตูกำแพงชั้นนอก
ทิศตะวันตก และแนวกำแพง
ทั้งด้านนอกด้านใน

จ. ปรับปรุงขุดแต่งซ่อมประตูกำแพง
เมืองพิมายชั้นนอก เมือพรหม-
ทัต ทานางสระผม ลอกสระ
โบราณ

ฉ. คัดเลือกส่วนต่าง ๆ อันเป็นสิ่ง
ประกอบที่สำคัญของซ่อมประตู
กำแพงชั้นนอก ทั้ง ๔ ด้าน ซ่อม
ประตูระเบียงคด ทั้ง ๔ ด้าน
อาทิ เช่น ทับหลัง ลวดลาย
ศิลาจำหลัก มาเก็บรักษไว้ที่
บริเวณ ด้าน เหนือปราสาท หิน
พิมายใกล้คลังพัสดุ เพื่อสะดวก
แก่การดูแลรักษา

ปรับปรุงลานภายในระเบียง
คดให้เรียบร้อยสม่าเสมอ

ช. ก่อตั้งระเบียงคดตอนหรือให้
เป็นช่องทาง ลำเลียงหินให้เป็น
รูปร่างเหมือนเดิม

ปรับปรุงสวน ปลูกต้นไม้
ตกแต่งไฟ และปรับปรุงเขต
โบราณสถานด้านหน้า

๕. งบประมาณ งบประมาณปีละ
๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท รวม ๕ ปี

๖ ประเมินผลที่ได้รับ จากการ
บูรณะซ่อมแซม

๑. ได้โบราณสถานที่สวยงามแข็งแรงมั่นคงตามลักษณะเดิม
๒. ป้องกันการถูกลักลอบทำลายต่อไปอีก
๓. เกิดความภาคภูมิใจ ห่วงแหนโบราณวัตถุสถาน ชาวไทยทุกคนต่างจะช่วยดูแลรักษา และเห็นในความเอาใจใส่ของทางราชการที่อุสาหะทำนุบำรุงรักษาถึงเพียงนี้
๔. เป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ศิลปะ และโบราณคดี
๕. เป็นประโยชน์ทางอ้อมในทางเศรษฐกิจ เป็นการจูงใจนักท่องเที่ยวชาวไทย และต่างประเทศให้มาเที่ยวชม ยกระดับ

ความเจริญของท้องถิ่น ประชากรมีรายได้เพิ่มจากการที่ได้ทำมาค้าขายของพื้นเมืองให้แก่นักท่องเที่ยว เป็นทางให้เงินตราต่างประเทศเข้าสู่ประเทศ ช่วยให้รัฐมีรายได้และเศรษฐกิจของชาติก็ย่อมมั่นคงขึ้น

โครงการที่ ๒

การสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มีวัตถุประสงค์จะรวบรวมโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามหมู่บ้าน วัดวาอารามและท้องที่จังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อาทิ เช่น ศิลจารึก พระพุทธรูป เทวรูป เสา ลวดลายจำหลัก ศิลา ตลอดจนศิลปวัตถุอื่น ๆ ที่ค้นพบแล้วนำมาเก็บรักษาไว้เพื่อจัดตั้งแสดงในอาคารพิพิธภัณฑสถานที่จะสร้างขึ้นใหม่ โดยจะสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขึ้น ๓ หลัง (มีพิพิธภัณฑสถานกลางแจ้ง ๑ หลัง)

งบประมาณดำเนินการปีละ ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท รวม ๕ ปี ประเมินผลงานเมื่อการก่อสร้างแล้วเสร็จ

๑. เป็น พิพิธภัณฑสถานที่ใหญ่และสมบูรณ์ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๒. เป็นที่รวบรวมโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามโบราณสถาน หรือพบจากการสำรวจ บุรณะทุกแห่งในอาณาบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มารวบรวมไว้
๓. บำรุงรักษาสมบัติของชาติมิให้ถูกฉกฉลักถูกทำลาย
๔. ทำให้ได้มาซึ่งโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุเพิ่มขึ้นโดยการสะสม และโดยการที่ผู้มอบให้
๕. ส่งเสริมและประสานงานกับองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และจะมีนักทัศนจารไปเที่ยวชมมากขึ้น
๖. ประชาชนนักศึกษาจะได้ชม และศึกษาศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และโบราณสถาน ซึ่งตั้งอยู่ในที่ใกล้ ๆ กัน ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ ลึกซึ้งกว้างขวางยิ่งขึ้น
๗. ยกระดับการศึกษา ก่อให้เกิดประชาชนเกิดความสนใจ จะได้ช่วย

กันป้องกันรักษา เกิดความภาคภูมิใจในศิลป วัฒนธรรมที่มีอยู่ในประเทศของตน

โครงการที่ ๓

ขยายเขตโบราณสถาน ปราสาทหินพิมายออกไปให้เต็มตัวเมืองพิมายเดิม (กำแพงดินชั้นนอก) เพื่อให้มีสภาพเหมือนเมืองโบราณดั้งเดิม เป็นวิธีการสงวนรักษาโบราณวัตถุสถาน โดยวิธีที่ถูกต้องที่สุด เช่นเดียวกับที่ประเทศอิตาลีสงวน และรักษาเมืองโบราณ คือ เมือง Palatino ณ กรุงโรม และเมือง Pompeii ใกล้เมืองเนเปิ้ล ไว้ตามสภาพเดิม

วิธีการนี้จะต้องดำเนินการเวนคืนที่ดิน อพยพบ้านเรือนราษฎร วัด โรงเรียน สถานที่ราชการ ซึ่งมีอยู่เกินกว่า ๑๐๐๐ หลังคาเรือน เนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๓๒๘ ไร่ ออกไปจากตัวเมือง การดำเนินงานนี้ใช้เวลา ๔ ปี งบประมาณรวมทั้งสิ้น ๗๐,๐๐๐,๐๐๐ บาท

ประเมินผลงาน เมื่อการดำเนินงานเสร็จเรียบร้อยแล้ว ดังนี้

๑. เมื่อขยายเขตโบราณสถานออกไปเต็มรูปแล้ว ก็จะได้สภาพเดิมของเมืองโบราณ

๒. สงวนรักษาโบราณวัตถุสถาน
โดยวิธีที่ถูกต้อง
๓. ทำให้อาณาบริเวณภายในกำแพง
เมืองเป็นระเบียบเรียบร้อย จะ
ทำให้ปราสาทหินพิมายเด่นชัด
ขึ้น
๔. จะเป็นช่องทางให้มิ้นกัทศนาจร
สนใจไปชมปราสาทหินพิมาย
มากขึ้น
๕. ทำให้ผู้เข้าไปชมรู้สึกว่าได้เข้า
ไปอยู่ในเมืองโบราณจริง ๆ ทำ
ให้เกิดจินตนาการไปในทางที่ดี
เลื่อมใสในบรรพบุรุษ เกิดความ
รักชาติ ห่วงแหนสมบัติ ที่ทรง
คุณค่าของชาติยิ่งขึ้น

โครงการดำเนินงานนี้ คณะรัฐมนตรี
เห็นชอบ ท่านนายกรัฐมนตรีได้สั่งการว่า
เรื่องนี้จำเป็นต้องทำ และให้การสนับสนุน
เป็นอันดี ครั้นต่อมารัฐบาลไทยได้รับความ
ช่วยเหลือจากรัฐบาลฝรั่งเศส ผ่านทางองค์
การสนธิสัญญาการป้องกันร่วมกันแห่งเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ (ส.ป.อ.) ได้จัดส่งผู้เชี่ยวชาญ
คือ นาย Bernard Phillippe Groslier
มาช่วยเหลืองานบูรณะซ่อมแซมโบราณสถาน
ปราสาทหินพิมาย นาย Groslier พร้อมด้วย
สถาปนิกของเราได้มาตรวจสอบสภาพปราสาทหิน

พิมาย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ และได้เขียน
รายงานเรื่องการบูรณะ ซ่อมแซมปราสาท
หินพิมายขึ้น

ต่อมางานบูรณะโบราณสถานมีที่
ที่จะเริ่มขึ้นอย่างจริงจัง ราวเดือน ตุลาคม
๒๕๐๖ ในเมื่อนายไฟฟ์เฟอร์ นายช่าง
ชาวฝรั่งเศสที่อยู่ในคณะของผู้เชี่ยวชาญ และ
ครอบครัวเดินทางมาถึงประเทศไทย ในปี
กรมศิลปากรได้จัดทำเครื่องมือเครื่องใช้ใน
การบูรณะซ่อมแซม ตลอดจนที่พักรับรองผู้
เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสเตรียมไว้พร้อมแล้ว
ส่วนสถาปนิกผู้ชำนาญของรัฐบาลไทยที่เข้า
ร่วมดำเนินงานกับผู้เชี่ยวชาญฝรั่งเศส คือ
ท่านศาสตราจารย์ หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์
คณะบดีคณะมัณฑนศิลป์แห่งมหาวิทยาลัยศิลป-
ากร ซึ่งในขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่ง
สถานิกพิเศษ กรมศิลปากร งานบูรณะ
ในปี ๒๕๐๖ ไม่ได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจัง เพียง
แต่มีการถากถางหน้ารถ เคลื่อนย้ายพระ
พุทธรูปองค์ใหญ่ (หลวงพ่อดำ หลวงพ่อ
ขาว) รวม ๒ องค์ ที่ประดิษฐานอยู่ ณ ลาน
ปราสาทหินพิมายขึ้นนอกระเบียงคดทิศตะวันออก
ไปไว้ที่วัดเดิม เพื่อเตรียมงานบูรณะ
ที่จะเริ่มขึ้นอย่างจริงจัง ในปี ๒๕๐๗ ต่อไป
เท่านั้น

ในปี ๒๕๐๗ งานบูรณะซ่อมแซม
ได้เริ่มขึ้น โดยทางราชการโครงการชลประ-

ทานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จัดส่งเจ้าหน้าที่ผู้ชำนาญการวัดระดับ ผังหมุดทองเหลืองเติมเนื้อที่บริเวณรอบ ๆ กำแพงชั้นนอกปราสาทหินพิมาย กำหนด ๒๕ เมตร ตารางเหลี่ยมต่อหมุด (เดิมกำหนดจะผังหมุดทองเหลืองทั้งหมุดตัวเมือง) เพื่อประโยชน์ในการปรับระดับพื้นที่ลานชั้นใน ลานชั้นนอก และประโยชน์ในการขุดค้นโบราณวัตถุที่ล่วงหล่นกระจัดกระจายเต็มอยู่เต็มในบริเวณปราสาทหินพิมายตามหลักวิชาโบราณคดีต่อไป

ในระยะแรกของการเริ่มงานบูรณะใหญ่ ท่านศาสตราจารย์ หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ นาย Groslier ผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศส นายไฟฟ์เฟอร์ นายช่างชาวฝรั่งเศส พร้อมด้วยครอบครัวได้เดินทางไปปราสาทหินพิมาย อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดนครราชสีมา เพื่อบริหารงานบูรณะตามแผนงานและโครงการที่นาย Groslier กำหนดไว้ งานทุกอย่างก็ได้เริ่มขึ้นตั้งแต่วันที่ ๒๕๐๗ เป็นต้นมา

จากนั้นหน่วยบูรณะโบราณก็ได้รื้อนั่งร้านไม้ไผ่ของเดิมที่ทำไว้ชั่วคราว เมื่อปี ๒๕๐๖ ออก แล้วสร้างนั่งร้านถาวรใช้ได้ นานับขั้นแทน เพราะในเวลาต่อจากนี้ไป เจ้าหน้าที่ฝ่ายช่างสำรวจ ช่างแผนที่ แผนผัง ช่างถ่ายภาพ พร้อมด้วยคนงาน หั้วหน้าคนงาน จำนวนมากจะต้องขึ้นไปปฏิบัติงาน

อยู่ชั้นบนสุดของยอดปราสาท

นั่งร้านใหม่มีความมั่นคงแข็งแรงพอที่จะรับน้ำหนักคนมากกว่า ๔๐ คน และหินที่รื้อออกมาวางเตรียมใช้เครื่องทุ่นแรงกว่านั้นจากชั้นบนลงมาถึงลานชั้นล่าง จึงต้องใช้เสากลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๐" ถึง ๑๒" และไม้เนื้อแข็งเป็นคาน, พื้น

งานในปี ๒๕๐๗ ส่วนใหญ่เป็นงานรื้อปรังค์ประธานลงมาถึงฐานที่สลักเป็นรูปครุฑ แล้วนำออกไปตั้งเรียงรายไว้ในบริเวณลานทิศเหนือนอกกระเบื้องคด ที่ปรับพื้นนี้เตรียมไว้แล้ว โดยกรมทางหลวงกรมจัดส่งรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่ไปช่วยเกลี่ยที่ดินจนเรียบเรียบร้อย

ณ ลานเหล่านี้ เป็นบริเวณที่จะมีความสำคัญยิ่งของงานบูรณะวิธี Anastylis กล่าวคือ หินทุกก้อนจะได้รับการพิจารณาคัดเลือกอย่างถี่ถ้วน เป็นที่สำหรับบททดลองก่อตั้งยอดปราสาท หน้าบัน ตลอดจนสิ่งประดับของตัวปราสาททั้งหมดจักต้องปฏิบัติให้พื้นดินให้เป็นที่ยอมรับร้อย แน่น่อนก่อน แล้วจึงลำเลียงขึ้นติดตั้งยังที่ที่ตั้งเดิมต่อไป ผู้ชำนาญและนายช่างจักต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวด ใช้ความอดุสาหะ ความอดทนในการคัดเลือกความพิณีจิเคราะห์ และมีความรอบรู้ในศิลปการก่อสร้างปรังค์กุ สมัยลพบุรีพอควร

ตั้งนั้นนายช่างประจำที่ปฏิบัติงานนี้
จึงน่าจะได้รับคำชมเชยเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะท่านศาสตราจารย์หม่อมเจ้ายาใจ จิตร
พงศ์ - ท่านผู้นี้ทรงมีความพยายามในเรื่อง
การคัดเลือกตรวจสอบส่วนต่าง ๆ ของปรา-
สาทหินพิมายยิ่งนักในวันหนึ่งๆพระองค์ท่าน
ทรงดำเนินไป-มา ตรวจโน่น คูนี่ ปีนขึ้น
ปีนลง เมื่อคิกระยะทางแล้ววันละหลายกิโล
เมตรทีเดียว มีงานนี้ผลงานจะไม่ปรากฏ
อย่างงดงามปานจะนี้

และปี ๒๕๐๗ นี้เอง โครงการบูรณะ
ปราสาทหินพิมายบางโครงการเปลี่ยนแปลง
ไป เพราะหลังจากที่รัฐบาล ซึ่งมี พณฯ
จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี

สิ้นสุดสภาพไปแล้ว รัฐบาลต่อมาซึ่งมี พณฯ
จอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี
ได้เข้าบริหารราชการแผ่นดินสืบแทนไม่นาน
นัก กล่าวคือ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม
๒๕๐๗ คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาโครงการ
บูรณะโบราณสถานปราสาทหินพิมายใหม่ มี
มติตามสำเนาหนังสือ เลขาธิการคณะรัฐมนตรีที่
สร. ๐๕๐๒/๘๒๗๐ ลงวันที่ ๒๙
พฤษภาคม ๒๕๐๗ มีผลเนื่องมาจากหนังสือ
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการด่วนมาก
ที่ ศธ. ๐๑๐๐/๙๕๔๙ ลงวันที่ ๖ พฤษภาคม
๒๕๐๗ ซึ่งมีรายละเอียดตามสำเนาค้าง
ต่อไป

(สำเนา)

ด่วนมาก

ที่ ศธ. ๐๑๐๐/๕๕๔๕

กระทรวงศึกษาธิการ

๖ พฤษภาคม ๒๕๐๗

เรื่อง โครงการบูรณะปราสาทหินและตัวเมืองพิมาย

เรียน เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรม

อ้างถึง มติคณะกรรมการวัฒนธรรมตามหนังสือสำนักเลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรม ที่ ศธ. ๑๐๕๘๐/๒๕๐๕

ลงวันที่ ๖ กันยายน ๒๕๐๕

สิ่งที่ส่งมาด้วย แผนผังเมืองพิมาย และแผนผังที่ ๒ ในรายงานของนาย Bernard Philippe Groslier

รวม ๓๕ ชุด และหนังสือการซ่อมปราสาทหินพิมาย

ตามที่คณะกรรมการวัฒนธรรมได้มีมติเมื่อวันที่ ๖ กันยายน ๒๕๐๕ เรื่องโครงการบูรณะปราสาทหินและตัวเมืองพิมาย เห็นชอบด้วยตามที่ท่านนายกรัฐมนตรีได้ส่งการไปแล้วว่า เรื่องนี้จำเป็นต้องทำและสนับสนุน ความละเอียดแข็งแรงอยู่แล้วนั้น

บัดนี้ ปรากฏว่า กระทรวงมหาดไทยได้เสนอความเห็นเกี่ยวกับการดำเนินการตามโครงการบูรณะปราสาทหินและตัวเมืองพิมาย ซึ่งมีอยู่ ๓ โครงการ คือ โครงการที่ ๑ การบูรณะปราสาทหินพิมายและโบราณวัตถุสถาน โครงการที่ ๒ การสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และโครงการที่ ๓ การขยายอาณาเขตโบราณสถาน ดังที่ปรากฏในระเบียบวาระการพิจารณาของคณะกรรมการครั้งที่ ๑๖/๒๕๐๗ เรื่องที่ ๒๕ ซึ่งสรุปว่า

๑. ถ้าจะดำเนินการตามโครงการที่ ๓ และจำเป็นต้องย้ายเมืองพิมายใหม่แล้ว เห็นควรให้ย้ายไปทางทิศใต้ของตัวเมืองพิมายเดิม เพราะภูมิประเทศเป็นเนินสูงน้ำไม่ท่วม

๒. ถ้าจะประหยัดค่าก่อสร้างให้ประหยัดที่สุด ควรให้กรมศิลปากรดำเนินการเฉพาะโครงการที่ ๑ ซึ่งจะประหยัดเงินได้ราว ๑๐๐ ล้านบาท โดยให้เมืองพิมายอยู่ในที่ตั้งเดิมเพียงแต่จัดทำผังเมืองใหม่ให้ถูกต้องลักษณะและหลักวิชา เพราะการที่จะลงทุนไปถึงร้อยล้านบาท ควรคิดว่าจะหาทางเรียกกลับคืนมาทั้งทางตรงและทางอ้อมแม้จะเป็นระยะเวลายาวนาน ตามสถิติมีผู้ไปชมพิมายปีละประ-

มาณ ๑๕,๐๐๐ คน กรมศิลปากรเรียกเป็นค่าธรรมเนียมเข้าชมโบราณสถานแห่งนี้คนละสองบาท
หนึ่งได้เพียง ๓๐,๐๐๐ บาท กว่าเก็บได้ร้อยละสิบเท่านั้นเวลานานมาก

กระทรวงศึกษาธิการได้พิจารณาโดยหารือกับกรมศิลปากรแล้ว เห็นว่าเพื่อให้การ
บูรณะปราสาทหินพิมายได้ดำเนินไปโดยสมบูรณ์ตามโครงการ ควรคงดำเนินการตามโครงการเดิม
ทั้ง ๓ โครงการที่ได้กำหนดไว้ คือ โครงการที่ ๑ การบูรณะปราสาทหินและโบราณวัตถุสถาน จะ
ดำเนินการเฉพาะโครงการที่ ๑ อย่างเดียว ประโยชน์ที่ได้จะน้อยมาก ด้วยเหตุผลดังนี้

โครงการที่ ๒ การจัดสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

เนื่องจากใน ภาควิชาวันออกเฉียงเหนือ มีโบราณวัตถุและศิลปวัตถุ ที่ทำด้วยศิลา
เป็นจำนวนมาก กรมศิลปากรได้พยายามรวบรวมเพื่อนำมาจัดแสดงให้เกิดประโยชน์แก่การ
ศึกษาและทัศนศึกษาอยู่เสมอ ขณะนี้ได้รับรวบรวมจากอำเภอสว่างแดนดินและจากที่อื่น ๆ ในจังหวัด
นครราชสีมา มาเก็บไว้ในหน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอยะยาบ่างแล้ว กรมศิลปากรมีโครงการ
ที่จะจัดสร้างพิพิธภัณฑสถานกลางแจ้งและอาคารพิพิธภัณฑสถานในพื้นที่ด้านเหนือของบริเวณปราสาท
หินพิมาย เพื่อเป็นศูนย์รวมศิลปวัตถุและโบราณวัตถุประเภทศิลาจำหลักในภาควิชาวันออก
เฉียงเหนือ ค่าก่อสร้างอาคารกะงบประมาณไว้ ๕ ล้านบาท ทั้งนี้ไม่รวมการอพยพโยกย้าย
วัด โรงเรียนและบ้านเรือนราษฎรในบริเวณนี้ด้วย เพราะรวมอยู่ในโครงการที่ ๓ ซึ่งจะได้
กล่าวต่อไป

โครงการที่ ๓ การขยายอาณาเขตโบราณสถาน

ในบริเวณเมืองพิมายทั้งหมดส่วนใหญ่ยังมิได้สำรวจขุดค้นทางโบราณคดีเลย จำ
เป็นต้องกระทำเพื่อศึกษาหาความรู้ทางประวัติศาสตร์ ศิลปและโบราณคดี ถ้าอพยพโยกย้าย
อาคารสถานที่ราชการและบ้านเรือนราษฎรออกไปแล้วจึงจะสามารถดำเนินงานนี้ได้ และอีก
อย่างหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งก็คือผลที่ได้จากศึกษาทางประวัติศาสตร์ และโบราณ
คดี เพราะไม่เฉพาะแต่ด้านการบูรณะตัวปราสาทหินพิมายเท่านั้น แต่ภายในตัวเมืองตลอด
จนกำแพงเมืองก็เป็นโบราณสถานสำคัญที่ควรแก่การศึกษาค้นคว้าและเป็นแหล่งที่ศึกษาที่
ดียิ่งแห่งหนึ่ง ซึ่งจะได้ผลในการเผยแพร่ประเทศไทยเป็นอย่างดี ถ้าได้จัดการปรับปรุงตกแต่ง
ให้ดีขึ้นเช่นเมืองโรมันโบราณ Palatino และเมือง Pompeii ในอิตาลี เป็นต้น

ความเห็นของกระทรวงมหาดไทย ในเรื่องการเรียกเก็บเงินคืนที่ว่าไม่คุ้มกันนั้น
 เพิ่งเฉพาะค่าเข้าชมโบราณสถานเพียงคนละสองบาทเท่านั้น ซึ่งเป็นตัวเงินเช่นการซื้อขาย
 แลกเปลี่ยนสินค้าธรรมดา มิได้คำนึงถึงผลได้จากการศึกษาและเกียรติภูมิของประเทศชาติ ซึ่ง
 อารยะประเทศทั่วโลกต่างพยายามสงวนรักษาโบราณวัตถุสถานบนผืนแผ่นดินของตน ๆ อัน
 จะมีผลพลอยได้หลายประการ ประการสำคัญที่สุด ไม่สามารถจะคำนวณเป็นตัวเงินได้ คือ
 ความรู้ที่จะได้จากโบราณสถานแห่งนี้ เมื่อนักเรียนศึกษาและประชาชนไปชม และเมื่อได้จัด
 ทำและปรับปรุงให้ดีขึ้น ๆ แล้ว เมืองพิมายจะเป็นเมืองโบราณที่จูงใจนักทัศนาจรทั่วโลก
 สนใจพากันมาชม เป็นการเผยแพร่ประเทศไทยไปในตัว เพราะปัจจุบันถนนหนทางไปมาก็
 สะดวก สามารถเดินทางไปกลับได้ในวันเดียวกัน เมื่อมีนักทัศนาจรจากต่างประเทศเข้ามา
 มาก ผลพลอยได้จะมีเกินกว่าที่คิดว่าจะลงทุนไปเสียอีก ซึ่งผลได้เสียจากการดำเนินงานตาม
 โครงการทั้งหมดนี้ สำนักรบประมาณก็ได้เคยให้ความเห็นไว้ตามที่ปรากฏในหนังสือของสำนัก
 เลขาธิการคณะรัฐมนตรีที่ ศธ. ๑๐๕๘๐/๒๕๐๕ ลงวันที่ ๖ กันยายน ๒๕๐๕ แล้วว่า เป็น
 โครงการที่ดีควรสนับสนุน เมื่อทำเสร็จแล้วจะก่อให้เกิดผลดีหลายด้าน คือด้านการศึกษา
 ด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมืองและสังคม และยินดีสนับสนุนโครงการนี้ในด้านงบประมาณตาม
 กำลังเงินและนาง Bernard Philippe Groslier ผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสก็ได้มาสำรวจให้คำ
 แนะนำพร้อมทั้งเสนอรายงานไว้แล้ว ดังที่กรมศิลปากรได้รวบรวมจัดพิมพ์เป็นเล่มเสนอมา
 พร้อมนี้

แต่อย่างไรก็ดีหากมีความจำเป็นในอันที่จะต้องประหยัดเงินงบประมาณ เพื่อการ
 นี้แล้วกระทรวงศึกษาธิการขอเสนอที่จะให้คงดำเนินการตามโครงการที่ ๓ แต่บางส่วน เพื่อให้
 สามารถดำเนินการตามโครงการที่ ๑ และที่ ๒ ได้เต็มรูป คือ

๑. ขอให้ย้ายถนนออกไปนอกเมืองพิมายตามที่เสนอไว้เดิม เพราะแรงกระเทือน
 จากรถบรรทุกน้ำหนักมาก ๆ นั้น เป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อการคงทนของโบราณสถานปราสาท
 หินพิมาย มิฉะนั้นการบูรณะโบราณสถานสำคัญแห่งนี้จะเสียแรงและเปลืองทุนเปล่า

๒. ขอให้ดำเนินการอพยพโยกย้ายวัด โรงเรียน สถานที่ราชการ บ้านเรือน
 ราษฎรรอบ ๆ บริเวณปราสาทหินพิมายออกไปดังนี้

(ก) ด้านใต้ห่างจากกำแพงปราสาทหินพิมายประมาณ ๑๕๐ เมตร ตามที่นาย Groslier ได้เสนอไว้

(ข) ด้านตะวันออกและด้านตะวันตกห่างจากกำแพงปราสาทหินพิมายประมาณ ๔๐ เมตร เช่นที่นาย Groslier ได้เสนอไว้เช่นกัน

(ค) ด้านเหนือนับแต่กำแพงโบราณสถานปราสาทหินพิมาย จนถึงกำแพงเมืองพิมายทั้ง ๓ ด้าน ซึ่งกว้างประมาณ ๒๕๐ เมตร ยาวประมาณ ๕๕๐ เมตร

(ง) เว้นระยะการก่อสร้างให้ห่างจาก ประตูเมือง ด้านใต้และด้านตะวันตกโดยรอบ ๒๐,๐๐ เมตร

ทั้งแผนผังเมืองพิมายในบริเวณที่ระบายสีแดงไว้ และแผนผังของนาย Groslier หมายเลข ๒ ที่แนบเสนอมาพร้อมนี้ รวมเป็นเนื้อที่ประมาณ ๑๒๐ ไร่เศษ

ในการดำเนินการตามที่กล่าวมาแล้วนี้จะต้องเสียเงินค่าใช้จ่ายโดยประมาณดังนี้

๑. ค่าพาณิชยกรรมโยกย้ายและสร้างวัดใหม่ ๓ ล้านบาท
 ๒. ค่าย้ายโรงเรียนประชาบาลไปปลูกสร้างใหม่ ๑ โรง ๒ ล้านบาท
 ๓. ค่าย้ายและก่อสร้างที่ว่าการอำเภอ ๑ ล้านบาท
 ๔. ค่าย้ายและก่อสร้างสถานีตำรวจ ๕ แสนบาท
 ๕. ค่าย้ายและก่อสร้างที่ทำการไปรษณีย์ ๕ แสนบาท
 ๖. ค่าย้ายและก่อสร้างศาลาประชาคม ๑ แสนบาท
 ๗. ค่าชดเชยที่ดินและบ้านเรือนราษฎรราว ๔๐,๐๐๐ ตารางวา
ตารางวาละประมาณ ๑๐๐ บาท ๔ ล้านบาท
 ๘. ค่าปรับปรุงบริเวณวัด อาคารสถานที่ราชการ
ซึ่งต้องถมดินและอื่นๆ ๓ ล้าน ๕ แสนบาท
- รวมทั้งสิ้นประมาณ ๑๕ ล้านบาท

อนึ่ง กำแพงเมืองพิมายนั้น นาย Groslier ผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสได้เสนอไว้ให้ปลูกต้นไม้โดยรอบทั้ง ๔ ด้าน และรอบในของกำแพงเมืองก็กำหนดให้มีถนนโดยรอบด้วย โดยที่ผู้เชี่ยวชาญฝรั่งเศสคาดหมายไว้ว่าทางราชการคงจะอพยพบ้านเรือนราษฎรออกไป

แต่ถ้าเป็นการจำเป็นเพื่อการประหยัด ก็ใคร่จะขอให้กระทรวงมหาดไทยวางผังเมืองพิมาย โดยรับข้อเสนอของนาย Groslier ไปดำเนินการด้วย

ดังนี้ จึงขอเรียนมาเพื่อนำเสนอ ขวพณฯ นายกรัฐมนตรี และเสนอที่ประชุมคณะรัฐมนตรีประกอบการพิจารณา.

ขอแสดงความนับถืออย่างสูง

(ลงนาม) ปิ่น

๖ พ.ค. ๐๗

(หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

สำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรี.

สำเนาถูกต้อง.

พรหม มีบุญโญ

(นายพรหม มีบุญโญ)

ภักธการักษ์ตรี

(สำเนา)

ที่ สร. ๐๕๐๒/๘๒๗๐

สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

๒๕ พฤษภาคม ๒๕๐๗

เรื่อง โครงการบูรณะปราสาทหินและตัวเมืองพิมาย

เรียน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

อ้างถึง หนังสือที่ สร. ๐๑๐๐/๕๕๔๕ ลงวันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๕๐๗

ตามที่ได้รับรายงานเกี่ยวกับเรื่องโครงการบูรณะปราสาทหินและตัวเมืองพิมายรวม ๓ โครงการ คือ ๑) โครงการบูรณะปราสาทหินพิมายและโบราณวัตถุสถาน เงิน ๕ ล้านบาท ๒) โครงการสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เงิน ๕ ล้านบาท และ ๓) โครงการขยายอาณาเขตโบราณสถาน เงิน ๗๐ ล้านบาท สรุปว่า เพื่อที่จะประหยัดเงินงบประมาณในการนี้ กระทรวงศึกษาธิการให้คงดำเนินการตามโครงการที่ ๓ คือ โครงการขยายอาณาเขตโบราณสถาน แต่บางส่วน เพื่อให้สามารถดำเนินงานตามโครงการที่ ๑ และที่ ๒ ได้เต็มรูป โดยเสียค่าใช้จ่ายทั้งสิ้นประมาณ ๑๕ ล้านบาท ความแจ้งอยู่แล้วนั้น

เรื่อง สำนักงบประมาณได้พิจารณาแล้ว เสนอความเห็นมาว่า

(๑) ขณะนี้ สำนักงบประมาณได้ตั้งงบประมาณเพื่อการบูรณะปราสาทหินพิมายและโบราณวัตถุสถานตามโครงการที่ ๑ ซึ่งกำลังดำเนินการและจะต้องผูกพันงบประมาณปี งบประมาณ ๓ ปีๆ ละประมาณ ๑ ล้านบาท

(๒) โครงการที่ ๓ การขยายอาณาเขตโบราณสถาน ต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก และใช้เวลาดำเนินงานหลายปี ควรจะได้ศึกษารายละเอียดวิธีดำเนินงาน กำหนดโครงการและค่าใช้จ่ายให้เป็นที่แน่นอนเสียก่อน ยังไม่มีความจำเป็นเร่งด่วนที่คณะรัฐมนตรีจะต้องพิจารณาอนุมัติหลักการให้ดำเนินงานในขณะนี้ สำหรับงบประมาณปี ๒๕๐๘ คณะรัฐมนตรีก็ได้อนุมัติวงเงินไปแล้ว โดยมีได้จัดสรรเงินก้อนใดไว้สำหรับใช้จ่ายตามโครงการนี้ จึงไม่สามารถจัดสรรงบประมาณให้ได้

คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาลงมติเมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๐๗ ว่า

๕๔๑ โบราณคดีนครราชสีมา

๑. รับหลักการโครงการที่ ๓ (ขยายอาณาเขตโบราณสถาน) ตามที่กระทรวงศึกษาธิการได้เสนอมาใหม่แทนโครงการที่ ๓ เดิม

๒. โครงการที่ ๒ (สร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) ให้มาสร้างที่ตัวเมืองนครราชสีมา

๓. โครงการที่ ๑ (บูรณะปราสาทหินพิมายและโบราณวัตถุสถาน) ให้ดำเนินการต่อไป ทั้งนี้ ให้ดำเนินการกำลังเงิน

จึงขอขึ้นบัญชีมา และได้แจ้งให้ผู้ที่เกี่ยวข้องทราบแล้ว.

(ลงนาม) มนูญ บริสุทธี
(นายมนูญ บริสุทธี)
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี

กองการประชุมคณะรัฐมนตรี

สำเนาถูกต้อง.

พรหม มนูญโญ
ภักธการักษ์ตรี

ผลการเปลี่ยนแปลงใหม่สรุปแล้วดังนี้

โครงการที่ ๓. การขยายเขตโบราณสถาน เดิมจำกัดวงที่ดิน อพยพบ้านเรือนราษฎร วัด โรงเรียน สถานข้าราชการออกไปจากตัวเมืองทั้งหมด เป็นการขยายเขตโบราณสถานออกไป เป็นบางส่วน คือ ด้านหน้าปราสาทหินพิมายทิศใต้ขยายออกไปจากกำแพง ๑๕๐ เมตร, ด้านตะวันออกและตะวันตกห่างจากกำแพงปราสาท ข้างละ ๔๐ เมตร, ส่วนด้านเหนือขยายออกไปห่างจากกำแพงปราสาท ถึงแนวกำแพงดิน (กำแพงเมืองพิมายเดิม) เนื้อที่ ๒๕๐ × ๕๕๐ เมตร รวมเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๑๒๐ ไร่เศษ เนื้อที่ดังกล่าวเป็นที่สาธารณะคือที่ดินราชพัสดุ, ที่ปลูกสร้างที่ว่าการอำเภอ, สถานีตำรวจ, โรงเรียน, วัด ๑ วัด และสระโบราณคดีหนึ่งของที่ดินเอกชน ใช้เงินทั้งสิ้นประมาณ ๑๕ ล้านบาท

โครงการที่ ๒. สร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เดิมจะสร้างที่อำเภอพิมายใกล้ ๆ ตัวปราสาทหินพิมาย เปลี่ยนเป็นให้ไปสร้างที่ตัวเมืองนครราชสีมา

โครงการที่ ๑. การบูรณะโบราณ

สถานให้ดำเนินการต่อไปตามกำลังเงิน

แม้โครงการดำเนินงานนี้จะเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็ไม่กระทบกระเทือนการปฏิบัติงานบูรณะอย่างใด เพราะได้ดำเนินงานในขณะนั้นเพียงโครงการที่ ๑ โครงการเดียวสืบเนื่องมาจนถึงปี ๒๕๑๑ โดยได้รับงบประมาณดำเนินการปีละ ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท

โดยที่กรมศิลปากรได้พิจารณาเห็นว่า ในระหว่างการดำเนินงานบูรณะซ่อมแซมปราสาทหินพิมายอยู่นี้ ได้มีบรรดานักท่องเที่ยวและผู้สนใจในทางโบราณคดีเข้าชมงานบูรณะวันละมาก ๆ ราย เกรงจะเกิดอันตรายแก่บุคคลเหล่านั้น เพราะโบราณสถานแห่งนี้สร้างมาหลายร้อยปีย่อมทรุดโทรมลงตามธรรมชาติ ในระหว่างการบูรณะต้องใช้เครื่องมือทุ่นแรง จักรกลต่าง ๆ ความกระเทือนของเครื่องเจาะหิน เครื่องตัดหิน กระทุ้งหิน รถบัสจันทาลังทำงาน เครื่องกว้านกำลังทำงาน ก่อให้เกิดความกระเทือนเห็นได้ชัดหินที่ก่อสร้างตัวปราสาทของเดิม เพียงแต่นำมาเรียงซ้อน ๆ กันไว้ หรืออย่างดีที่สุดก็เพียงมีรูปตัว I ยึดระหว่างหินก้อนต่อกัน บางส่วนได้พังทลายลงมากก็มี เกรงจะเกิดอันตรายแก่ผู้เข้าชมดังกล่าวแล้ว จึงประกาศปิดการเข้าชมกระสาทหินพิมายเป็นการชั่วคราว ตั้งแต่วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗

เป็นต้นไป แต่ขณะนั้นงานบูรณะส่วนสำคัญๆ ที่
น่าเกรงจะเกิดอันตรายผ่านพ้นไปแล้ว หน่วย
ศิลปากรที่ ๖ ได้เสนอขอให้กรมศิลปากร
เปิดให้ผู้สนใจเข้าชมได้ตามเดิมต่อไปอีก

อนึ่ง โดยที่กรมศิลปากรได้พิจารณา
เห็นว่า ถนนหลวงที่แต่เดิมตัดเข้าไปใน
กลางตัวเมืองโดยผ่านเข้าไปชิดกับโบราณ
สถาน แรงกระเทือนจาการถบรทุกทม
นั้นหนักมาก ๆ เป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อ
การคงทนของโบราณสถานปราสาทหิน
พิมาย จึงเสนอขอให้กระทรวงพัฒนาการ
แห่งชาติได้พิจารณาย้ายถนนออกไปนอก
ตัวเมือง มิฉะนั้นการบูรณะโบราณสถาน
ที่สำคัญแห่งนี้ จะเสียแรงและเปลืองทุน
เปล่า กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติได้
พิจารณาแล้วเห็นชอบได้สั่งให้กรมทาง-
หลวงดำเนินการเพื่อย้ายถนนออกไปนอก
ตัวเมืองแล้ว แต่จนถึงขณะนี้กรมทาง
หลวงก็ยังไม่ได้ย้ายถนนดังกล่าวออกไป
นอกตัวเมือง ซึ่งก็หวังกันว่านโยบาย
กรมทางหลวงคงจะได้พิจารณาอีกในเวลา
ต่อไป เพราะถนนที่เฉียดตัวปราสาทหัง
ไม่กเมตรนั้น เมื่อรถบรรทุกขนาดใหญ่
แล่นไป—มาจะรู้สึกกระเทือนจนเห็นได้

ชัด หากไม่รีบแก้ไขขณะนั้นแล้ว ต่อเมื่อ
เวลานั้นนานไปเมื่อเกิดผลเสียหายหนัก
จะสายเกินแก้

การบูรณะปราสาทหินพิมายของเจ้า-
หน้าที่ได้ดำเนิน ไปอย่าง ได้ผลตามแผนงาน
เป็นปีและเป็นขั้น ๆ ไป งานอันเป็นส่วน
ประกอบที่จำต้องทำคู่ไปกับงานบูรณะซ่อม-
แซมก็คืองานขุดค้นขุดแต่ง ปรับระดับพื้น
ดิน ลอกสระ การเสาะหาส่วนประกอบ
โบราณสถานที่ตกไปอยู่สารทิศต่าง ๆ ตาม
บ้านพ่อค้า ถนนที่ วัด สถานที่ราชการ
โรงเรียน พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ และบ้าน
เรือนเอกชน ว่ากันว่าในสมัยเมื่อไม่นานมานี้
ได้มีการนำชิ้นส่วนประกอบโบราณสถานปรา
สาทหินพิมายที่พังทะลายบางส่วนไปทำถนน
หนทางในเมืองพิมายก็มี การขุดค้นขุดแต่ง
การปรับระดับพื้นดิน การลอกสระเหล่านี้
เป็นการเสาะหาส่วนประกอบของโบราณวัตถุ
สถานเพื่อ พิจารณาใช้ ในการบูรณะ ปรารค์
ประฐานไปด้วย เพราะส่วนต่าง ๆ ของปรา
สาทหินพิมายได้สูญหายไปราวร้อยละ ๕๐
เหตุที่งานบูรณะต้องยึดยึดมาจนถึงขั้นนี้ ก็
ก็เพราะส่วนต่าง ๆ ของตัวปราสาทสูญหาย
หาได้ไม่ครบจำนวน ต้องนำชิ้นของดินที่
เหลือจากการบูรณะบางส่วนมาใช้แทนวัตถุ
ที่สูญหายไปโดยใช้ของเดิมเป็นแบบอย่าง

งานที่ปฏิบัติเป็นงานหลัก คืองานบูรณะซ่อมแซมปราสาทประธานและวิหารหน้าตลอดระยะเวลา ๕ ปี เพราะงานบูรณะปราสาทหินพิมาย ครั้งนี้เสมือนรีอ ของเดิมออกจนเกือบจะหมดทั้งหลัง แล้วปรับระดับพื้นฐานใหม่ให้มั่นคงแข็งแรง เพื่อให้รับน้ำหนักของหินเป็นจำนวนมหาศาลได้ แล้วนำส่วนที่รื้อออกไปนั้นมาประกอบเข้าเป็นรูปร่างขึ้นให้เหมือนสภาพเดิม โดยถือหลักความมั่นคงแข็งแรงเป็นประการสำคัญ เนื่องด้วยปราสาทหรือที่ก่อสร้างในสมัยลพบุรีนั้นไม่มีโครงร่างที่มั่นคง พื้นฐานก็ใช้ทรายรองรับแล้วปูด้วยอิฐเผามีศิลาแลงซ้อนทับอิฐเผาแล้ว จึงใช้หินทรายก่อเป็นรูปร่าง ซึ่งมักทำเป็นปราสาทประธานมีมุข ๓ ด้าน มีฉนวนเชื่อมวิหารหน้า หรือมีฉนวนนี้ก็ใช้ทราย, อิฐ, ศิลาแลงเป็นพื้นฐานแล้วก่อด้วยอิฐทั้งหลัง คงใช้หินทรายประกอบก็แต่วงกบประตูหน้าต่าง ทับหลัง เสารองรับทับหลัง หน้าบัน ส่วนประกอบที่เป็นสิ่งตกแต่ง เช่นกลีบบนุน เคียรนาค ลวดลายกลีบบนุน แต่จะหาแกนสำคัญที่ช่วยให้ปราสาทหรือองค์รูปอยู่ได้ ติดม่นอยู่กับพื้นฐานไม่มี ดังนั้นเมื่อถูกฝน แดด ความร้อนหนาวเป็นเวลานานก็มีการหดตัวแตกร้าว ฐานทรุด ที่รอยแตกแยกมีต้นกา

ฝากงอกช่วยให้แตกร้าวมากขึ้น ในที่สุดก็พังทะลายลงไปเอง

อนึ่งในการรื้อเครื่องบนของยอดปราสาทหินพิมายได้มีสิ่งที่น่าสนใจ ๒ ประการคือ

๑. ในสมัยแรกเริ่มก่อสร้างปราสาทหินราวเกือบพันปีมานี้ ผู้ก่อสร้างรู้จักใช้โลหะเหล็กแผ่นเป็นรูป H ขนาดต่างๆ ประมาณ ๑๖", ๑๒", ๑๐", ๘", ๖", หนา ๓ หุน เพื่อยึดหินแต่ละก้อนมิให้ขยับห่างออกจากกัน โดยสลักหิน ๒ ก้อนที่เรียงประชิดกันเป็นรูปร่องพอที่จะฝังเหล็กลงในร่องนั้น แล้ววางหินก้อนอื่นๆทับซ้อนกันไปเป็นลำดับ หินที่ถูกฝังเหล็กนั้นจะจับกันแน่นไม่มีทางหลุดหรือเคลื่อนออกจากกันได้ นอกจากกระเทือนอย่างแรงเพราะแผ่นดินไหว ปราสาทบางแห่งใช้เหล็กกลมยัดคล้ายเหล็กตัวปลิง เช่นที่ปราสาทนางรำ อำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา แสดงถึงความก้าวหน้าของนายช่างสถาปत्यในสมัยโบราณที่รู้จักใช้เหล็กให้เป็นประโยชน์ในการก่อสร้างมานานปี

๒. ได้มีการใช้ไม้แก่นเป็นคานรองรับชั้นส่วนของปราสาทที่เป็นดิน

ได้จากช่องว่างที่เป็นรูปสี่เหลี่ยม สองข้าง
เหนือผนังมุขทั้ง ๔ ด้าน คานไม้ดังกล่าว
ยื่นออกมาจากตัวปราสาทใหญ่ ปลายสุด
รองรับหน้าด้วย ส่วนมุขทิศใต้ซึ่งติดกับ
วิหารหน้า มีคานทอดไปทั่ววิหารหน้าด้วย
ไม้แก่น ดังกล่าวยังคงรูปอยู่เฉพาะส่วนที่
อยู่ภายในหินส่วนที่พื้นหินออกมาถูกความ
ชื้นจึงผุร่อนไปตามกาลเวลา ขณะนี้
หน่วยศิลปากรที่ ๖ เก็บรักษาไม้แก่น
ดังกล่าวไว้เพื่อเป็นการศึกษาค้นคว้าต่อไป
แล้ว

ขณะนั้นช่องที่เป็นคานไม้มาก่อน หน่วย
บูรณะได้ใช้คานคอนกรีตเสริมเหล็กแทนของ
เดิมแล้ว แต่ในบางส่วนหน่วยบูรณะก็ได้ใช้
ไม้สักสักส่วนเท่า ของเดิมแทน ไม้คานที่ผุ
ร่อนไปแล้วก็มี เช่นคานไม้สักที่วิหารหน้า
เป็นต้น

งานบูรณะที่หน่วยบูรณะ โบราณสถาน
ปราสาทหินพิมายควรได้รับการชมเชยมากที่สุด
คือการคัดเลือกส่วนต่าง ๆ ที่ประกอบ
เป็นหน้าบันมุขทั้ง ๔ ด้านของปราสาทประ
ธาน หน้าบันวิหารหน้าอีก ๓ ด้าน เพราะส่วน
ต่าง ๆ ของหน้าบันเหล่านี้ได้กระจัดกระจาย
ไปตามที่ต่าง ๆ ทุกสารทิศ บางชิ้นถูกปล้นเสีย

กละเกลี้ยงไปกับดินและเศษหิน ไปถมที่ลุ่ม แต่
ก็ขุดขึ้นมาโดยบังเอิญ บางชิ้นตกไปอยู่กับ
ชาวบ้านข้างเคียงปราสาทหินพิมาย โดยใช้
เป็นที่รองรับชั้นบันได บางชิ้นได้จากการ
ปรับระดับดินโดยรถแทรกเตอร์ไถครูดลอย
ขึ้นพื้นผิวดิน บางชิ้นได้จากวัดนำไปเก็บ
รักษาไว้โดยมีทราบว่าเป็นชิ้นส่วนของหน้า
บันปราสาทหินพิมาย การประกอบเข้าเป็น
รูปหน้าบันไดนั้นกินเวลายาวนานมาก บาง
ส่วนหาไม่ได้จริง ๆ ก็ได้ใช้หินสอทดแทน
เข้าแทนที่ไว้ มิฉะนั้นจะคงรูปไม่ได้ การนำ
เข้าติดตั้งไว้ตามที่ตั้งเดิมบนตัวปราสาทก็เป็น
สิ่งต้อง ใช้ความละเอียดรอบคอบ เป็นอย่าง
มาก เพราะหน้าบันแต่ละด้านได้ร่วงหล่น
พังทะลายลงมาเป็นเวลากว่าร้อยปีแล้วทั้งสน
นายช่างต้องใช้ความพิถีพิถันระมัดระวัง
รอยของหินที่ซ้อนกัน แ่งหินความพอดีของ
การเรียงลำดับก้อนหิน หากเป็นแผ่นหินที่
เคยซ้อนเรียงทับกันมาก่อน ย่อมเข้ากันได้
สนิทแนบเนียน แต่หากไม่ใช่แผ่นหินที่เคย
เรียงซ้อนลำดับกันมาก่อนแล้วไม่มีทางที่จะ
วางทับกันได้สนิท

ส่วนที่สำคัญยิ่งอีกส่วนหนึ่งของซุ้ม
ประตู, กุ, หรือปราสาททุกแห่งที่ใช้ประดับ
บนกรอบประตู ช่องทางเข้าออกคือ ศิลาทับ

หลัง นอกจากจะทำหน้าที่รองรับน้ำหนักเครื่องบนหน้าบันอย่างสำคัญแล้ว นายช่างก่อสร้างสมัยโบราณยังใช้ความพยายามจำหลักเป็นลวดลาย มีภาพประกอบเรื่องราวที่เป็นคติในทางศาสนาพุทธบ้าง ศาสนาพราหมณ์บ้าง โดยเฉพาะการบูรณะปราสาทหินพิมายนั้นเป็นที่น่ายินดีที่ศิลาทับหลังที่นำเข้าติดตั้งไว้ ณ ที่เดิม เกือบครบจำนวน คงขาดเพียงชิ้นเดียวที่ได้นำบัน วิหารหน้า ทิศใต้หนึ่งชิ้นเท่านั้น บางชิ้นภาพจำหลักที่เป็นจุดเด่นหายไปคงพบแต่ลวดลายซ้ายขวา แต่ด้วยความพยายามของท่านผู้อำนวยการบูรณะโบราณสถานแห่งนี้ ก็สามารถเสาะหาจนพบและนำเข้าติดตั้งไว้ ณ ที่เดิมจนได้ในที่สุด ทับหลังบางชิ้นที่เป็นส่วนสำคัญในการก่อสร้างกล่าวคือเป็นชั้นศิลาที่ใช้เป็นเครื่องรองรับน้ำหนักของเครื่องบน แต่ด้วยเหตุที่ว่าทับหลังชิ้นนั้นกร่อนไปมาก ไม่เหมาะที่จะเป็นส่วนประกอบการรองรับน้ำหนัก จึงหล่อแบบขึ้นโดยใช้ของเดิมเป็นตัวอย่างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กให้มีความมั่นคงเพียงพอที่จะรองรับน้ำหนักได้ อาทิเช่น ศิลาทับหลังประมุขหน้าปราสาทประธาน ทิศใต้เชื่อมกับวิหารหน้า จำหลักเรื่องพุทธประวัติตอนมารผจญเป็นต้น ส่วนของเดิมก็เก็บรักษาไว้อย่างดีต่อไป

ส่วนประกอบที่สำคัญอีกบางส่วนคือ ลวดลายที่เป็นกสิปขนุนใช้ประดับตามยอดมุมทุก ๆ มุมของยอดปราสาทประธาน เป็นรูปนาคบ้าง ลวดลายบ้าง ที่ชำรุดเป็นส่วนมากก็เพราะแต่เดิมนั้นผู้สร้างได้ตั้งไว้ตามมุมเพียงแต่วางลงในเบ้า หรือสร้างฐานให้ใหญ่เพื่อให้หน้าหนักกดต่ำไม่โงนเงนได้ง่าย แต่โดยที่ตั้งไว้ในที่หมื่นมากเมื่อได้รับความกระเทือนเพียงเล็กน้อยก็ร่วงหล่นลงมาถูกแรงหิน ส่วนที่เป็นฐานของปราสาทจึงแตกหักเสียหายมาก เมื่องานบูรณะส่วนใหญ่เสร็จสิ้นจำต้องนำส่วนต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นประดับให้ครบ แต่ก็ไม่น่าจะนำขึ้นประดับได้ทั้งหมด เพราะบางส่วนแตกออกเป็นเสี่ยง ๆ บางส่วนค้นได้แต่ฐาน บางส่วนก็ได้แต่ปลายของเครื่องประดับเหล่านี้หน่วยบูรณะจึงแก้ไขโดยหล่อแบบด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กแทนชิ้นส่วนที่ยังขาดอยู่ขึ้นติดตั้งจนครบ เพราะหากไม่มีส่วนประดับเหล่านี้แล้วจะขาดความน่าดูน่าชมไปมาก

นับแต่การดำเนินงานบูรณะซ่อมแซมชุดคัน ชุดแต่ง โบราณสถานแห่งนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๗ เป็นต้นมา เจ้าหน้าที่ได้พบโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ เครื่องทอง แหวนต่าง ๆ พลอยสีต่าง ๆ ใบไม้เงินใบไม้ทอง แก้วผลึก สร้อย เทวรูปสัมฤทธิ์ เครื่องใช้

สัมฤทธิ์ เครื่องสังกะโลก พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ สิ่งโตศิลา หินบดยาพร้อมแท่นหินสังข์สัมฤทธิ์ บางส่วนของศิลาจารึก เครื่องใช้ในการสลักหินสมัยโบราณศิลาทับหลัง ชุมประตู่ชั้นนอก ชุมประประตู่ระเบียงคต และลวดลายอันเป็นส่วนต่าง ๆ ของโบราณสถานเป็นจำนวนหลายชิ้นที่ได้จากการขุดแต่งคลังเงินก็ไม่น้อย เจ้าหน้าที่ได้ทำบัญชีสิ่งของถ่ายภาพนำเสนอกรมศิลปากรทุกครั้ง พบสิ่งของทุกชิ้นเก็บรักษาไว้ที่หน่วยศิลปากรที่ ๖ มีเจ้าหน้าที่ควบคุมดูแลอย่างแข็งแรง

นอกจากนี้ในระหว่างปฏิบัติงานบูรณะได้มีสถาบันการศึกษาในทางโบราณคดีสาขาก่อน ประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัย ฮาไวซึ่งมี ดร. โซลไฮม์ เป็นหัวหน้าคณะมาศึกษาค้นคว้าโดยตั้งสำนักงานใหญ่อยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ ๖ ได้ค้นคว้าหาหลักฐาน ด้วย การขุดค้นในภูมิภาคจังหวัดต่าง ๆ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งได้ขุดค้นในบริเวณเมืองพิมายด้วย งานได้เสร็จสิ้นและเดินทางกลับสหรัฐอเมริกาเมื่อปี ๒๕๐๔

ในต้นปี ๒๕๑๐ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งนายช่าง สถาปนิก มาช่วยเหลือ งานบูรณะโบราณสถานอีก ๑ นายคือ นายฟิซาร์ด ได้เดินทางมาพร้อมครอบครัว และพักอาศัยที่

บ้านพักรับรองของทางราชการหน่วยศิลปากรที่ ๖ นายช่างผู้นี้ได้ช่วยเหลืองานด้านทำแผนที่ แผนผังตลอดจนงานเทคนิคบางประการเป็นประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยเป็นอย่างมาก ผลงานที่บุคคลผู้ทำไว้จะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาในในงานบูรณะซ่อมแซมโบราณสถานสมัยลพบุรี และเป็นแบบอย่างการปฏิบัติงานของนายช่างชาวไทยอีกด้วย

ระหว่างที่ดำเนินการบูรณะอยู่นั้น ได้มีบุคคลสำคัญทั้งชาวไทยและต่างประเทศให้เกียรติไปชมหลายท่าน อาทิเช่น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรราชสฤษฎา, เสด็จในกรมหมื่นมณฑลพิลาภพดิมิยากร ประธานองคมนตรี พล.อ. ท่านนายกรัฐมนตรี จอมพล ถนอม กิตติขจร พล.อ. ท่านรองนายกรัฐมนตรี พลเอก ประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ และรัฐมนตรีอื่น ๆ อีกหลายท่าน อธิบดีกรมศิลปากร และเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่อื่น ๆ อีกมากท่าน ตลอดจนผู้มีเกียรติชาวต่างประเทศ มีเอกอัครราชทูตประเทศต่าง ๆ บุคคลสำคัญของต่างประเทศ ซึ่งหน่วยศิลปากรที่ ๖ ได้รายงานให้กรมศิลปากรทราบเฉพาะรายที่มีความสำคัญเป็นพิเศษ

งานชุดแต่งส่วนต่าง ๆ ของปราสาทหินพิมายและที่อื่น ๆ ในบริเวณเมืองพิมาย ได้กระทำสำเร็จตามแผนงานทุกสาย แต่เมื่อชุดแต่งผ่านไปเพียง ๕-๖ เดือน รัชชพีชต่าง ๆ ก็ขึ้นรอกอีก ต้องขับเคี่ยวต่อสู้กับหน้ารถตลอดมา จนบัดนี้เมืองงานบูรณะซ่อมแซมโบราณสถาน ปราสาทหินพิมายยุติลง ในวันสิ้นเดือนกันยายน ๒๕๑๑ เพราะหมดงบประมาณ หน่วยศิลปากรที่ ๖ ก็มีภาระที่จะขับเคี่ยวกับรัชชพีชเหล่านี้ต่อไปอีก

ปี ๒๕๑๒ กรมศิลปากรได้รับงบประมาณเพื่อขยายเขตโบราณสถาน ตามโครงการที่ ๓ เป็นจำนวน ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท เงินจำนวนนี้ผู้คนที่จะต้องจ่ายคือ

๑. ค่าย้ายและก่อสร้างที่ว่าการอำเภอ ๑ ล้านบาท
๒. ค่าย้ายและก่อสร้างสถานีตำรวจ ๕ แสนบาท
๓. ค่าย้ายและก่อสร้างศาลาประชาคม ๑ แสนบาท
๔. ค่าขุดเขยอาคารสิ่งปลูกสร้างในที่ดินราชพัสดุ ซึ่งจะใช้เป็นเขตโบราณสถานค้ำหน้าปราสาทหินพิมายทิศใต้ ๔ ราย ก่อสร้างกำแพงที่ทำการไปรษณีย์ ชุด-

เขยอาคารและสร้างรั้วโรงเรียนราษฎร์สุรพิทยา (วัดยางร้าง) ปรับปรุงที่ดินเมื่อที่ว่าการอำเภอศาลาประชาคม สถานีตำรวจบ้านเรือนราษฎรอพยพออกไปจำนวนหนึ่ง และสร้างโรงเก็บรถยนต์ ๑ หลัง รวมเป็นเงิน ๔ แสนบาท

งานบูรณะโบราณสถานปราสาทหินพิมายที่จำเป็นต้องทำต่อไปในปี ๒๕๑๒ คือ

สร้างเขตแดนปรารภประธาน และติดตั้งไฟฟ้าตามแบบปรับปรุงเขตโบราณสถาน คำนวณเฉพาะส่วนที่ตกเป็นเขตโบราณสถาน โดยปลูกไม้พุ่ม ไม้ดอก ทำลานเป็นทางกว้างหน้าสะพานนาครตามแผนผังที่ผู้เชี่ยวชาญฝรั่งเศสกำหนดไว้

ชุดแต่งโบราณสถานคลังเงิน ปรับปรุงคลังเงินให้สะอาดตา เพราะจะเป็นโบราณสถานแห่งแรกผู้ที่ไปชมปราสาทหินพิมายได้พบ

สร้างศาลาไทยในบริเวณเขตโบราณสถานใกล้คลังเงินเพื่อเป็นที่จำหน่ายบัตรเข้าชมโบราณสถาน

ห้องสุขภัณฑ์เพื่อต้อนรับผู้เข้าชมปราสาทหินพิมายและจำหน่ายหนังสือโบราณคดีต่าง ๆ ของกรมศิลปากร

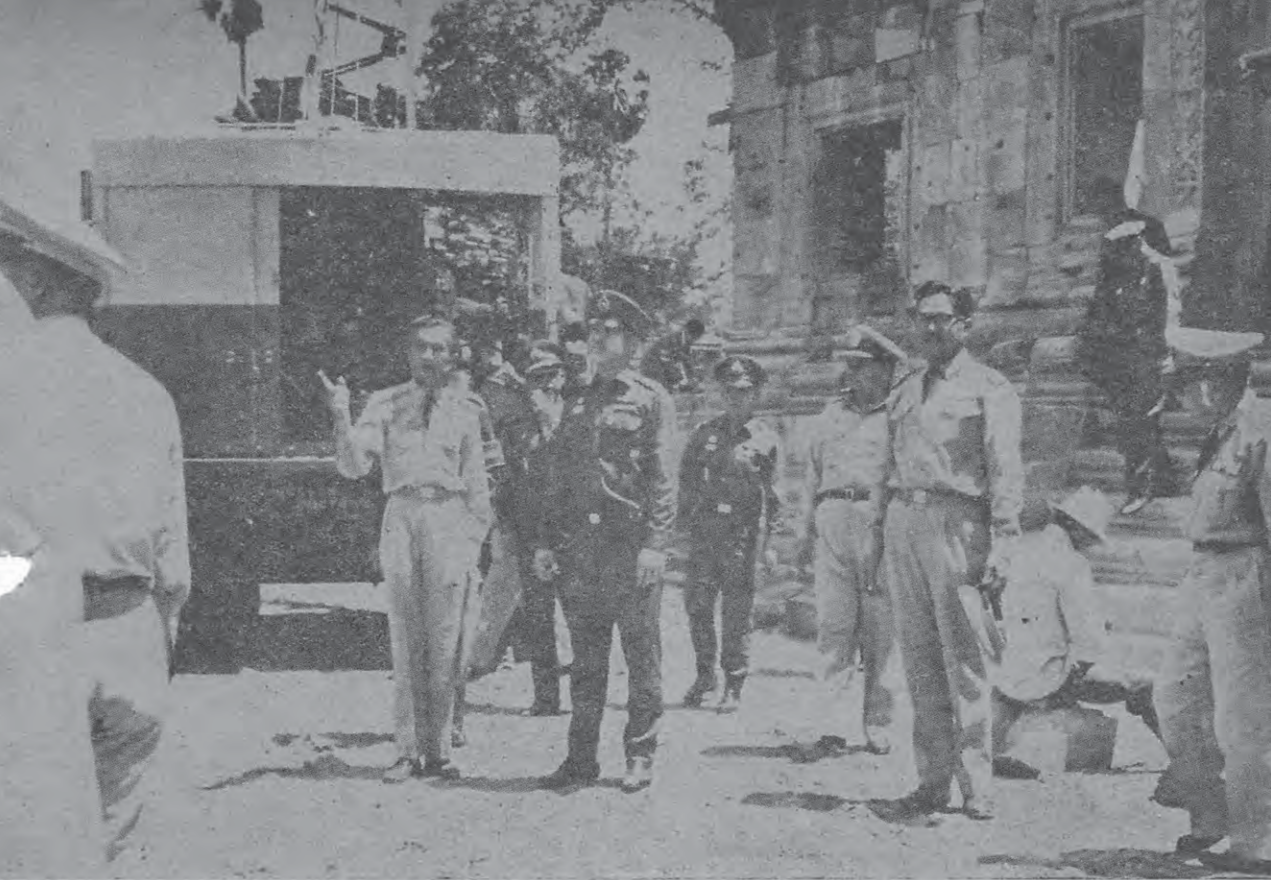
จัดทำที่פקผ่อนของนักทองเที่ยวให้
ได้รับความสะดวกสบายพอควร

สรุปผลการดำเนินงานบูรณะโบราณ
สถานปราสาทหินพิมาย ต่อจากการประเมิน
ผลที่ได้จากการบูรณะซ่อมแซมข้างต้นแล้ว
ปรากฏผลในด้านการฝึกอบรมช่างและข้าราชการ
ของกรมศิลปากร นักศึกษาคณะโบราณ
คดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ให้มีประสบ การณ์
การบูรณะซ่อมแซม โบราณสถานด้วยวิธีการ
สากล ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันทั่วโลก จะเห็น
ได้ว่างานบูรณะซ่อมแซมแบบใหม่^{๕๕} วิศวกร
และนายช่างแผนผังจะเป็นบุคคลสำคัญที่สุด
เป็นผู้ทำแผนผังตำแหน่งของหินแต่ละก้อน
ส่วนสัตว์ของเดิมก่อนรื้อออกอยู่ในลักษณะโต
กว้าง ยาว หนา มีแฉมร้อยเชื่อมกันที่ใดต้อง
วัดทดสอบทุกส่วนไป การกำหนดเลขที่ทิศ
ทางที่ตั้งของหินต้องตรงกับแผนผัง เมื่อรื้อ
ออกและนำเข้าที่เดิมย่อมกระทำได้โดยไม่ยาก
นัก การทำแผนผังจึงต้องกระทำทุกชั้นของ

หินที่รื้อออก และถ่ายภาพประกอบทุกระยะ
การประกอบเข้าที่เดิมต้องปรับพื้นที่ให้มั่นคง
จัดทำโครงร่างภายในให้แข็งแรง

บุคคลที่มีความสำคัญรองลงมาก็คือนาย
ช่างที่มีหน้าที่ตรวจคัดเลือกหินคุ่มส่วนต่างๆ
ของปราสาทให้เข้ารูปบนพื้นดินก่อนที่จะนำ
ขึ้นไปติดตั้งเข้าที่เดิม เพราะหินแต่ละก้อน
มีน้ำหนักมาก การกำหนดตำแหน่งของหิน
ต้องให้เป็นที่น่าพอใจก่อนว่า หินก้อนใดควร
ตั้งอยู่ที่ใด แล้วจึงนำขึ้นไปติดตั้ง ข้อยากก็คือ
ส่วนต่าง ๆ ที่ต้องการหาไม่พบเพราะสูญหาย
ซึ่งกว่าจะผลิตแทนขึ้นมาได้แต่ละชั้นต้องใช้
เวลานานมาก

นอกจากนี้^{๕๕}ช่างไม้ก่อสร้าง ช่าง
ไม้ฝีมือ ช่างสะกิดหิน ช่างปูน^{๕๖}ทรมวธการ
ปฏิบัติแตกต่าง ไปจากการ ก่อสร้างโดย
ทั่วไป คนงานเหล่านี้ตลอดเวลา ๕ ปี
ได้เรียนรู้วิธีบูรณะซ่อมแซมโบราณสถาน
ที่ก่อสร้างในสมัยลพบุรี พอใช้การได้ที
เดียว.

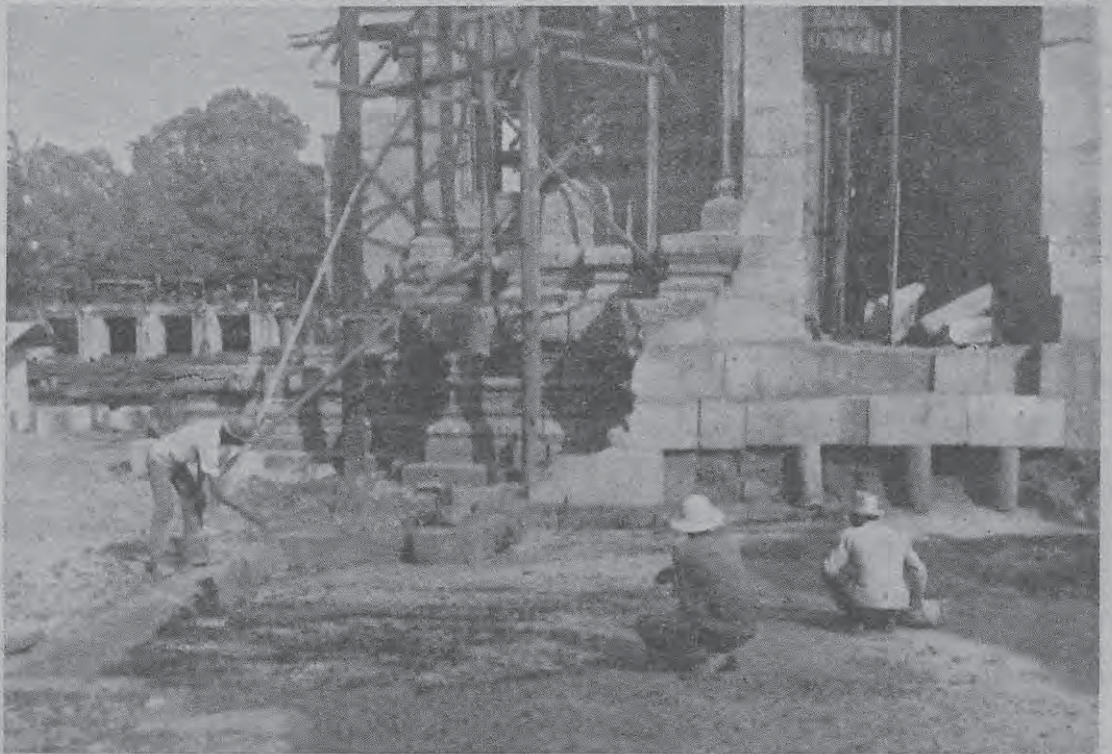

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ เสด็จไปที่โบราณสถานปราสาทหินพิมาย ในระหว่าง
การบูรณะ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าโยธา จิตรพงศ์ ผู้อำนวยการบูรณะ และศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล คณะบดีคณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร ถวายคำชี้แจง

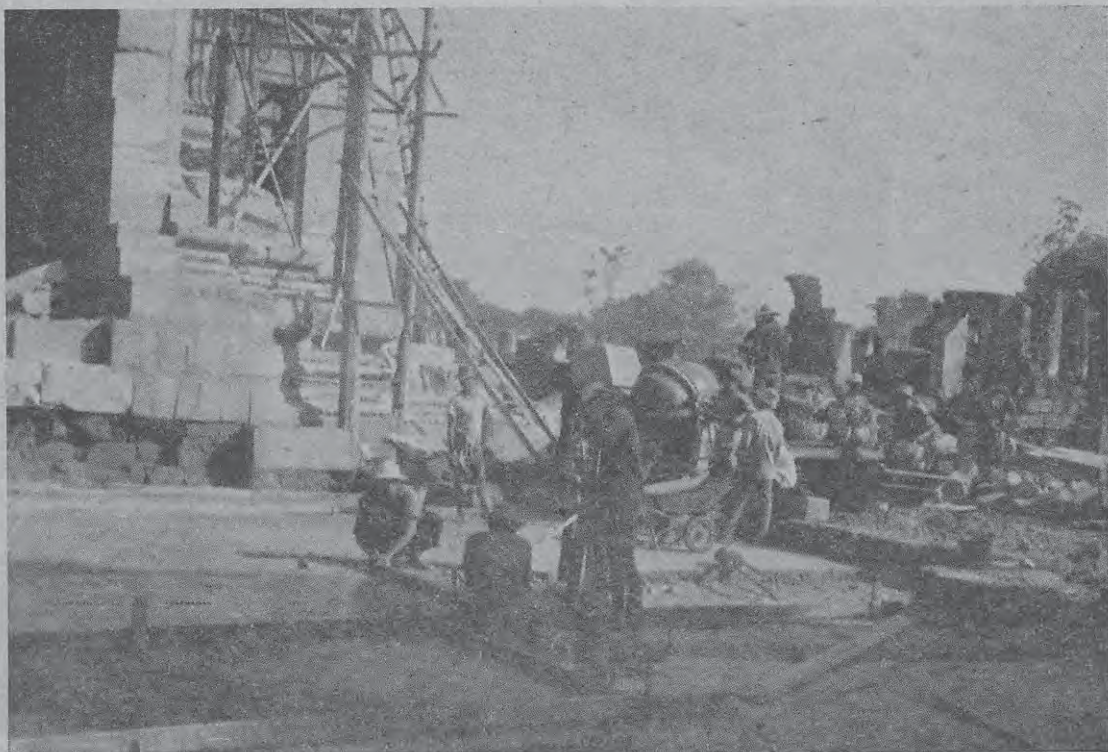

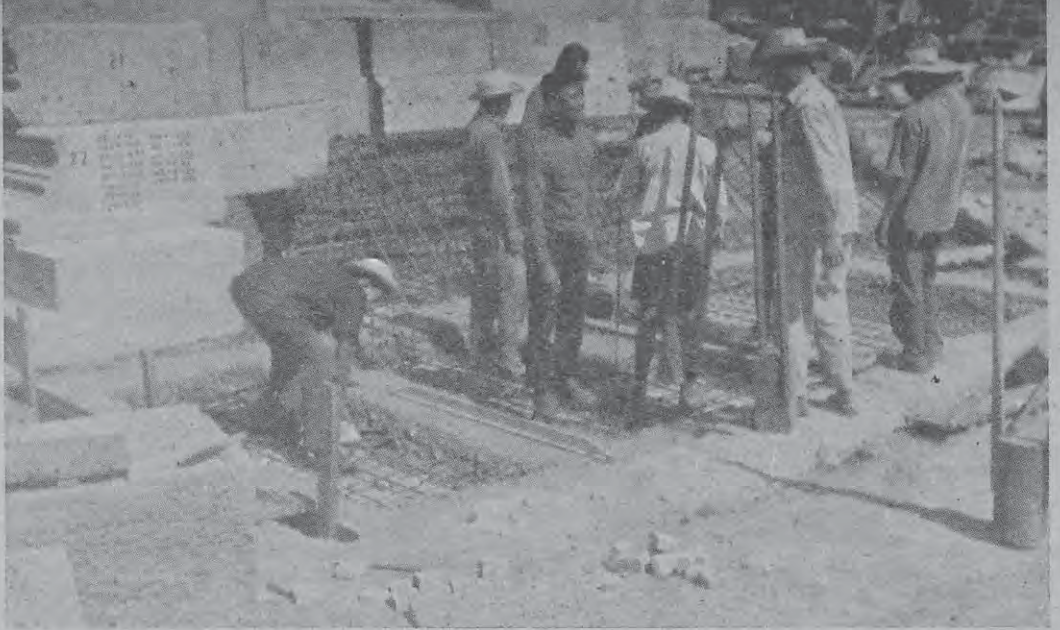
ปรางค์ประธาน
ปราสาทหินพิมาย
ก่อนการบูรณะ
(ก่อน พ.ศ. ๒๕๐๗)

กำลังบูรณะ
รื้อส่วนฐานเพื่อปรับปรุง
ระดับพื้นให้แข็งแรง
ก่อนเรียงลำดับหินเข้าที่เดิม

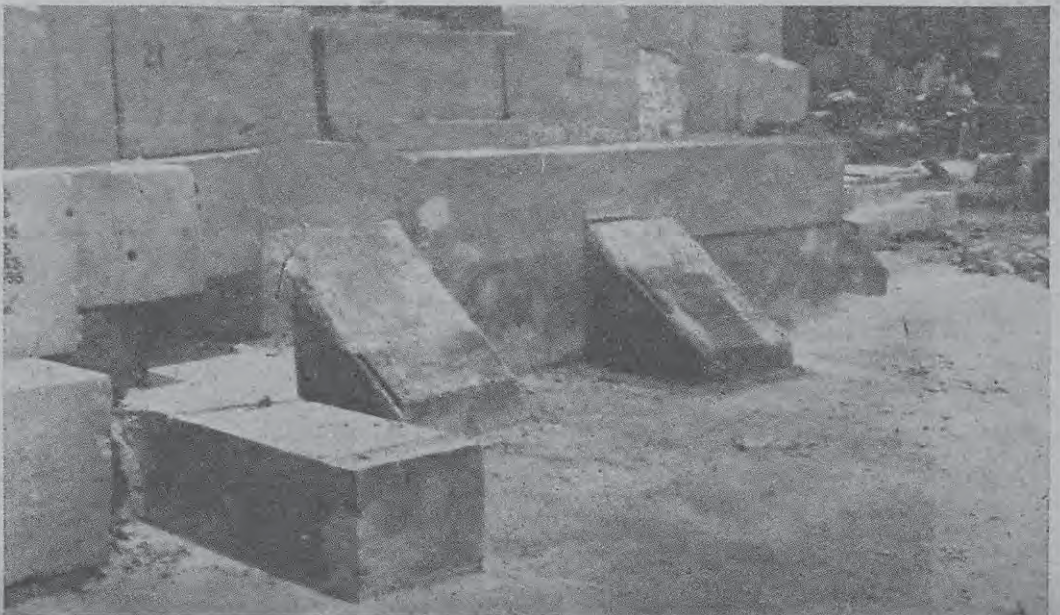
๑. การรื้อของเดิมในส่วนที่ต้องบูรณะ หลังจากทำแผนผังแล้วกำหนดเลขที่ที่ก่อขึ้น ก้อนเคลื่อนย้ายออก
๒. เมื่อรื้อส่วนที่จะบูรณะออกแล้ว ปรับระดับพื้นฐานให้เรียบ
๓. ยึดฐานอย่างแน่นหนามั่นคงด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก งานเทคอนกรีตต้องอยู่ในความควบคุมช่างอย่างเข้มงวด

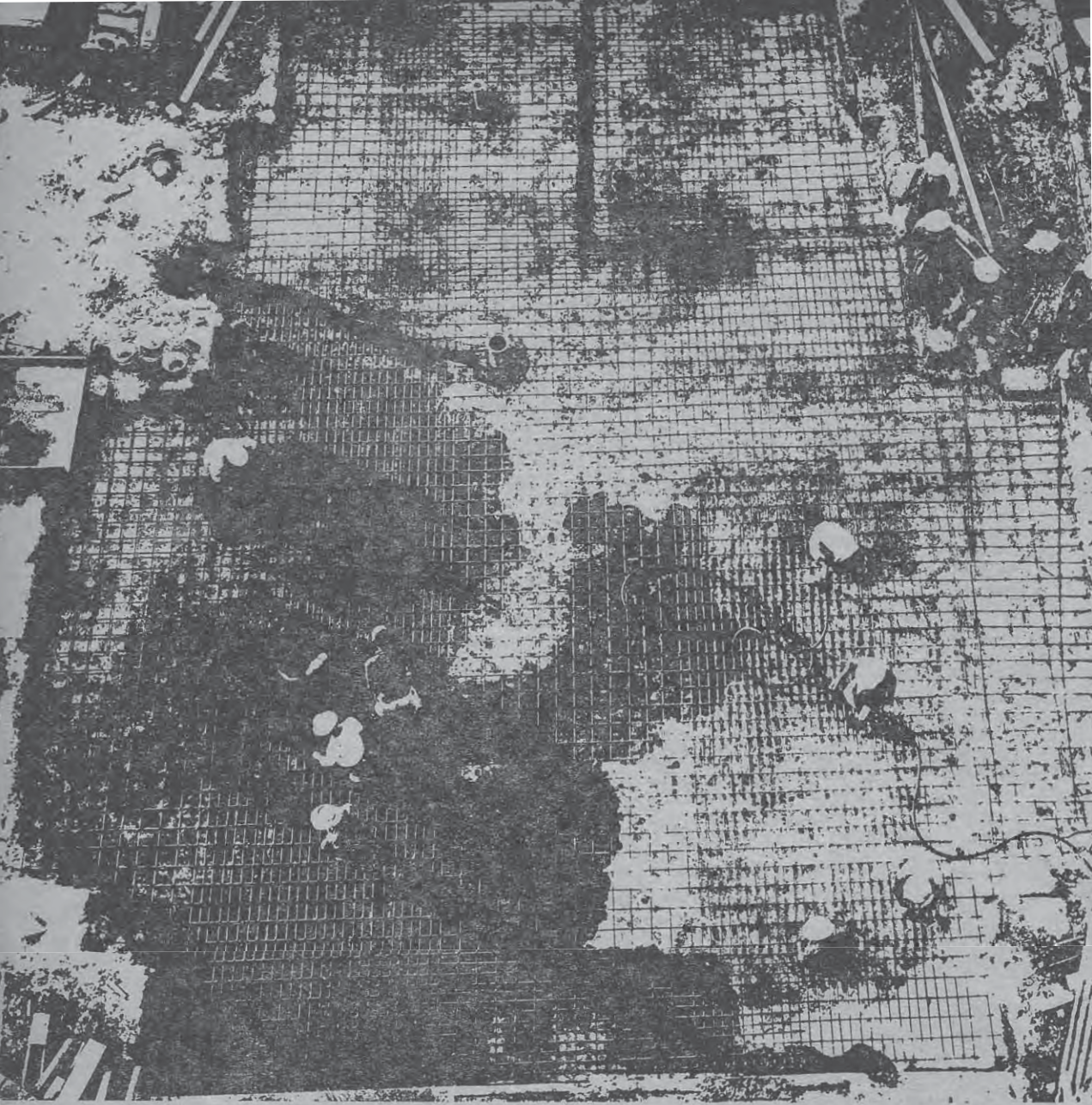

เทคอนกรีตอัดฐาน ผูกเข้ากับฐานตัวปรางค์

เมื่อปรับฐานได้เรียบร้อยแล้ว ขั้นตอนต่อไปคือนำแผ่นหินที่รื้อออกไปมาลำดับเข้าที่เดิม แล้วผูกแผ่นหินนั้นด้วยเหล็กโดยซ่อนไว้ภายในอย่างมิดชิด

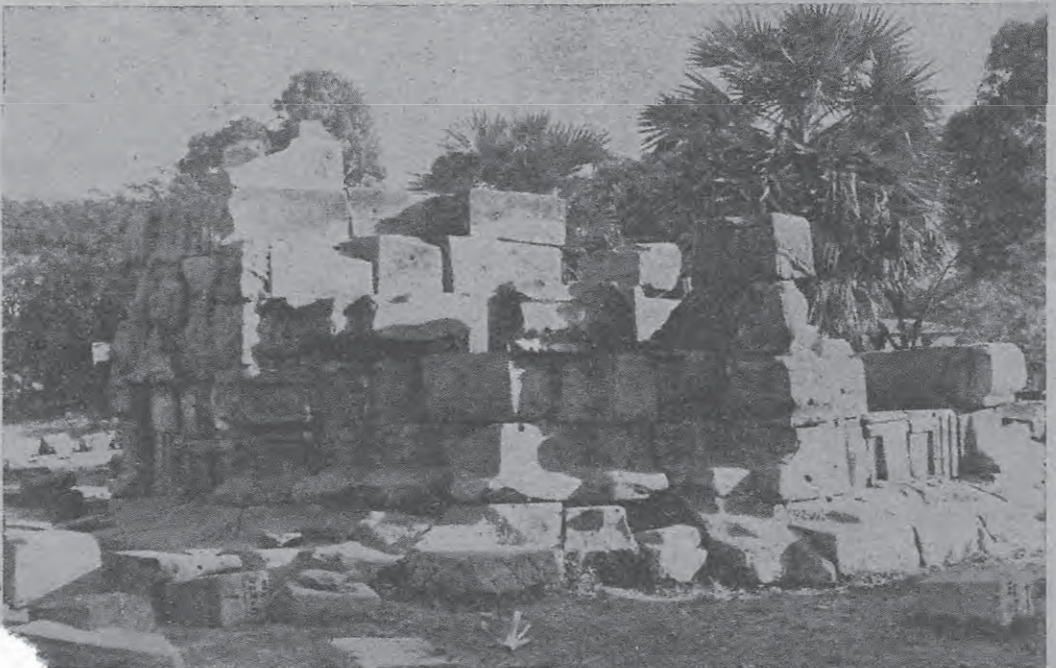

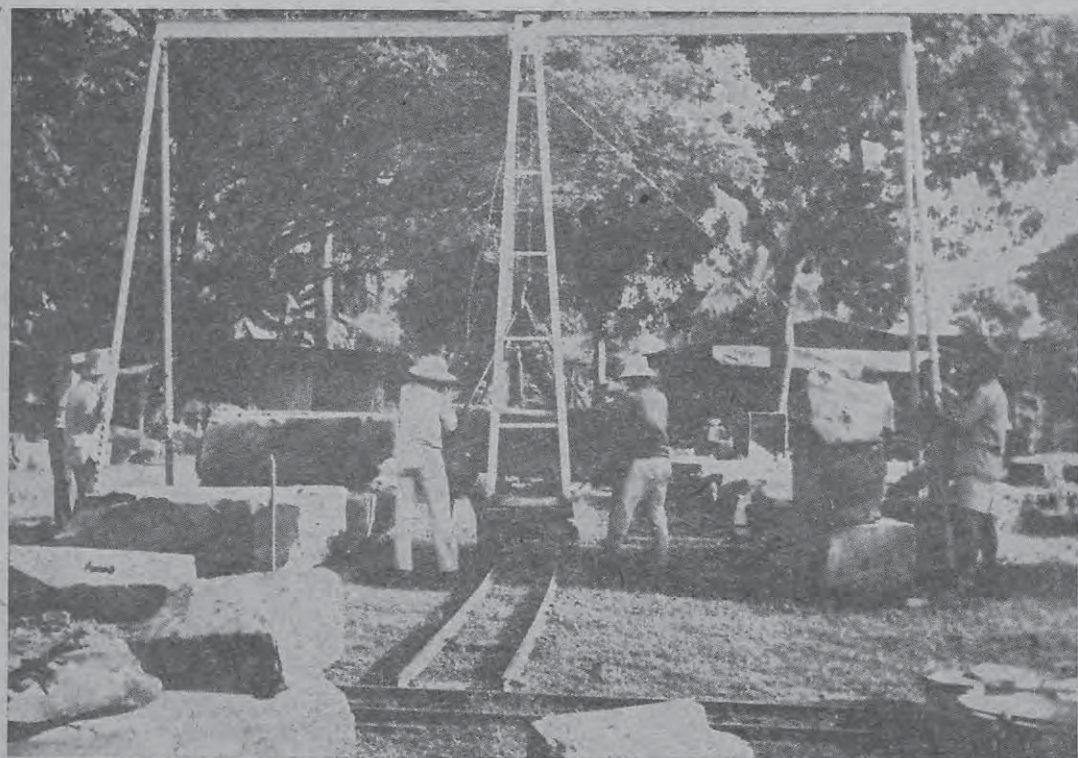
การปรับพื้นฐานวิหารหน้า ทำรางระบายน้ำ ก่อนนายช่างจะเทคอนกรีตต้องใช้ยางเทราดให้ทั่วก่อน
เนื่องด้วยท้องรองรับน้ำหนักมาก

การทำรากฐานต้องทำอย่างประณีตมั่นคง ถูกต้องตามหลักวิชาก่อสร้าง งานทุกระยะต้องอยู่ใน
ความควบคุมของนายช่าง

ปรับปรุงรูปร่างของปราสาทหินดิน จนเป็นที่แน่ใจ แล้วจึงนำชิ้นติดต่อกันที่เก็บได้
ภาพบนแสดงการประกอบชิ้นส่วนหน้าบัน ภาพล่างประกอบเครื่องยอดปราสาทประธาน

เครื่องทุ่นแรงที่ช่วยในการบูรณะให้รวดเร็วยิ่งขึ้น

เครื่องทุ่นแรง

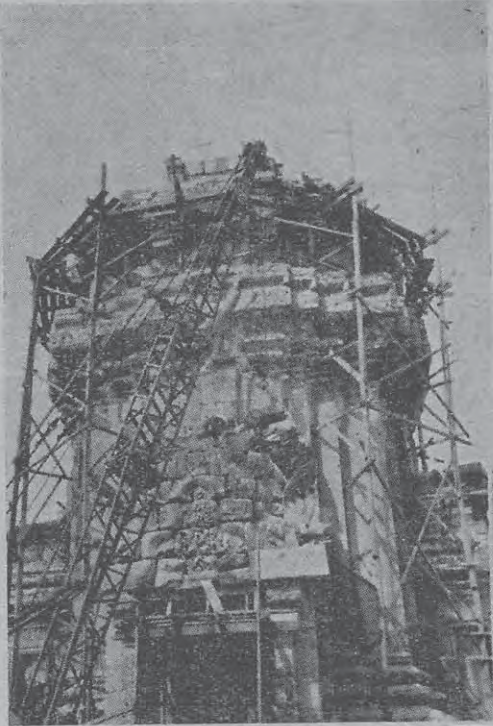
การให้เหล็กรูป I ผั่งลงในหินเพื่อมิให้หิน
เคลื่อนออกจากกัน เป็นวิธีบูรณะของนาย
ช่างก่อสร้างปราสาทเมื่อเกือบพันปีมาแล้ว

ช่องสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ที่นายช่างก่อสร้างปราสาทใช้ไม้แก่นทำเป็นคานไว้ ขณะนั้นคานไม้แก่นส่วนที่ยัง
เหลืออยู่ ได้เก็บรักษาไว้แล้ว ช่องสี่เหลี่ยมที่เห็นในรูปข้างล่างนี้ ใช้คอนกรีตเสริมเหล็กยึดกันแทนไม้แก่น

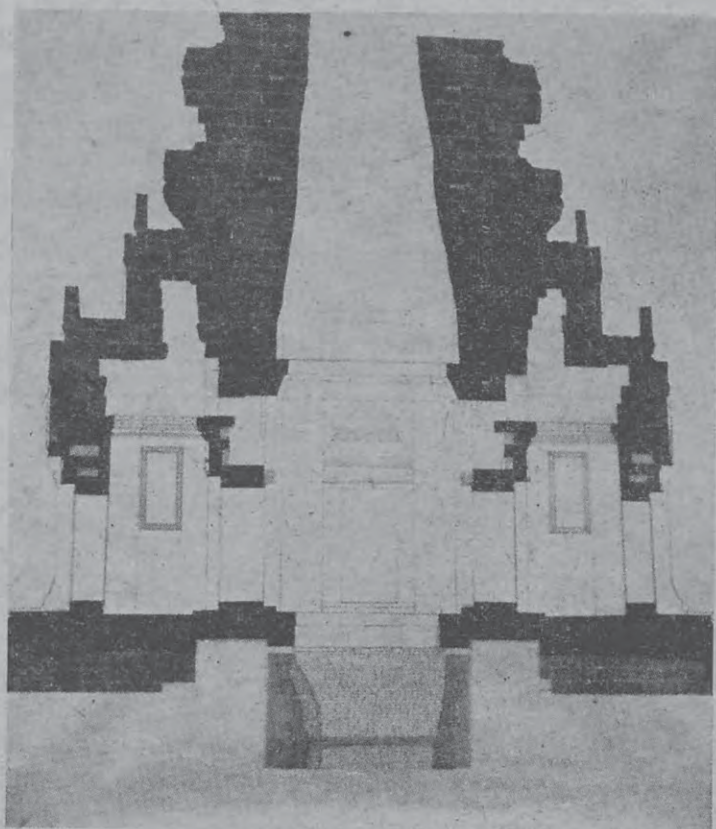

เวียงหินเข้าที่เดิม

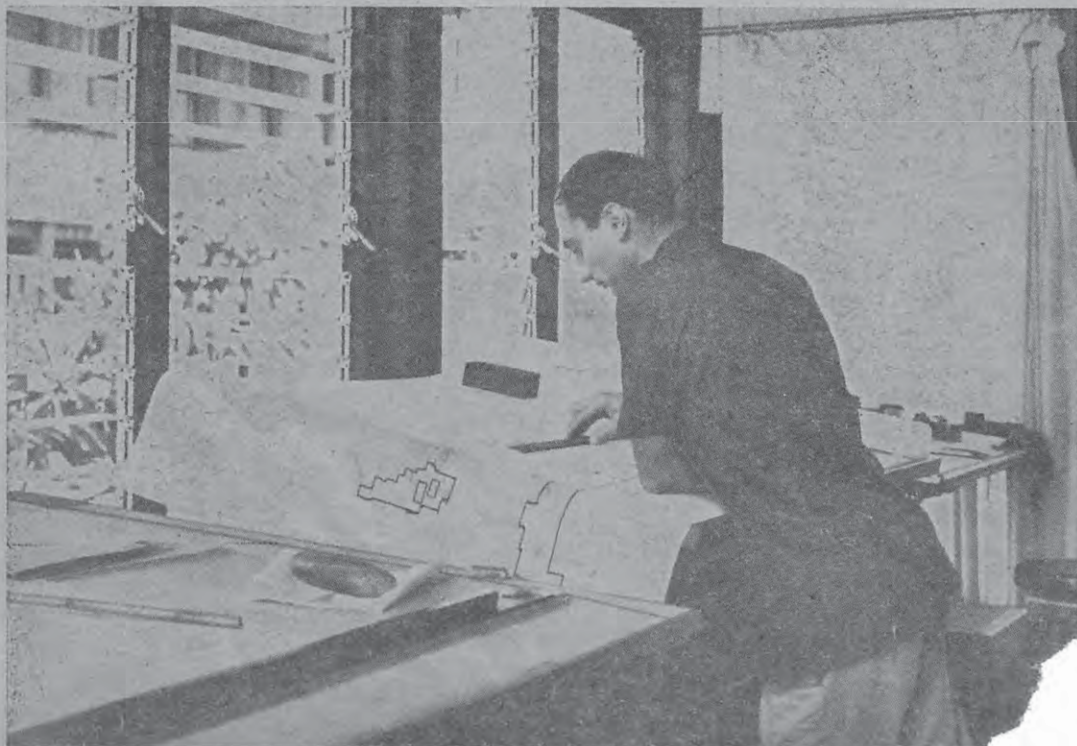

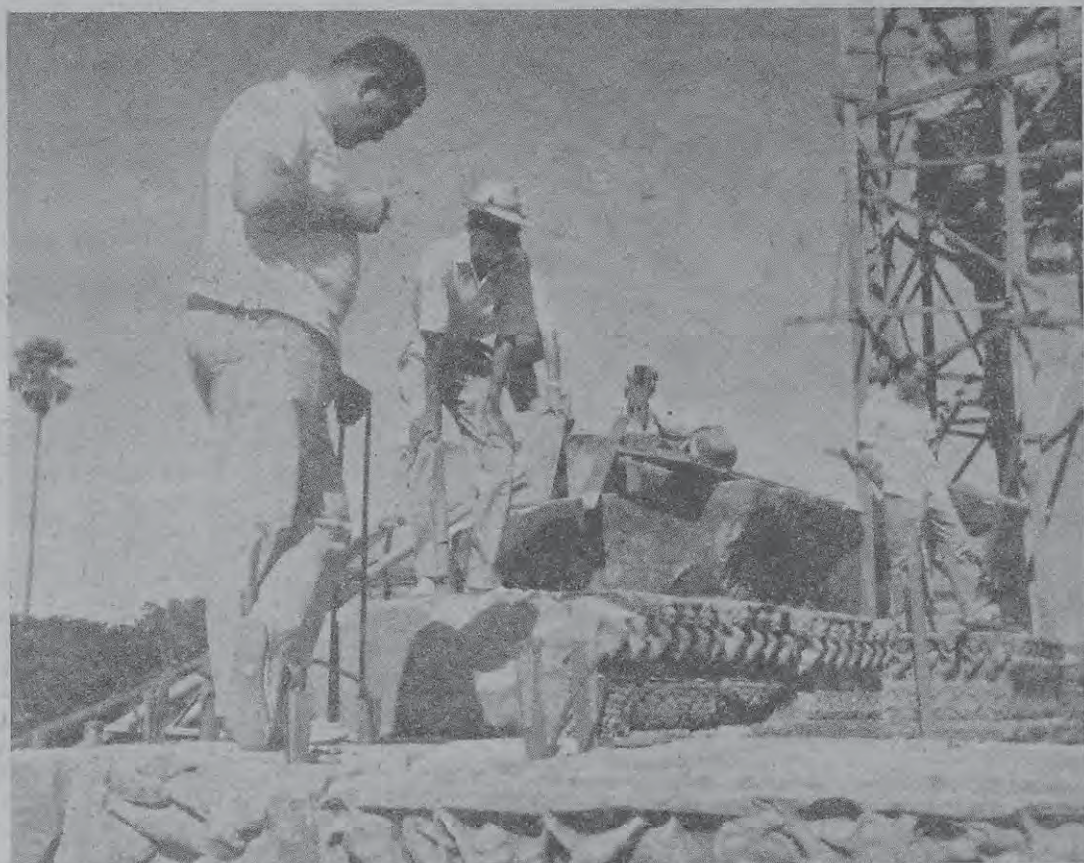
ตำเร็จเมื่อ ๒๕๑๑

ผัง

สถาปนิกชาวฝรั่งเศส

นาย Groslier
ศาสตราจารย์ หม่อม เจ้ายาใจ จิตรพงศ์
สถาปนิกชาวฝรั่งเศส

โบราณคดีอันทัน ในจังหวัดนครราชสีมา

คงเดช ประพัฒน์ทอง

ซากพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ สมัยทราวดี
ที่วัดธรรมจักรเสมาราม อำเภอสูงเนิน
นครราชสีมา

เรื่องนี้เป็นหัวข้อที่ตงขนเมื่อเดินทางไป
สำรวจร่องรอยทางโบราณคดีแถบจังหวัด
นครราชสีมา ทำให้ได้คิดอยู่ประการ
หนึ่งว่า อันการศึกษาวิชาโบราณคดี
เพื่อประสงค์รู้ในพฤติกรรมของมนุษย์ใน
อดีตโดยอาศัยโบราณวัตถุสถานเป็นอุป-
กรณ์นั้น ส่วนมากนักศึกษาวินิจฉัยวิชาโบราณ
คดีจะเอนเอียงไปในทำนองศิลปกรรม
หรือแบบอย่างทางศิลป แล้วนำมากำหนด
เป็นยุคเป็นสมัย

เหตุนี้จึงทำให้ผู้อื่นสังเกตเห็นไปว่า
นักศึกษาวินิจฉัยวิชาโบราณคดีนี้ ก็มีผิดอะไรกันกับ
นักศึกษาวินิจฉัยประวัติศาสตร์ศิลป์นั่นเอง

ด้วยประการนี้จึงทำให้มีความคิดเห็น โดยสรุปขึ้นมาว่า บรรดาโบราณวัตถุสถาน ทั้งปวงซึ่งปรากฏเป็นหลักฐานทางโบราณคดี นั้น ล้วนตกอยู่ในความบงการของลัทธิ ศาสนาทางสน และแทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มี โบราณวัตถุสถานใดเลยในประเทศไทยที่อยู่นอกความบงการทางลัทธิศาสนา

เมื่อวางความคิดเห็นได้เช่นนั้นแล้ว การพิจารณาร่องรอยโบราณวัตถุสถานอัน เป็นผลแห่งการกระทำของมนุษย์ในอดีต ซึ่ง ยึดถือเป็นองค์พยานของนักศึกษาวิชาโบราณ คดี ย่อมมีขอบเขตจำกัดได้ และคาดคิดว่า จักเป็นประโยชน์ต่อวิชาอื่นอีกประการหนึ่ง ด้วย เพราะทำให้หลักฐานทางโบราณคดี นั้น มีลัทธิศาสนาเป็นจุดศูนย์กลาง หรือ เป็นแกนกลาง ช่วยในการพิจารณาถึงพฤติกรรมของมนุษย์ในอดีตได้สะดวกกว่าที่จะ มองโบราณวัตถุสถานในแง่แบบอย่างทาง ศิลปกรรมเพียงส่วนเดียว

เมืองโบราณขนาดใหญ่ น่าจะได้แก่ เมืองเสมา ปรากฏแนวคูเมืองและกำแพง เมืองเป็นคันดิน กินบริเวณกว้างขวางมาก ลักษณะค่อนข้างกลม ตั้งอยู่ในเขตอำเภอสองเนิน ตามทางที่รถวิ่งผ่านเข้าไปในบริเวณ ตัวเมืองพบกองศิลาทรายสีแดงเรียงซ้อนกัน

ขึ้นไป อยู่แห่งหนึ่ง แต่ไม่อาจพิจารณาได้ว่ามีลักษณะหรือรูปร่างเป็นประการใด ทาง ด้านทิศตะวันออกของเมืองนั้นไม่ห่างจากลำ แม่น้ำตะกอนเท่าใดนัก เดิมทีบริเวณเหล่านี้ คงจักเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์มากที่สุด ประชาชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ลักษณะ ของตัวเมืองขนาดใหญ่ค่อนข้างกลมนี้ โดย มากมักจะเป็นลักษณะเมืองสมัยทวารวดี แทบทั้งสิ้น

นอกเมืองออกไปสักหน่อยหนึ่งก็ถึง บ้านแก่งท้าว มีวัดแก่งท้าวตั้งอยู่ในหมู่บ้านนี้ ที่วัดแก่งท้าวพบเจดีย์ก่ออิฐลักษณะ เป็นเจดีย์โบราณมีดินห่อหุ้ม และต้นไม้ขึ้น ปกคลุมไปหมด จนกลายเป็นเนินดินขนาดใหญ่ บางแห่งที่ดินพอกหุ้มไม่มิดก็เห็นเป็น แนวอิฐเรียงไม่มีปูนสอหรือพวกปูน พิจารณา ลักษณะแผ่นอิฐเหล่านั้นแล้ว มีสี่เหลี่ยม ห้าเหลี่ยม เนื้อดินค่อนข้างหยาบ เป็นดินผสม แกลบในเนื้ออิฐแต่ละแผ่นจะพบเกลบติด เต็มไปหมด การผสมดินกับเกลบทำเป็นอิฐ และยังเห็นเกลบติดเต็มนี้เป็นลักษณะอิฐใน สมัยทวารวดี ซึ่งพบเห็นอยู่ทั่วไปจนแทบ จะลงมติยึดเป็นหลักฐานได้แล้ว

อย่างไรก็ตามการพิจารณาเนื้อหาวาสตุ ในการก่อสร้างอย่างนี้ย่อมเป็นวิธีการอันถือ

ว่าเกิดขึ้นจากความชำนาญเฉพาะบุคคลส่วนเดียว ซึ่งในวงการโบราณคดีทั่วไปมักไม่ค่อยรับหลักฐานเช่นนี้เป็นวิทยาการทางโบราณคดี ฉะนั้นในที่นี้จึงเป็นความเห็นเฉพาะตัวที่ขอเสนอไว้เท่านั้น หากเจดีย์สถานที่วัดแก่นท้าวตั้งกล่าวนี้ได้รับการขุดแต่งตามหลักวิชาการโบราณคดีแล้ว บางทีจะเป็นหลักฐานยืนยันได้ถึงยุคสมัยอันแน่นอนยิ่งขึ้น และอาจเป็นเจดีย์สมัยทวารวดีด้วย

ที่วัดธรรมจักรเสมาราม ได้พบพระพุทธรูปจำหลักด้วยศิลาขนาดใหญ่ เป็น

ศิลาทรายสีแดง พระพุทธรูปองค์ใหญ่โตมาก เท่าที่พบเห็นมาไม่เคยเห็นพระพุทธรูปศิลาจำหลักในสมัยทวารวดีที่ไหนจะมีขนาดใหญ่กว่ามาก่อนเลย ทางวัดได้จัดทำพื้นเทพื้นซีเมนต์ลาดไว้ อยู่ในลักษณะบรรทมตะแคงขวา พระเศียรหันไปสู่วิศตะวันตก ขวางลำแม่น้ำตะกอง องค์พระพังทลาย ที่ยังเหลืออยู่เพียงลำพระกรซ้ายขนานติดพระองค์ และพระพักตร์กับลำพระวรกาย ด้านหน้าแต่ก็เห็นไม่เต็มองค์เพราะบางส่วนเข้าใจว่าพังทลายหายไป หรือไม่เช่นนั้น การเทซีเมนต์ลาดพื้นทำให้ส่วนที่เหลือถูกกลบฝังจมลงไปในพื้นที่เสียด้วย

ทั้ง ๆ ที่เห็นชัดว่าเป็นพระพุทธรูป
ไสยาสน์ แต่พระบาทข้างซ้ายยังตั้งอยู่ตอน
ปลายสุดที่อนาลังของพระองค์เป็นพระบาท
ติดกับส่วนพระขมหลอยตัวอยู่สูงจากพื้นประ-
มาณ ๑ เมตรเศษ พระบาทยาวประมาณ
๑๒๐ เซนติเมตร ส่วนพระบาทขวา
หายไป

พระพุทธรูปองค์นี้ภายนอกจำหลัก
ด้วยศิลาทรายสีแดงทั้งหมด แต่มีใช้เป็นศิลา
แท่งเดียวกัน ทางด้านหลังองค์พระที่แตก
กระจายไปนั้น มีใส่ในเป็นแกนหินทรายสี
น้ำตาลและสีเหลืองเรียงซ้อนกันไปตามยาว
องค์พระทั้งหมดตั้งแต่พระเศียรลงไป ใช้
ศิลาทรายสีแดงจำหลักเป็นชั้น ๆ แล้วนำมา
ประกอบพอกหุ้มแกนในอีกชั้นหนึ่ง ตรง
พระอังสา มีแผ่นศิลาทรายวางขวางเป็น
แผ่นใหญ่รองรับพระศอกและพระเศียร ตรง
ปลายสุดที่ติดกับช่วงพระพาหาตอนต้นนั้น
เป็นเศียร รับลำพระกรทั้งหมดซึ่งเป็นศิลา
ทรายสีแดงสวมเข้ามา

ส่วนพระเศียรทั้งหมดก็เช่นกัน นำ
ศิลาทรายสีแดงเป็นแผ่น ๆ จำหลักเป็นพระ-
นลาต พระขนง พระเนตร พระนาสิก
และพระโอษฐ์ เรียงตามยาวแล้วนำมาวาง
ซ้อนรวมกันเป็นพระเศียรทั้งหมด ประกอบ

ด้วยเม็ดพระศก เฉพาะวงพระพักตร์นั้นยาว
๑ เมตรเศษ ถ้ารวมทั้งส่วนเม็ดพระศก
ตลอดพระเกตุมาลาแล้วจะยาวถึง ๒๐๐ เมตร
ทีเดียว

หากจะประมาณความยาวของพระ-
พุทธรูปองค์นี้ ตั้งแต่เบื้องพระเศียรบนสุด
จรดปลายพระบาทแล้วจะมีความยาวประมาณ
๑๒ เมตร เนื่องจากสัดส่วนบางประการสูญ
หายไปจึงไม่อาจหาความยาวที่แน่นอนกว่า
ได้

ได้พิจารณาเรื่องราวทั้งหมดของพระ-
พุทธรูปองค์นี้แล้ว มีข้อที่ควรพิจารณาอยู่
๒ ประการ คือ :

ลักษณะของพระบาทข้างซ้ายที่ตั้งตรง
อยู่กับพื้นประการหนึ่ง กับลักษณะการบรร-
ทมที่ผิดปกติทางคือขวางแม่น้ำประการหนึ่ง

ทั้งสองประการนี้ทำให้มีข้อสงสัยขึ้น
ว่า อาจจะมิใช่พระพุทธรูปปางไสยาสน์มา
แต่เดิมก็ได้ การที่เหลือเพียงพระบาทซ้าย
ข้างเดียวแลงพระบาทขวาหายไปนั้น ผิด
ลักษณะพระปางไสยาสน์ เพราะพระปาง-
ไสยาสน์ไม่จำเป็นที่จะต้องจำหลักพระบาท
ทั้งสองข้างแยกออกจากกัน ควรจะต่อเนื่อง
เป็นแท่งเดียวกันทั้งซ้ายขวา และส่วนของ
พระบาทข้างซ้ายที่เห็นอยู่นี้เป็นหินแท่งตัน

ทั้งแท่ง ไม่จำหลักประกอบโดยมีไส้ในเหมือนลำพระองค์ตอนกลางเลย ฉะนั้นจึงน่าจะสงสัยว่าจะเป็นพระพุทธรูปยืน

ในประการที่ ๒ หลักธรรมคำสอนเป็นข้อยึดถือกันช้านานมาแล้วว่า พระพุทธรูปปางไสยาสน์จะต้องเห็นพระเศียรไปทางทิศใต้และป้ายพระพักตร์สู่ทิศตะวันออก

เรื่องนี้เป็นกฎตายตัวที่ยึดถือกันมาช้านานแล้ว และที่ยืนยันได้แน่นอนในเรื่องทิศนี้ ก็ได้แก่ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงสมัยสุโขทัย พรรณนาถึงทิศทางต่าง ๆ ไว้ในจารึกนั้น ก็อาศัยพระพุทธรูปไสยาสน์เป็นที่ยกหมาย จึงเรียกทิศได้ว่า เบื้องหัวนอน และทิศเหนือว่า เบื้องต้นนอน ถ้าหลักการนี้ในเรื่องทิศทางไม่แน่นอนแล้ว จะเป็นที่ยอมรับกันได้อย่างไร? และถ้าไม่อ้างพระพุทธรูปไสยาสน์เป็นหลักฐานในเรื่องนี้แล้ว เบื้องหัวนอนและต้นนอนนั้น จะใช้อะไรเป็นที่ยกยอมรับถ้าไม่ใช่พระพุทธรูปปางไสยาสน์เป็นข้อตกลงกัน

อนึ่งพระพุทธรูปดังกล่าวนี้ หันพระเศียรไปทางทิศตะวันออกขวางลำแม่น้ำตะกองไว้ด้วย อีกประการหนึ่ง ก็ยังเพิ่มความคิดเห็นให้เด่นชัดขึ้นว่า ผิดธรรมดาเสียแล้ว ปกติผู้รู้ในทางพระพุทธศาสนา ย่อมไม่ทำ

เช่นนั้นแน่ สังเกตดูได้จากพระประธานในวิหารหรือในพระอุโบสถทั่วไป ต้องหันหน้าไปทางทิศตะวันออกทั้งสิ้น และถ้าตั้งชิดกับลำแม่น้ำแล้วบางทีจะต้องหันหน้าปูชนียสถานนั้นตามกระแสน้ำไปด้วยความชอบเห็นจะยึดถือพระวินัยเป็นกำหนดก็อาจเป็นไปได้ เพราะมีข้อห้ามมิให้ขุดสร้างนาฬิกกระแสน้ำอยู่ ดังนั้นถ้าเป็นพระปางไสยาสน์มาเดิมควรหันพระพักตร์สู่ทิศตะวันออกและควรตามกระแสน้ำในแม่น้ำตะกองนั้นด้วย

จากความคิดเช่นนี้ประมวลกันเข้ามาแล้ว พระพุทธรูปองค์นี้ขัดด้วยประการทั้งปวงที่จะเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์มาแต่เดิม เล็งเห็นว่าน่าจะเป็นพระพุทธรูปยืนมาก่อน เผลอใจเกิดอุปัทวเหตุให้มึนเมาเป็นที่งัดใจลงมา และก็ยังเผลออย่างยิ่งที่ล้มตะแคงมาทางด้านขวาเข้าลักษณะสี่เหลี่ยม หรือพระพุทธรูปไสยาสน์

ยิ่งกว่านั้นยังพอดูกับพระหัตถ์เบื้องขวาถูกพระเศียรทับเข้าไว้อีกด้วย จึงเข้าทำนองของพระหัตถ์ขวารองรับพระเศียรไว้ ซึ่งลักษณะนี้พระหัตถ์ขวาที่โผล่พ้นออกมาทางเบื้องหลังพระเศียรนั้น

ตามความเป็นจริงแล้ว พระหัตถ์จะรองรับพระเศียรลึกเข้าไปถึงเบื้องหลังพระ

เศียรจนโผล่หัวพระหัตถ์ออกมาให้เห็นอย่าง
นั้นไม่ได้เลยในบรรดาพระปางไสยาสน์ทั้ง
ปวงที่พบเห็นมา จึงเห็นว่าชรอยจักเป็นพระ
พุทธรูปยืนปางประทานอภัยมาก่อน เพราะ
หัวพระหัตถ์ทั้งห้าหันแบ่งหาย ผ่าพระหัตถ์
ยื่นออกไปทางเบื้องหน้า และค้อมพระหัตถ์
เล็กน้อย ตามลักษณะทั่วไปของพระพุทธรูป
แบบทวาราวดี

บริเวณที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรูป
ที่วัดธรรมจักรเสมานี้ สังกะตศแนวพื้นดิน
ในปัจจุบันแม้จะราบเรียบลงไปบ้าง ก็พอจะ
มองเห็นเค้าของมุนดินเดิมที่เป็นเนินสูง และ
ตรงพระบาทซ้ายที่ตั้งอยู่นั้นก็มีแผ่นศิลากลม
รองรับอยู่ด้วย น่าสงสัยว่าพระพุทธรูปองค์
นี้คงเป็นพระยืนที่ประดิษฐานอยู่ในพระวิหาร
เพราะเคยพบพระพุทธรูปยืนสมัยทวาราวดี
จำหลักด้วยศิลาทรายสีแดง ที่วัดพุทธมงคล
อำเภอกันทรลักษ์ฉะเชิง จังหวัคมหาสารคาม
ซึ่งยังมีร่องรอยตัวอาคารก่ออิฐรูปสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าปรากฏอยู่ด้วย และน่าจะเปรียบเทียบ
เข้ากันได้กับพระพุทธรูปองค์นี้ อย่างมั่นใจ

ถ้าบริเวณดังกล่าวที่วัดธรรมจักร
เสมารามนี้ ไม่ถูกเปลี่ยนแปลง ก่อก่อ
สร้างอาคารไม่มั่งสักระลอกไว้ และ
เกาะเนินตลัดพ่นแล้ว เมื่อได้รับการขุด

แต่งอย่างเรียบร้อย จะพบหลักฐานที่
ยืนยันได้แน่ชัด ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อ
การศึกษาค้นคว้าทางวิชาโบราณคดีมากที่
สุด เพราะในทุกวันนี้ยังไม่เคยพบตัว
โบราณสถานสมัยทวาราวดีที่ชัดเจนยิ่งไป
กว่ารูปเจดีย์ได้ ก็พบเห็นโบราณสถาน
ทวาราวดีส่วนใหญ่เป็นเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยม
ตัวอาคารเป็นวิหารหรือโบสถ์ยังไม่เคยพบ
กันแน่ชัดเลย

อย่างไรก็ตาม เจดีย์ที่วัดกันท้าว
และพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดงจำหลักที่วัด
ธรรมจักรเสมาราม ที่พบนอกกำแพงเมือง
เสมาคือทั้งสองแห่งนี้ ย่อมยืนยันได้ประการ
หนึ่งว่า ชาวเมืองเสมานี้เป็นบุคคลที่ดำรง
ชีวิตอยู่ในสมัยทวาราวดี และเป็นผู้นับถือ
พระพุทธศาสนาหินยานอย่างเถรวาทด้วย
โดยเฉพาะกับชาวทวาราวดีทางแถบจังหวัด
นครปฐม ราชบุรี อุทง และปราจีนบุรี
หรือทางภาคกลาง

ในขณะนี้ยังไม่อาจพิจารณาได้อย่างแน่
ชัดว่า อิทธิพลทางศิลปกรรมหรืออารยธรรม
สมัยทวาราวดีที่ปรากฏในจังหวัดนครราชสีมา
และทางภาคอีสานทั้งหมดนั้น จะได้รับช่วง
ขึ้นไปจากแหล่งอารยธรรมทางภาคกลางหรือ
ไม่ เพราะในขณะนี้พบร่องรอยยังไม่เพียงพอ

ต่อการวิเคราะห์ให้เห็นชัดเด็ดขาดได้เลย และในเรื่องรอยที่พบนั้นก็ยังมีข้อแตกต่างกันไปบ้างตามท้องถิ่น ในเรื่องวัสดุที่ใช้ทำศิลปกรรม แม้จะเป็นเรื่องเดียวกันคือ พระพุทธศาสนา หินยานอย่างเถรวาท นอกจากนั้นในเรื่องที่เกี่ยวกับฝีมือช่างก็แตกต่างกับทางภาคกลางอีก

นอกจากนี้บรรดาสีมาจำหลักด้วยหินทรายขนาดใหญ่ ก็พบเห็นอยู่เป็นจำนวนมากมายทางภาคอีสานเช่นที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ และในจังหวัดนครราชสีมาเอง ซึ่งทางภาคกลางไม่เคยปรากฏพบในสมัยทวารวดี เฉพาะในสีมาจำหลักด้วยศิลาทรายสีแดง สมัยทวารวดีของทางภาคอีสานนั้นยืนยันได้แน่ชัดถึงการกระทำที่แตกต่างกับทางภาคกลาง แม้จะเป็นในสมัยทวารวดีร่วมกัน

สีมาจำหลักนั้นเห็นจะเป็นแบบอย่างเฉพาะตัวในศิลปกรรมทวารวดีทางภาคอีสานโดยตรงทีเดียว ซึ่งทางภาคกลางในสมัยทวารวดีไม่มี

ภาพจำหลักบนใบสีมาหินทรายแดงขนาดใหญ่ นั้น เป็นภาพเล่าเรื่อง มีทั้งเรื่องทศชาติในมหานิบาตชาดกและปฐมสมโพธิ หรือพุทธประวัติทั้งนั้น ที่เป็นภาพพุทธรูป

ปางต่าง ๆ และภาพเจดีย์ก็มีบ้างแต่พบน้อยกว่า จากการศึกษารูปภาพจำหลักตัวบุคคลในสีมา หรือภาพจำหลักอาคารบ้านเรือน เหล่านี้มีลักษณะเป็นตัวของตัวเอง อันอาจจะบ่งถึงความเป็นอยู่ที่ไม่เหมือนกับทางภาคกลางเลยก็ได้ เช่น เครื่องประดับแต่งตัวของบุคคลชั้นสูง ในฐานะกษัตริย์ ทรงผมสตรี หรือการนุ่งผ้า ก็ทำได้เหมือนกับทางภาคกลางไม่ ดังนั้นจึงเป็นที่น่าศึกษาค้นคว้ากันต่อไปยิ่งนัก

แต่ก่อนมาเคยยึดถือกันว่าอารยธรรมทวารวดีนั้นเจริญขึ้น ทางภาคกลางแถบนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี ลพบุรี และอุททองเป็นต้น หากพบแหล่งอารยธรรมทวารวดีที่ไหน ๆ ก็เชื่อว่าได้รับไปจากที่เหล่านั้น หรือเชื่อว่าภาคกลางเป็นศูนย์รวมแห่งอารยธรรมทวารวดีแล้วทำการขยายตัวออกไปในท้องถิ่นอื่น ดังนั้นเมื่อมาพบกับร่องรอยทวารวดีเข้าจริง ๆ แล้ว ก่อให้เกิดความลังเลชักไม่แน่ใจว่าอารยธรรมทวารวดีทางภาคอีสานหรือในจังหวัดนครราชสีมา จำเป็นด้วยหรือที่จะต้องได้รับอารยธรรมทวารวดีจากภาคกลางขึ้นไป และก็ในทำนองตรงกันข้ามถ้าจะอ้างบ้างว่า ภาคกลางได้รับมาจากภาคอีสานเล่าจะเป็นไปได้หรือไม่

การที่ค้นพบร่องรอยทวารวดีในที่ใด ก่อนแล้วยุถือว่าที่นั้นเป็นแหล่งกลางไปให้แก่ ที่อื่นในภายหลังนั้น เห็นจะเป็นการรีบด่วน ลงมตึกกันเร็วไปหน่อยกระมัง ในชั้นแห่งการ สำรวจครั้งนี้ ก็ได้แต่เพียงตั้งข้อสงสัยให้เป็น ปัญหาไว้ก่อน จะได้เป็นแนวทางสอบสวน เมื่อพบหลักฐานมากกว่านั้นและนำมาพิจารณา ทบทวนกันใหม่เพื่อลงมตึกกันให้แน่ชัดสืบไป

ตามความเชื่อเดิมในเรื่องอารยธรรม ทวารวดีนั้น เห็นจะมีข้อมูลมาแต่ความคิด ที่ว่า อารยธรรมทวารวดีส่วนใหญ่ได้รับมา จากประเทศอินเดียโดยทางทะเล เป็นองค์ ประกอบ จึงวางความเห็นไว้ในพื้นที่แหล่ง ความเจริญที่ใกล้ทะเล เช่น บริเวณจังหวัด กาญจนบุรี นครปฐม ราชบุรี ลพบุรี ฯลฯ แล้ว ส่วนที่ห่างทะเล ออกไปใน ผืนแผ่นดิน ตอนนั้น คงมิได้คาดคิดกันว่า จะพบกับความ เจริญ

อันบ้านเมืองที่ใกล้ทะเลนั้น อย่างดีก็ เป็นแค่เมืองท่า ให้เจริญรุ่งเรืองขนาดไหน ก็มีฐานะเป็นเพียงแหล่งพักสินค้าเท่านั้น อัน เมืองท่ามิใช่เมือง หลักในการ ปกครองเลย เมืองที่เป็น หลักในการปกครอง จะต้องห่าง จากสถานที่อื่นเป็นเมืองท่า จึงจะเหมาะสม เพราะบริเวณเมืองท่านั้นย่อมเป็นแหล่งที่สับ

สน ต้องมีการติดต่อกับบุคคลอื่นมากหน้า หลายตา และเคลื่อนย้ายถ่ายเทกันไปมาไม่ เป็นหลักแหล่งอันแน่นอนนัก ในฐานะเช่นนี้ จะยึดถือเป็นเมืองหลักในการปกครองให้รัดกุมได้ยากยิ่ง ดังนั้น เมืองหลักในการปกครอง สมัยทวารวดีไม่ บังควรเป็นเมือง ที่ตั้งติดชิด ทะเลเลย ควรอยู่ห่างไกลจากฝั่งทะเลไปจึง จะเหมาะ และเมืองหลักนั้นก็ให้ความคุ้มครอง ต่อบรรดาหัวเมือง ชายทะเลต่าง ๆ อีก ชันหนึ่ง

ถ้าพิจารณาตามเงื่อนไขแล้วเราคง พบคำตอบที่ว่าเหตุใด ศิลปทวารวดีในภาค กลาง จึงต่างกับศิลป ทวารวดีทาง ภาคอีสาน เพราะ การติดต่อกับอินเดียอัน เป็นแหล่ง อารยธรรมสำคัญนั่นเอง บรรดาเมืองทาง ภาค กลางได้รับ อิทธิพล จากอินเดีย เข้ามา อย่างเต็มที่ และไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง เข้ามาอย่างใดรับไว้อย่างนั้น ละลอกแล้ว ละลอกเล่า ไม่เลือกเฟ้นจัดสรรให้เหมาะสม แก่สภาพของตน จึงเห็นว่าบางครั้งศิลป กรรม ทวารวดี ทางภาคกลางมีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปกรรมอินเดียสมัยราชวงศ์คุปตะ หลังคุปตะมากที่สุด และเปลี่ยนแปลงได้ รวดเร็วกว่า ซึ่งผิดกับทางภาคอีสานอย่าง ตรงกันข้าม แม้จะยอมรับอารยธรรมส่วน เดียวกันก็จริง แต่ศิลปกรรมที่ปรากฏนั้นมี

ความมั่นคงเป็นตัวของตัวเอง และไม่คอยเปลี่ยนแปลงอะไรไปง่าย ๆ เหมือนเช่น บรรดาหัวเมืองทางภาคกลางที่อยู่ใกล้ทะเล

ในแง่นี้ถ้าคิดถึงความเป็นตัวของตัวเอง และความไม่เป็นตัวของตัวเองขึ้นมาพิจารณากันแล้ว ฝ่ายไหนจะเป็นหลักฐานมั่นคงมากกว่ากัน นั่นคือคำตอบที่ปรากฏอยู่ในตัวแล้ว

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นความคิดเห็นที่มองข้ามหลักฐานส่วนอื่น ๆ ที่ปรากฏอย่างมั่นคงทางภาคกลางไปแล้ว เช่น อักษรจารึก และเอกสารบางอย่าง แต่เสียดย่อยอยู่ประการหนึ่งว่า บรรดาหลักฐานต่าง ๆ ทางภาคอีสานนั้น ส่วนใหญ่ที่นอกเหนือไปจากสถาบันตยกรรม และประติมากรรมแล้ว ในด้านเอกสาร ตำนานอื่น ๆ ปรากฏอยู่น้อยเหลือเกิน หรือจะเป็นเพราะเหตุว่ายังมีการค้นคว้าเอาใจใส่กันน้อยเกินไปก็ได้จึงไม่เหมือนทางภาคกลางเลย

อันที่จริงเคยมีท่านผู้ใหญ่บางท่านให้ความเห็นไว้ว่า แหล่งใดที่มีความแห้งแล้งไม่ชุ่มชื้น หรือมีทะเลทราย แหล่งนั้นน่าจะเป็นสถานที่ซึ่งมีความเจริญอย่างยวดยิ่งมาก่อนผลจึงกลายเป็นเช่นนั้นไป เพราะเนื่องด้วยเหตุที่ว่าสถานที่เหล่านั้นเคยมีประชาชน

อาศัยอยู่อย่างหนาแน่นมาก ทำการหักล้างทางพงศาวดาร โค่นต้นไม้ใหญ่ขยายอาณาบริเวณออกไปให้กว้างขวาง เพื่อให้มีที่ทางอยู่อาศัยกันมากขึ้น ในที่สุดเมื่อพื้นดินขาดต้นไม้อันจะยังความชุ่มชื้นให้ ก็กลายเป็นความแห้งแล้งและผลที่สุดจะกลายเป็นทะเลทราย ดังนั้นท่านจึงให้ข้อสังเกตไว้ว่า สถานที่ใดแห้งแล้งเกือบเป็นทะเลทราย เช่นภาคอีสานเราในทุกวันนี้แล้ว พึงพิจารณาให้ดีกว่าท้องถิ่นที่เคยเป็นแหล่งความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนเป็นแน่ และตัวอย่างในสถานที่อื่น ๆ เช่นประเทศอินเดีย ประเทศอิสราเอล หรือประเทศในกลุ่มอาหรับ กับประเทศอียิปต์ทุกวันนี้ ก็เห็นจะมีสภาพไม่แตกต่างอะไรกันนักกับความเห็นอย่างนี้

นอกจากนั้นบรรดาทะเลทรายต่าง ๆ มักจะมีการขุดค้นพบร่องรอยแห่งความเจริญแต่โบราณกาลอยู่เสมอ จึงเป็นเรื่องที่ไม่อาจมองข้ามข้อสังเกตอย่าง ธรรมดาเยี่ยงนี้ไปได้ จึงขอฝากแนวคิดไว้ในที่นี้

ในจังหวัดนครราชสีมา นอกจากจะพบร่องรอย อารยธรรมทวารวดี ที่เมืองเสมาแล้ว อารยธรรมทวารวดีในที่อื่นยังมีอยู่อีก เช่นที่บ้านเหมืองฝาย แต่การสำรวจครั้งนี้ไม่อาจจะเดินทางเข้าไปดูได้ถึงที่ เราได้พบแต่เพียงพระพุทธรูปนาคปรกองค์หนึ่ง

เป็นพระพุทธรูปจำหลักด้วยศิลาทรายสีเขียว
ได้นำมาประดิษฐานไว้ ที่วัดอุทัยมหาราม
ตำบลหินดาด อำเภอห้วยแถลง มีลักษณะ
ที่น่าสนใจมาก บางทีจะทำให้นึกไปถึงพระ-
พุทธรูปปางนาคปรกศิลา ซึ่งพบที่อำเภอคง
ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เพราะลักษณะ
การจำหลักพระพุทธรูปอยู่ในท่านองเดียวกัน
คือจำหลักนูนสูงมีแผ่นหลัง และจากลักษณะ
ศิลปกรรมเช่นนี้อาจทำให้นึกเลยไปถึงความ
สัมพันธ์ระหว่างแหล่งอารยธรรมทวารวดีใน
จังหวัดนครราชสีมา กับอารยธรรมทวารวดี
ในจังหวัดปราจีนบุรีด้วยก็ได้

พระพุทธรูป นาคปรก^๕ หากจะ
พิจารณาถึงแหล่ง ที่มาอันเป็นต้นเค้าดั้งเดิม
โดยตรงแล้ว ควรจะพิจารณาวินิจฉัยกันให้
ชัดเจนเสียที การที่นักปราชญ์ทางโบราณคดี
ไทยทั้งหลายลงมติกันไว้แล้วว่า ศิลปทวารวดี
ได้รับอิทธิพลศิลปคุปตะและหลังคุปตะ จาก
ประเทศอินเดีย มีอายุประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๑ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ การลงมติ
อย่างนี้ ก็โดยยึดถือ แบบ อย่างในทางศิลป
กรรมเป็นหลักพิจารณา วางทฤษฎี^๖ บทขึ้น
และแล้วให้ความเห็นในรูปการทางศาสนาว่า
สมัยทวารวดี ประชาชนนับถือ พระพุทธ
ศาสนา ฝ่ายหินยานอย่างเถรวาท ครั้นนำ

เอาสิ่งที่ประชาชนชาวทวารวดีนับถือ คือ
พุทธ ศาสนา ฝ่ายหินยาน อย่างเถรวาท กับ
ศิลปกรรมของชาวทวารวดีที่ว่า มีอิทธิพล
ศิลปคุปตะ—หลังคุปตะ มาพิจารณาจะเห็น
ว่ามีความขัดแย้งกันอยู่

ศิลปสมัยราชวงศ์คุปตะ และหลังคุป-
ตะนั้น เป็นไปในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน
และลัทธิชินคุไศวนิกายและวิษณุณิกาย หรือ
ลัทธิศาสนาพราหมณ์ อย่างนี้เป็นข้อที่ลงตัว
ไม่ได้สถานหนึ่งแล้ว แต่บางท่านอาจจะไม่
ยอมเห็นความสำคัญในแง่นี้ก็ได้อีกเท่าที่สอบ
สวนมาขอยืนยันอย่างเต็มที่เลยว่าในฝ่ายพระ
พุทธศาสนามหายานนั้น ไม่มีพระพุทธรูป
ปางนาคปรก พระพุทธรูปคุปตะ หลังคุปตะ
ไม่ทำ พระพุทธรูปปางนาคปรกเท่าที่ลอง
สอบสวน และค้นคว้า ตามประสา ของคนที่
ชอกแซก หรืออยู่ไม่สุข บรรดาพระพุทธรูป
ทุกแบบทุกสมัยในประเทศอินเดีย ตั้งแต่
ศิลปคันธารราฐมูรธาคุปตะหลังคุปตะ ปาละ
เสนะ รับรองได้ว่าไม่ทำพระปางนาคปรก
และในประเทศอินเดียมีศิลปอมราวดีอยู่แบบ
เดียว เท่านั้นที่เป็นต้นแบบทำ พระพุทธรูป
ปางนาคปรก ซึ่งศิลปอมราวดีก็เป็นศิลปใน
พระพุทธศาสนาหินยานอย่างเถรวาท

ดินแดน แคว้น อมราวดีตั้ง อยู่ทาง
ตอนใต้ของประเทศอินเดีย เรียกว่า ทักษิณ

ประเทศ และควรจะต้องตรงกับทางพระพุทธศาสนาที่เรียกหินยานว่า นิกายฝ่ายใต้ หรือทักษิณนิกาย ก็คือหมายถึงหินยานอย่างเถรวาทนั่นเอง หลักฐานที่ได้รับทั้งทางถ้อยคำและศิลปกรรม ตลอดจนนิกาย ยืนยันได้เช่นนั้น เหตุไฉน ศิลปทวารวดีจึงกล่าวถึงอิทธิพลคุปตะหลังคุปตะ ไม่เอ่ยถึงอิทธิพลอมราวดีบ้างเลย ถ้ากล่าวถึงศิลปทวารวดีว่ามีอิทธิพลอมราวดีบ้างแล้ว เรื่องต่างๆ ที่จะอธิบายถึงความเป็นไปในทำนองอื่น ก็ดูเหมือนจะไม่เกิดข้อขัดข้องแต่ประการใด มีหน้าซ้ำจะทำให้มีความเข้าใจในการศึกษาได้ชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก

นอกจากนี้อาจเชื่อมโยงเข้าไปได้ถึงกระแสอิทธิพลทางการศาสนา ในลังกา ประเทศสมัยอนุราธปุระได้ด้วย เพราะนับถือพุทธศาสนานิกายหินยาน อย่างเถรวาทเหมือนกัน และแล้วจะทำให้ประชาชนชาวไทยที่อาศัยผืนแผ่นดินประเทศไทยอยู่ในทุกวันนี้ได้ซาบซึ้งใน พระพุทธศาสนา ที่ตนได้เคารพนับถืออยู่ว่า ผืนแผ่นดินไทยเรา ได้เคยเป็นดินแดนอันประดิษฐานรองรับพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานอย่างเถรวาท มาช้านานแล้ว ตั้งแต่สมัยทวารวดีนั้น โดยมีหลักฐานยืนยันได้อย่างมั่นคงเช่นนั้น ยิ่งคิด

เปรียบเทียบออกไปอีก ก็พบว่า ในเมื่อสมัยทวารวดีอันเป็นศิลปะแบบแรกที่กำหนดกันขึ้นในวงการโบราณคดีไทยด้วยแล้ว ย่อมยืนยันได้ว่า พระพุทธศาสนา หินยานอย่างเถรวาทนั้น ก็เป็นพระพุทธศาสนานิกายแรก ที่เข้ามาถึงดินแดน อันเป็น ประเทศไทยในปัจจุบันนี้

เหตุนี้ถ้าพบพระพุทธรูปทวารวดีมีปางนาคปรกในสถานที่ใด สถานที่นั้นนับว่าเป็นสถานที่ที่พระพุทธศาสนาหินยาน อย่างเถรวาทได้เข้าไปประกาศและเผยแพร่ถึงแล้ว ประดิษฐานอยู่เป็นศาสนานิกายแรก เก่าก่อนกว่าศาสนาอื่นใดทั้งสิ้นในสถานที่นั้น ๆ ซึ่งทางภาคอีสานก็ควรจะพากุมใจในหลักฐานทางโบราณคดี ที่บ่งบอกถึงพระพุทธศาสนาหินยานอย่างเถรวาทไว้ด้วย

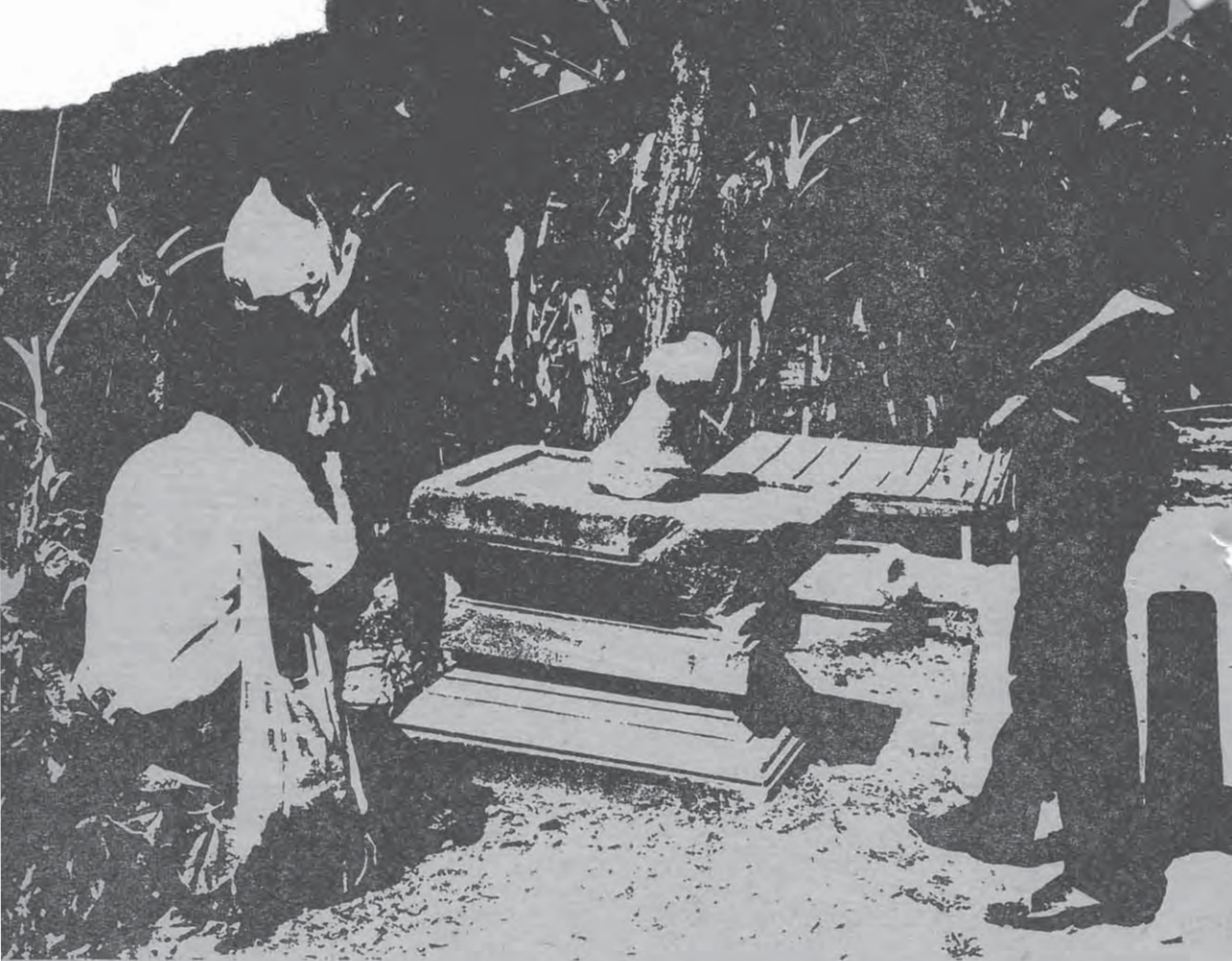
ความเก่าแก่ที่สุด อันปรากฏอยู่ในอาณาบริเวณเขตจังหวัดนครราชสีมา ตามหลักฐาน ทางโบราณคดีที่ยืนยันได้นั้น ก็เก่าแก่ขึ้นไปถึงสมัยทวารวดี จัดเป็นอารยธรรมครั้งแรกที่ปรากฏบนผืนแผ่นดินไทย และนอกจากนี้ยังยืนยันได้ถึงประชาชนซึ่งอาศัยอยู่ก่อนหน้าพวกเราในบัดนี้พันกว่าปีล่วงมาแล้ว พวกเขาเหล่านั้นบางทีจะเป็นบรรพบุรุษของ พวกเราในดินแดน แดนนี้บ้างก็ได้

ประการที่สำคัญที่สุดที่ท่านบรรพชนเหล่านั้น ท่านได้เคารพนับถือพระพุทธศาสนาหินยาน อย่างเถรวาท เป็นสรณะอันมั่นคงจึงปรากฏ ร่องรอยในทางโบราณคดี ประจักษ์แก่ใจ พวกเราในทุกวันนี้ และพวกเราชาวไทยทั่วประเทศก็ว่าได้ ส่วนมากเคารพเลื่อมใสใน พระพุทธศาสนาเช่นกัน แม้จะเปลี่ยนเป็น พระพุทธศาสนาหินยานอย่าง ลัทธิเถรวาทแล้ว แต่ก็มาจากรากเหง้าอันเดียวกัน เป็น ข้อที่ควรพากพวมใจอย่างยิ่งมิใช่หรือ

ความตั้งใจเดิมนี้คิดจะเขียนให้หมด ทุกลัทธิทุกศาสนาที่ปรากฏอยู่ในจังหวัดนคร ราชสีมา ตามหลักฐานที่ปรากฏให้เห็นเมื่อ ครั้งได้มาสืบหา ซึ่งได้วางหัวข้อไว้ทั้งหมด แล้ว เป็นต้นว่า ปรากฏร่องรอยพุทธศาสนา

ฝ่ายมหายาน จากอาณาจักรศรีวิชัย ในราว พุทธศตวรรษที่ ๑๓ เพราะมีพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวรสำริด ชูคันทน์ที่บ้านโตนต อำเภอนนทบุรี และลัทธิชินตู ไควนิกายกับ วิษณุณิกาย ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ถึง พุทธศตวรรษที่ ๑๗ กับพระพุทธศาสนา มหายาน อันปรากฏที่ปราสาทพิมาย ราว พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ นอกนั้นจะสรุป รวมถึงลัทธิศาสนาต่าง ๆ ที่ปะปนกัน ณ ปราสาทหินพิมาย ตามภาพจำหลักที่หน้าบันทับ หลังทั่วไป แต่เวลามันจำกัดเหลือเกิน ไม่ อาจจะทำได้ตามความต้องการ

จึงจำต้องยุติเรื่องราวโบราณคดีอันนี้ ไว้เพียงนี้ หากโอกาสมีจะพยายามทำให้บรรลุ จุดหมายนั้นจงได้.

ศรีศักร วัลลิโภดม
กำลังถ่ายรูปประติมากรรม นางลาว
ที่หน่วยศิลปากร พินาย

โคราชสมัยโบราณ

ศรีศักร วัลลิโภชน

โคราชหรือจังหวัดนครราชสีมาเป็นจังหวัดใหญ่ที่สุดจังหวัดหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรืออีสานของประเทศไทย มีการเปลี่ยนแปลงในด้านสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอย่างรวดเร็ว ปัจจุบันโคราชเป็นทั้งเมืองที่ทำการเกษตรกรรม การค้าขาย ติดต่อระหว่างบรรดาหัวเมืองต่างๆ ในอีสานกับจังหวัดในทางภาคกลาง

และเมืองที่สำคัญในทางยุทธศาสตร์เป็นฐานทัพใหญ่ทั้งทางบกและอากาศ มีทหารของชาติที่เป็นมิตรมาร่วมประจำอยู่อย่างหนาแน่น แต่ความเป็นมาในอดีตของดินแดนที่เป็นโคราชนี้เราทราบอย่างกระต่อนกระแท่น ดังจะได้รวบรวมมาเล่าสู่กันฟังพอเป็นเลา ๆ ดังต่อไปนี้

หลักฐานในด้านเอกสาร ทางประวัติศาสตร์

จากหลักฐานทางเอกสารแห่งตำนานพงศาวดาร ที่นำมาศึกษาค้นคว้า เพื่อเขียนเป็นประวัติศาสตร์ชั้นนี้ เราทราบเรื่องราวของโคราช ก็แต่สมัย กรุงศรีอยุธยา ตอนต้น ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ชื่อของโคราชหรือนครราชสีมายังไม่อยู่ในทำเนียบเมืองชั้น ๑๖ หัวเมืองในสมัยนั้น แต่ต่อมาในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีการปฏิรูปการปกครองของกรุงศรีอยุธยา การปกครองหัวเมืองแบ่งออกเป็นเมืองในเขตราชธานี เมืองพระยามหานคร และเมืองประเทศราช เมืองนครราชสีมา มีชื่อปรากฏในกฎหมายตราว่า เป็นเมืองหนึ่งในทำเนียบเมืองพระยามหานคร ๘ เมืองที่ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ในกฎหมายศักดินาทหารหัวเมือง เมืองนครราชสีมา มีตำแหน่งเป็นเมืองพระยามหานคร ชั้นโท คือปรากฏข้อความที่กำหนดศักดินาของเจ้าเมืองนครราชสีมา

ออกญากำแหงสงครามภักดีพิริย-
พาหะ เมืองนครราชสีมาเมืองโทนา
๑๐๐๐ ขึ้นประแดงจุลาเทพข้าย

จากหลักฐานที่กล่าวถึงทำเนียบเมือง

ชั้น ๑๖ หัวเมือง ในรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ซึ่งไม่กล่าวถึงเมืองนครราชสีมา กฎมณเฑียรบาล และกฎหมายศักดินาทหารหัวเมืองที่กล่าวถึงนครราชสีมา เราพอจะสันนิษฐานได้ว่า นครราชสีมาคงถูกผนวกเข้ามา อยู่ในราชอาณาจักรอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เพราะรัชกาลนี้ได้ยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชาไว้ในอาณาเขตนครราชสีมาหรือโคราชเดิมคงตกอยู่ในอาณาเขตกัมพูชา ซึ่งจะได้อีกกล่าวเพิ่มเติมอีกในตอนต่อไป

หลังจากรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้ว ดูเหมือนไม่มีเรื่องราวที่กล่าวถึงนครราชสีมาเลย จนถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้พระยายมราช (สังข์) ขึ้นไปครองเมือง ครั้นสิ้นรัชกาลพระเพทราชาได้ราชสมบัติ พระยายมราชแข็งเมือง ทางกรุงศรีอยุธยา ต้องส่งกองทัพออกไปปราบปราม ต่อสู้กันอยู่ ๒ ปีเศษ จึงปราบได้ จากการปรากฏข้อความที่กล่าวถึงเมืองนครราชสีมาในรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์มหาราชนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนำมาพิจารณาวินิจฉัย อายุของเมือง นครราชสีมา

เข้ากับซากบ่อม และกำแพงเมือง ซึ่งมีร่องรอยว่าเป็นแบบฝรั่งเศส จึงทรงสันนิษฐานว่าเมืองนี้สร้างขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และชื่อเมืองนครราชสีมา ก็รวมประสมมาจากชื่อเมืองเก่าสมัยขอม ๒ เมืองคือเมือง *โคราช* อันตั้งอยู่บนฝั่งเหนือลำตะคองเมืองหนึ่ง อีกเมืองหนึ่งคือ *เมืองเสมา* อันตั้งอยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคอง

นับแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชามาก็ปรากฏเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับนครราชสีมาอยู่เนืองๆ คือหลังจากปราบปรามพระยายมราช (สังข์) ได้แล้ว ก็มีผู้คิดตั้งตนเป็นอิสระอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๕ กบฏบุญกว้างแสดงตนเป็นผู้นำชาวมอญ มีคนเกรงกลัวยอมเข้าเป็นสมันตร์พรรคพวกมาก ทางราชการได้ล่อเอาตัวมาถึงลพบุรี เอากำลังมากเข้าทุ่มเท ที่สุดก็ปราบได้ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรมหมื่นเทพพิพิธไปตั้งเป็นอิสระอยู่ที่ภักหนึ่งที่บ้านพิมาย ปกครองตลอดมาถึงเมืองนครราชสีมา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกไปปราบได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๑

ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ได้มีการปรับปรุงหัวเมืองทางอีสาน โปรดให้จัดตั้งเมืองใหม่ขึ้น หลายเมืองให้เหมาะสมกับจำนวนประชากรที่อยู่ในพระราชอาณาจักร เมือง

นครราชสีมา ก็ได้รับการยกขึ้น เป็นหัวเมืองชั้นเอก เพราะเป็นหัวเมืองสำคัญในการปกครอง พระราชอาณาจักรทางด้านตะวันออก อยู่ต้นทางที่จะไปมาระหว่างหัวเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับหัวเมืองทั้งหลายในลุ่มแม่น้ำโขง

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นคราวหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ คือเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ ยกกองทัพเข้ามาถึงเมืองสระบุรี กองทัพเวียงจันทน์ได้กวาดต้อนครัวเมืองนครราชสีมาไป ในครั้งนั้นมีวีระสตรีผู้หนึ่ง คือคุณหญิงโม ภรรยาพระยาปลัดเมือง นครราชสีมา ได้คิดอุบายต่อสู้ฆ่าพวกกองทัพเวียงจันทน์ที่ควบคุมนั้นเสีย เมื่อปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องตั้งคุณหญิงโม เป็นท้าวสุรนารี ชื่อนครราชสีมาได้สร้างอนุสาวรีย์ขึ้นเฉลิมเกียรติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งปรากฏอยู่ในบัดนี้

หลักฐานทางโบราณวัตถุสถาน

จากหลักฐานทางเอกสารในด้านประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาอย่างคร่าวๆ เราทราบเรื่องราวของโคราชแต่โบราณ เพียงแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาลงมา และส่วนมากก็เป็นเรื่อง

เฉพาะเมืองโคราชหรือนครราชสีมาเท่านั้น แต่โคราชหรือนครราชสีมาที่กล่าวถึงนี้ หมายถึงจังหวัดหรือบริเวณที่กว้างขวางอันอยู่ในเขตนครราชสีมา

หลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุที่มีเหลืออยู่ในเขตจังหวัดนี้ เช่น จากเมืองโบราณ วัดโบราณ เทวสถาน พระพุทธรูป เสาหิน เทวรูป ศิลาจารึก เศษกระเบื้องถ้วยชามและอื่น ๆ แสดงให้เห็นว่าดินแดนในเขตโคราชเป็นบ้านเป็นเมืองมาก่อน สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีอายุย้อนหลังขึ้นไปแต่สมัยลพบุรีจนถึงสมัยทวารวดี โบราณสถานที่ทราบกันดีมานานแล้วก็คือ ปราสาทหินพิมาย และปราสาทหินพนมวัน ซึ่งมีจารึกบอกศักราชระยะเวลาและเรื่องราวของการสร้าง การสำรวจค้นคว้าโบราณสถานและโบราณวัตถุในเขตจังหวัดนครราชสีมา^๕ เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรได้ดำเนินการอย่างเป็นผลดี และได้รวบรวมข้อมูลมาเรียบเรียงเขียนขึ้นในหนังสือ *นำเที่ยวพิมายและโบราณสถาน ในจังหวัดนครราชสีมา* และ *โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. ๒๕๐๒* ในขณะนี้ทางกรมศิลปากร ก็ยังดำเนินการ ค้นคว้าและตก

แต่งโบราณสถานอยู่ต่อเนื่องกัน ดังเช่นการบูรณะปราสาทหินพิมาย การจัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถาน และรวบรวมเอาโบราณวัตถุที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ มาเก็บรักษาไว้ และในเวลาอันใกล้ก็จะดำเนินการขุดค้นในเรื่องชั้นดินร่วมกับคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรและคณะนักโบราณคดีชาวอังกฤษ เพื่อศึกษาอายุของชุมชนโบราณที่เคยอาศัยอยู่ในเขตอำเภอพิมาย มาก่อน เพราะฉะนั้นในขั้นนี้จะไม่นำเอาสิ่งที่ได้ค้นคว้ากันไว้แล้วมากล่าวซ้ำอีก แต่จะนำสิ่งที่ได้ค้นคว้าใหม่เพิ่มเติมมากล่าวถึง

การค้นคว้าเรื่องราวของโคราชสมัยโบราณนั้น ผู้เขียนใช้แนวการศึกษาที่เรียกว่า ภูมิศาสตร์โบราณคดี^๖ เป็นหลัก คอยมุ่งศึกษาให้ทราบถึงความสัมพันธ์ของสถานะในทางภูมิศาสตร์และเมืองโบราณหรือชุมชนโบราณ ที่จะชี้ให้เห็นถึงความเจริญในทางเศรษฐกิจ และสังคมของคนในสมัยโบราณเป็นสำคัญ จะไม่เกี่ยวกับเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์ และวิวัฒนาการของศิลปกรรมของโบราณสถานวัตถุในเขตนี้

แต่ก่อนที่จะดำเนินเรื่องต่อไป ก็ใคร่จะออกตัวก่อนว่าการค้นคว้าในค้ำสำรวจไปตามท้องถิ่นต่างๆ ในเขตจังหวัดนครราชสีมา นั้น ผู้เขียนยังออกไปด้วยตนเองน้อยมาก ความรู้ส่วนใหญ่ได้มาจากอาจารย์มานิต วาลิโกดม อดีตภักดิ์ข้าราชการพิเศษกองโบราณคดี กรมศิลปากรแทบทั้งนั้น เพราะท่านเป็นผู้ที่ได้ออกไปเห็นและสำรวจด้วยตนเองมามาก ในสมัย ที่ภูมิประเทศ และสภาพ ของโบราณสถานยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงและรื้อทำลายลงอย่าง ที่เห็นในปัจจุบัน หนึ่งใน การค้นคว้าเขียนบทความขึ้นมา ผู้เขียนมีเวลาน้อย จึงมีส่วนบกพร่องและผิดพลาดอยู่มากมาย ต้องขออภัยไว้ ณ ที่นี้

สภาพภูมิศาสตร์เมืองโบราณ

ดินแดนที่เป็นจังหวัดนครราชสีมา อยู่ทางตอนใต้ด้านตะวันตกของดินแดนอีสานทั้งหมด เป็นบริเวณตอนต้นของแม่น้ำมูล ภูมิประเทศทางด้านใต้ ด้านตะวันตก และด้านเหนือในเขตอำเภอครบุรี โชกขัย บักธงไชย สูงเนิน สีคิ้วและตำบลขุนเขาเป็นที่สูงแต่เชิงเขาพนมดงรักและดงพระยาเย็น ซึ่งลาดลงสู่ที่ราบลุ่มตอนกลางของจังหวัดใน

เขตอำเภอเมือง อำเภอจักราช จอหอโนนสูง พิมาย ลำปลายมาศ ชุมพวง เป็นต้น พื้นที่ราบนี้จะติดต่อกันไปเป็นที่ราบในลุ่มน้ำมูล ออกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเลยเข้าไปในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ จนเป็นที่ลุ่มต่ำบรรจบกับลำน้ำชี ไปออกแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดอุบลราชธานี

แม่น้ำสำคัญที่อำนวยความสะดวกในการเกษตรกรรมให้แก่โคราชคือแม่น้ำมูล แต่เนื่องจากโคราชอยู่ในที่สูงตอนต้นของแม่น้ำมูล การกล่าวว่ลำน้ำมูลเป็นลำน้ำที่ให้อุดมสมบูรณ์ก็เป็นเรื่องที่กว้างเกินไป การจะเข้าใจสภาพภูมิศาสตร์บ้านเมืองของโคราชนั้นต้องศึกษาจากลำน้ำต่างๆ ที่เป็นต้นน้ำของแม่น้ำมูล ได้แก่ลำน้ำลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำน้ำแะ ลำน้ำจักราช ลำน้ำลำปลายมาศ ลำน้ำลำบริบูรณ์ เขียงไกร สะเทก เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้เพราะพื้นที่ทางด้านตะวันตก ใต้และเหนือของโคราชเป็นที่สูงตั้งได้กล่าวแล้ว บริเวณที่เป็นที่ราบกึ่งเฉพาะที่ลุ่มตามลำน้ำที่เป็นต้นน้ำของแม่น้ำมูลเหล่านั้น และบริเวณที่ราบต่ำลุ่มน้ำแห่งที่เป็นบริเวณที่มนุษย์จะเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยและที่ทำมาหากินได้ ชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ตามที่ราบลุ่มของลำน้ำที่ไหลลงมา

รวมกันเป็นแม่น้ำมูลนั้น บางแห่งก็เป็นชุมชนที่ใหญ่โต เจริญถึงขั้นเป็นศูนย์กลางของความเจริญทางเศรษฐกิจและสังคม แต่บางแห่งก็เป็นชุมชนเล็กๆ และค่อนข้างล้าหลัง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพของกลุ่มตามลำน้ำเหล่านั้น บางแห่งมีที่ทำการเกษตรกรรมน้อย ประชาชนก็เข้ามาอยู่น้อย และถ้าการคมนาคมติดต่อกับแหล่งชุมชนในเขตอื่นไม่สะดวกด้วยแล้ว การเปลี่ยนแปลงก็น้อย จึงอยู่ในสภาพที่ล้าหลังเมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนที่มีที่ราบลุ่มกว้างสามารถทำเกษตรกรรมได้ดี มีประชากรอยู่หนาแน่น และมีการคมนาคมติดต่อกับหัวเมืองและชุมชนในแหล่งอื่นได้สะดวก

ตามที่กล่าวมาแล้ว การศึกษาเรื่องราวของบ้านเมืองโบราณในโคราชจึงต้องแยกออกพิจารณาเป็นเขตๆ โดยอาศัยลำน้ำที่เป็นต้นน้ำของแม่น้ำมูลเป็นหลัก คือชุมชนในแถบลำตะคอง, ลำพระเพลิง, ลำจักราช, ลำปลายมาศ, ลำสะแทก และลำน้ำมูลตามลำดับ

ชุมชนในแถบลำตะคอง

ลำตะคองเป็นต้นน้ำสำคัญสายหนึ่งของแม่น้ำมูล ไหลมาแต่เขตปากช่องบนเทือก

เขาตองพระยาเย็น ซึ่งอยู่ทางคันทวันตกของโคราช ลำน้ำผ่านเขตอำเภอจันทัก สักวลงสู่ที่ราบลุ่มในเขตอำเภอสูงเนินเรื่อยลงมาถึงบ้านโคกกรวดแยกออกเป็นสองสายขนานกันไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ สายหนึ่งเรียกลำตะคองกลาง อีกสายหนึ่งเรียกลำตะคองใหญ่ ลำตะคองกลางอยู่ตอนเหนือของลำตะคองใหญ่ ตอนที่ไหลไปตามที่ลุ่มนั้นมีลำห้วยซึ่งไหลมาแต่ที่สูงทางตอนเหนือลงมาสมทบด้วยหลายสายเลยกกลายเป็นลำน้ำใหญ่ เรียกว่าลำคลองบริบูรณ์ไหลผ่านพื้นที่ลุ่มทางตอนเหนือของตัวเมืองโคราช ผ่านบ้านโพธิ์ บ้านวังหิน วัดพนมวันไปบรรจบกับลำตะคองใหญ่ ซึ่งเรียกลำตะคองที่บ้านถันผมในเขตอำเภอจักราช ส่วนลำตะคองใหญ่นั้น ไหลขนานไปกับลำคลองบริบูรณ์ผ่านบ้านมะขามเฒ่า บ้านคนชุม บ้านหนองจะบกผ่านตำบลคูเมืองด้านเหนือของเมืองโคราช ผ่านบ้านพุทรา บ้านयोगแย่งไปบรรจบกับลำคลองบริบูรณ์ที่บ้านถันผมในเขตอำเภอจักราช และไหลไปบรรจบกับลำน้ำมูลที่บ้านมะคันในเขตอำเภอจักราช รวมเป็นลำน้ำมูลไหลขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ

จากการตรวจภาพถ่ายทางอากาศ หาซากชุมชนโบราณในแถบลำตะคอง ผู้เขียน

พบร่องรอยของชุมชนโบราณรูปร่างกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๓๕๐ เมตรบ้าง ๒๐๐ เมตรบ้าง ตั้งอยู่เป็นระยะห่างๆ กัน ใกล้กับเส้นทางถนนมิตรภาพจากสระบุรีมาจนถึงปากช่อง ในเขตอำเภอจันทัก ชุมชนโบราณบางแห่งถูกถนนมิตรภาพตัดผ่านไปพอดี

ผู้เขียนได้เรียนถามอาจารย์มานิต วาลิโกตมถึงเรื่องราวของโบราณสถานเหล่านี้ก็ได้รับคำชี้แจงว่า ล้วนแต่เป็นโบราณสถานในสมัยทวารวดีทั้งสิ้น เหตุที่พบร่องรอยของชุมชนโบราณใกล้เส้นทางถนนมิตรภาพก็เพราะว่า ถนนมิตรภาพนั้นสร้างทับเส้นทางโบราณจากสระบุรีไปนครราชสีมา การคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยา กับที่ราบสูงโคราชนั้นก็ผ่านสระบุรีแก่งคอย ปากช่อง มาสูงเนินเป็นเวลานานแล้ว โบราณสถานวัตถุที่เห็นได้ชัดเจนในขณะนี้ คือ ภาพสลักพระพุทธรูปเทวรูปสมัยทวารวดีในถ้ำพระงามที่ตำบลร้องกวาง อำเภอแก่งคอย ซึ่งนายเทพ สุขรัตน์ หัวหน้าหน่วยศิลปากรอยุธยาเป็นผู้สำรวจพบ และพระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่พบในเขตอำเภอจันทักเป็นต้น จากอำเภอสีคิ้ว ลำตะคองไหลลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำอันชนาบด้วยที่ดอนสูงท่งทางเหนือและใต้ มีลำน้ำลำห้วยสายต่างๆ ที่

ไหลมาจากทางเหนือและใต้ลงมาบรรจบทำให้เกิดที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์ตามลำน้ำลำตะคองเป็นทิวาวไปทางตะวันออกจนไปจบกับลำน้ำมูล

ในเขตอำเภอสูงเนิน ห่างจากที่ว่าการอำเภอไปทางตะวันตกเฉียงเหนือราว ๓ ก.ม. มีเมืองโบราณขนาดใหญ่เมืองหนึ่งตั้งอยู่ คือเมืองเสมา ตำแหน่งในทางภูมิศาสตร์ของเมืองนี้อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๕๕' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๑°๔๘' ตะวันออก ลักษณะตัวเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมก่อนข้างกลมขนาด ๑๗๐๐×๑๕๐๐ เมตร ภายในเมืองมีคันดิน รูปสี่เหลี่ยมใหญ่น้อย อยู่หลายแห่ง บางแห่งเป็นขอบเขตของศาสนสถาน บางแห่งเป็นสระน้ำ มีคันดินที่แสดงร่องรอยของเมืองเดิมอีกเมืองหนึ่งทางด้านเหนือของตัวเมืองทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านเหมือดแอ มีสระน้ำใหญ่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือเหนือบ้านแก่นท้าว และทางทิศตะวันออกใต้บ้านทะเลเหนือบ้านหินตั้ง พื้นที่โดยรอบของตัวเมืองเป็นที่ราบลุ่มมีลำห้วยลำน้ำไหลมาแต่ทางเหนือ ห่างบริเวณด้านนอกของเมืองทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกไปสู่ลำน้ำลำตะคอง ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางใต้ ราว ๓ ก.ม. บริเวณรอบตัวเมืองมี

ร่องรอยของศาสนสถาน เช่น ในเขตบ้านหิน
ตั้งมีเสมาหินปักเรียงรายอยู่เป็นระยะ ๆ

ในเขตบ้าน แก่นท้าว มีซาก พระเจดีย์
สมัยทวารวดีขนาดฐานกว้างประมาณ ๑๕
เมตรองค์หนึ่งแต่ว่าหักพังเสียหายหมดแล้ว

ในเขตบ้านคลองขวางซึ่งอยู่นอกเมือง
ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ พบซากพระพุทธรูป
ยืนสมัยทวารวดีขนาดใหญ่องค์หนึ่ง ทำ
ด้วยศิลาทราย

บริเวณโดยรอบของตัวเมืองในรัศมี ๕
ก.ม. มีร่องรอยของชุมชนโบราณ กันดินที่
สร้างเป็นเขื่อนกันน้ำและลำคลองที่ขุดเพื่อ
การคมนาคมและเกษตรกรรมมากมาย สิ่ง
ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นว่า
เมืองเสมาเป็นเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญมาก
ในสมัยทวารวดีเมื่อเปรียบเทียบกับเมือง
โบราณต่าง ๆ ในเขตใกล้เคียงกัน แต่การ
ที่จะแสดงให้เห็นว่าเมืองเสมามีความสำคัญ
ใหญ่โตเพียงใดนั้น ไม่อาจจะอธิบายให้
ทราบในบทความเรื่องนี้ได้ ผู้เขียนจึงได้ขอ
ให้นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ผู้ร่วมในการ
ค้นคว้าศึกษาเมืองโบราณในอีสานท่านหนึ่ง
เขียนเป็นบทความพิเศษขึ้นมาอีกเรื่องหนึ่ง
ในหนังสือนี้

ถัดจาก เมือง เสมา มา ทาง ตะวัน ออก

เจียงเหนือได้ราว ๙ ก.ม. มีซากชุมชน
โบราณแห่งหนึ่งมีชื่อเรียกว่าเมืองโคราช มี
วัดโคราชเป็นหลัก ชุมชนแห่งนี้ตั้งอยู่ทางฝั่ง
ใต้ของลำตะคอง ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๕๔'
๓๐" เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๑°๕๓'
ตะวันออก ในเขตชุมชนนี้พบซากเทวสถาน
ในศาสนาฮินดูสมัยลพบุรี ๓ แห่ง คือ ที่
ปราสาทโนนกู่ ปราสาทเมืองแขก และ
ปราสาทหินที่วัดปรังค์ แต่ก่อนเชื่อกันว่า
ชุมชนคือเมืองโคราชเดิม เพราะยังมีชื่อ
โคราชอยู่ติดที่ แต่ในการออกไปสำรวจใน
ท้องถิ่นนี้ผู้เขียนพบว่าไม่ปรากฏร่องรอย
คูน้ำและคันกำแพงเมืองที่จะแสดงว่าชุมชน
แห่งนี้เคยเป็นบ้านเมืองมาก่อน และถ้าจะ
คิดว่า หมู่บ้านโคราชนั้น เป็นเมือง ต่อมาจาก
เมืองเสมาร้างก็ดูจะไม่เข้ากันกับความเป็น
จริงในสภาพภูมิศาสตร์ เพราะเมืองเสมาตั้ง
อยู่ในตำแหน่งที่อุดมสมบูรณ์ มีลำน้ำหล่อ
เลี้ยงมากกว่า แม้กระทั่งในปัจจุบัน ชาว
บ้านที่อพยพเข้าไปอยู่ในเขตเมืองเสมายังได้
รับความสะดวกในการใช้ ทั้งในการเกษตร
หมู่บ้านบางบ้านจึงมีชื่อว่าบ้านแก่นท้าว จึง
หมายความว่า บริเวณ ที่ตั้ง บ้านเรือน อยู่
ในที่ร่มเย็นมีแก่นไม้ความสุข

ถัดหมู่บ้านโคราชไปตามลำคลอง ฟัน
ที่ราบลุ่มก็เริ่มแผ่ขยายออกไปทางตะวันออก

และตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งนอกจากมีลำ
ตะกอน ลำบริบูรณ์หล่อเลี้ยงแล้ว ทางตอน
เหนือขึ้นไปก็มีลำน้ำเชียงไกร และลำห้วย
คลองหล่อเลี้ยงตามบริเวณลำแม่น้ำและในที่
ราบลุ่มนี้มีร่องรอยของชุมชนโบราณอยู่ทั่ว
ไปคือมีปรากฏให้เห็นซากสระน้ำและคันดิน
คันกั้นน้ำ ถนนหลายแห่งแต่ที่จะกล่าวถึงใน
ที่นี้มีอยู่ ๒ แห่งคือ เมืองโคราชหรือนคร
ราชสีมาและชุมชนในเขตปราสาทหินพนมวัน
เมืองโคราชตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๕๕'
เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒°๐๖' ตะวันออก
ตัวเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๑๗๐๐×
๑๑๐๐ เมตร ที่ตั้งของตัวเมืองโดยรอบเป็น
ที่ลุ่มต่ำมีหนองและบึงมากมาย แสดงให้เห็น
ว่า บริเวณที่ตัวเมืองตั้งอยู่นั้นเดิมตอนชน
สภาพในทางภูมิประเทศคงกล่าวกันว่าชื้นแฉะ
กับลักษณะของเมืองซึ่งมีรูปเป็นสี่เหลี่ยม
แสดงให้เห็นว่าเป็นเมืองในสมัยหลังในราว
ลพบุรีลงมา แต่หลักฐานที่ตัวเมืองที่พบใน
ขณะนั้นนั้นไม่มีโบราณสถานวัตถุใดที่พอจะ
พิสูจน์ได้ว่าเมืองนี้มีอายุเก่าแก่ไปกว่าสมัย
กรุงศรีอยุธยา และถ้าหากมีซากบ่อน้ำเก่า
ที่มีเก่าว่าเป็นแบบฝรั่งเศสจริงก็ต้องยอมใน
ขณะนั้นว่า เมืองนครราชสีมาคงจะสร้างขึ้น
ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังที่
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถำรง

ราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ อย่างไรก็ตาม
สำหรับเมืองโคราชหรือนครราชสีมานั้นก็เป็
นที่ยอมรับกันอย่างแน่นอนว่า เป็นเมืองใหญ่
และสำคัญที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ใน
สมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ ในปัจจุบัน

ปราสาทพนมวัน ตั้งอยู่ริมฝั่งตอน
เหนือของลำน้ำบริบูรณ์เป็นประสาทหินสมัย
ลพบุรี บริเวณโดยรอบเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วม
ถึงจึงเป็นที่สมบูรณ์ในการเกษตรกรรม มีร่อง
รอยของคันดินซึ่งเป็นทั้งคันกั้นน้ำและถนน
รอยคลองขุดหลายแห่ง ใกล้ๆ ตัวปราสาทมี
สระน้ำขนาดใหญ่คือสระเพลง เหนือตัวปรา
สาทขึ้นไปในเขตบ้านมะค่า บ้านหนองบัว
บ้านแสนเมือง บ้านหัวหนอง เป็นที่ดอนๆ
ลุ่มๆ สลับกันไป บริเวณนี้มีร่องรอยของ
ชุมชนโบราณ ซึ่งชุมชนปัจจุบันตั้งที่อยู่อาศัย
กันอยู่ มีร่องรอยของคันดินซึ่งเป็นทั้งถนน
และคันกั้นน้ำในเขตสระหนองบัว

จากการศึกษาชุมชนโบราณในแถบ
ลำตะกอนนี้ ก็พอสรุปได้ว่า ตั้งแต่เขต
อำเภอสูงเนินลงมาจนถึงอำเภอเมือง
พนมทราบลุ่มของลำตะกอนเป็นเขตที่อุดม
สมบูรณ์ อีกทั้งอยู่ในทิศทางที่เบาแสน
ทางคมนาคมแต่สมัยโบราณระหว่างเมือง
ในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาและหัวเมืองอื่นๆ ใน

อีสาน เมืองเสมา^{๘๔} เมืองโคราช^{๘๕}
เป็นเมืองใหญ่ที่เจริญขึ้นเป็นศูนย์กลาง
ความเจริญในทางเศรษฐกิจและสังคมใน
เขตจังหวัดนครราชสีมา

ชุมชนในแถบลำพระเพลิง

คำว่าลำพระเพลิงในบทความเรื่อง
นี้ผู้เขียนใคร่ทำความเข้าใจเสียก่อนว่า
มีความหมายกว้างกว่าลำน้ำลำพระเพลิงที่
เป็นอยู่ คือได้รวมลำน้ำมูลตอนต้นน้ำ
ซึ่งมีลำแะมาบรรจบและไหลมารวมกับ
ลำพระเพลิงไปพบกับลำน้ำบริบูรณ์ที่บ้าน
มะคันในเขตอำเภोजักราช ที่ต้องทำ
เขื่อน^{๘๖} เพื่อ سدวกในการศึกษาชุมชนโบ
ราณในท้องถิ่น

ในเขตอำเภอกนครบุรี อำเภอโชคชัย
อำเภอบักรังไชยมีลำน้ำ ๓ สายที่มีความสำคัญ
กับความเป็นอยู่ของชุมชน ลำแรกคือลำแะ
มีต้นน้ำอยู่ในเทือกเขาพนมดงรักไหลลงสู่ที่
ราบระหว่างซอกเขาในเขตบ้านตะกรุดโคลน
บ้านขี้เหล็ก บ้านโคกเจ็ดยิง ในเขตอำเภอก
นครบุรี ที่ราบแถบในหุบเขา^{๘๗} เป็นทำเลพอที่
จะตั้งหลักแหล่งชุมชนเล็กๆ ได้ ในเขตนี้พบ
ซากโบราณสถานในเขตบ้านทุ่งเจ็ดยิง คือ
ภาพหินสลักสมัยลพบุรีในถ้ำวัวแดง เป็นภาพ

สลักที่สวยงามแห่งหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นว่า
ประชาชนโบราณที่อยู่ในย่านนั้นถือศาสนา
ฮินดู เพราะสลักเป็นภาพของพระอิศวรอุ้ม
พระอุมาประทับเหนือหลังโค และมีฤๅษี
เหาะมาถวายความเคารพ ต่อจากนั้นลำแะก็
ไหลวกขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือผ่านอำ
เภอกนครบุรีขึ้นไปบรรจบกับต้นแม่น้ำมูล ซึ่ง
ไหลมาแต่หุบเขาได้บ้านท่าแก้วลงไป จุดที่
ลำน้ำทั้งสองมาสบกันอยู่ในเขตบ้านหนองโสม
พื้นที่ลุ่มตอนที่ทำลำน้ำทั้งสองไหลรวมขึ้นไป
ทางเหนือก็ค่อยๆ ขยายตัว มีชุมชนทั้งเก่า
และใหม่ตั้งอยู่เรียงรายขึ้นไปจนถึงเขตอำเภอ
โชคชัยไปพบกับลำพระเพลิง

ลำพระเพลิงไหลมาแต่ต้นน้ำในเทือก
เขาดงพนมดงรักตอนต้นกับเทือกเขาดงพระ
ยาเย็น ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของอำเภอ
บักรังไชย ในเขตอำเภอบักรังไชยลำน้ำนี้จะ
ไหลขนานไปกับลำน้ำห้วยสายอื่น ๆ หลาย
สายไปทางตะวันออกเข้าสู่เขตอำเภอโชคชัย
และวกขึ้นเหนือไปบรรจบกับลำน้ำมูลใกล้
เขตบ้านคลองบงซึ่งอยู่ทางตะวันออกของตัว
อำเภอโชคชัย ตลอดทางที่ลำพระเพลิงและ
ลำน้ำสายอื่น ๆ ไหลขนานไปกับลำน้ำมูลนั้น
เป็นบริเวณพื้นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ซึ่งถูกหล่อ
เลี้ยงด้วยลำน้ำลำห้วยต่างๆ ที่ไหลลงมาแต่ที่

สูงทั้งทางด้านเหนือและใต้ บริเวณนี้จัดได้ว่าเป็นเขตที่อุดมสมบูรณ์เขตหนึ่งมีร่องรอยของชุมชนโบราณและชุมชนปัจจุบันตั้งอยู่อย่างหนาแน่น และบริเวณนี้เองที่ทางราชการได้สร้างเขื่อนชลประทานช่วยในการเกษตรของประชาชน ชุมชนโบราณที่สำคัญในเขตนี้อยู่ในเขตอำเภอบักรังไชย พบจากปราสาทหิน ปรากฏอยู่ในสมัยลพบุรีหลายแห่ง และมีเมืองที่สำคัญอยู่เมืองหนึ่งคือ เมืองตะโปะหรือเมืองบักรังไชยก่า อยู่ในต่างตำบลบ้านตะคุ เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เมตรห่างจากตัวเมืองไปทางทิศใต้ราว ๔๐๐ ขนาด ๓๓๐ x ๗๕ เมตร มีปราสาทสระหินตั้งอยู่ แสดงให้เห็นอย่างแน่ชัดว่าเมืองโบราณและชุมชนโบราณในย่านนี้เจริญขึ้นในสมัยลพบุรี และจากการศึกษาจากศาสนสถานหลาย ๆ แห่งรวมกันก็พบว่าประชาชนเหล่านั้น มีทั้งที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทมหายานและศาสนาฮินดู

เมืองโบราณและชุมชนโบราณตลอดจนศาสนสถานเป็นปราสาทหินปรากฏอยู่ในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงนั้น นอกจากเป็นเพราะว่าท้องที่ในเขตนี้มีที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์แล้ว ยังเป็นเพราะอยู่ในบริเวณเส้นคมนาคมสมัยโบราณ คือมีเส้นทางโบราณที่ผ่าน

จากเขตอำเภอกบินทร์บุรีในจังหวัดปราจีนบุรี ผ่านช่องเขาพนมดงรักเข้าสู่อำเภอบักรังไชย ไปยังโคราชติดต่อกับเมืองอื่น ๆ ในอีสานอีกด้วย

ชุมชนในแถบลำจักราช

การศึกษาหาชุมชนโบราณตามลุ่มน้ำจักราชจำกัดกินเขตเลยเข้าไปในเขตอำเภอนางรองจังหวัดบุรีรัมย์ เพราะต้นน้ำจักราชอยู่ในเขตนี้

ลำจักราชเริ่มแต่ที่ลุ่มต่ำในเขตบ้านบุและบ้านกะสัง บริเวณที่ลุ่มต่ำนี้เป็นเสมือนที่ราบในหุบเขาใหญ่ มีที่ดอนสูงห้อมล้อมทั้งทางด้านเหนือตะวันออก และด้านใต้จากบริเวณที่สูงเหล่านี้มีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงสู่ที่ราบต่ำเป็นลำจักราช ไหลขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านสระสะแก บ้านสระยาง บ้านท่าตะแบก บ้านพระ ต่อจากนั้นก็ไหลขึ้นไปทางเหนือ ผ่านบ้านสารภี บ้านสระตะเคียน บ้านขุนชน บ้านซ้องโค บ้านตาเงิน บ้านโคกน้อย บ้านใหม่ ลงสู่ที่ราบลุ่มของลำน้ำมูลในแถบบ้านโคกโจน ต่อจากนั้นก็ไหลหักไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ขนานกับลำน้ำมูล ผ่านบ้านสันกะโจง ไปบรรจบกับลำละลอกซึ่งเป็นลำน้ำมูลเก่าที่บ้านละลอกได้และพบกับลำคลองใหม่

ฉนวน ซึ่งไหลมาแต่ที่สูงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ที่บ้านป่าตะแบง กลายเป็นลำน้ำวังหิน วกขึ้นไปทางเหนือพอถึงสะพานลำน้ำเค็มแยกออกเป็น ๒ สาย หนึ่งไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเป็นลำน้ำเค็ม อีกสายหนึ่งวกขึ้นไปทางเหนือผ่านเมืองพิมายทางด้านตะวันตกไปบรรจบกับลำน้ำมูล ที่สะพานท่าสงกรานต์

ชุมชนโบราณที่พบแห่งแรกในกลุ่มน้ำน้อยบริเวณตอนต้นน้ำในเขตอำเภอนางรอง ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านเมืองไผ่ ตัวเมืองเป็นรูปกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๗๐๐ เมตร ตั้งอยู่ในระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๔๖' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒°๓๗' ตะวันออก มีลำน้ำห้วยสูงงูไหลอม ซึ่งไหลมาแต่ทิศตะวันออกไหลผ่าน ลักษณะเป็นเมืองแบบทวารวดี แต่เนื่องจากยังไม่มีการศึกษา จึงยืนยันไม่ได้ว่าเริ่มแต่สมัยใด

ห่างจากเมืองบ้านเมืองไผ่มาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๔ ก.ม. มีเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมมนมีขนาด ๕๕๐×๔๕๐ เมตร เมืองหนึ่งตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๔๔' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒°๓๔'๓๐" ตะวันออก ชาวบ้านเรียกบ้านเมืองแฝก มีหมู่บ้านเมืองแฝก ตั้งอยู่ตรงกลางเมือง เมืองนี้ปรากฏใน

ภาพถ่ายทางอากาศมีคูน้ำ ๒ ชั้นชั้นในเป็นรูปวงกลม ลักษณะเป็นเมืองแบบทวารวดี แต่ยังไม่ได้ทำการสำรวจค้นคว้าอายุของเมืองให้เป็นที่น่าพอใจ บริเวณโดยรอบของเมืองเป็นที่ลุ่มและลาดลงต่ำสู่เขตที่ลุ่มต่ำของหนองโสน หนองหาญแพ้งาบ หนองยายนก อันเป็นต้นน้ำของลำน้ำจักราช บริเวณนี้มีร่องรอยของชุมชนโบราณอีกหลายแห่งเช่น ในเขตบ้านโนนกลาง บ้านเยี่ยปราสาท บ้านบุ บ้านโคกลอย มีร่องรอยของคันถนนและคันชลประทาน ผ่านที่ลุ่มต่ำและที่ดอนผ่านชุมชนโบราณในบ้านสระซางไปสู่ปราสาทบ้านถนนหัก ปราสาทบ้านถนนหักตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้ามีคูน้ำล้อมรอบขนาด ๑๓๐๐×๔๕๐ เมตร ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๔๕' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒°๒๕'๓๐" ตะวันออก เป็นปราสาทสมัยลพบุรี แต่ปราสาทบ้านถนนหักถึงบ้านสระซางมีคันดินและลำคลองขุดชักน้ำจากที่สูงเข้ามาในเขตปราสาท และระบายลงสู่ลำน้ำจักราช

ถัดจากปราสาทบ้านถนนหัก หักขึ้นไปทางเหนือก็ไม่ปรากฏพบชุมชนโบราณที่ใหญ่โตพอเป็นเมืองได้ มีแต่ร่องรอยของชุมชนเล็ก ๆ บางแห่งก็มีชุมชนใหม่ตั้งอยู่เป็นระยะไปตามลำน้ำจนไหลลงสู่ที่ราบต่ำ สบกับลำแม่น้ำมูล

ชุมชนแถบลำปลายมาศ

บรรดาลำน้ำซึ่งเป็นสาขาของแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำลำปลายมาศ (หรือลำไผ่มาศ ตามที่หมอเรียกในหนังสือเก่า) เป็นลำน้ำที่ชุมชนโบราณขนาดใหญ่เป็นบ้านเป็นเมือง และมีความเก่าแก่มากกว่าลำน้ำสายอื่น ๆ ที่บนเขื่อนเพราะตามลำน้ำลำปลายมาศ นอกจากจะมีที่ราบลุ่มในบริเวณที่ลำน้ำไหลผ่านไปแล้วยังอยู่ใกล้เส้นทางคมนาคมโบราณระหว่างภาคอีสานกับที่ราบต่ำเขมร

เส้นทางโบราณนี้ผ่านบริเวณต้นน้ำลำปลายมาศไปออกช่องตะโก ลงสู่ที่ราบต่ำเขมร บ้านเมืองที่พบในเขตลุ่มน้ำนี้มีทั้งสมัยลพบุรีและเก่าแก่จนถึงสมัยทวารวดี กลุ่มของเมืองโบราณขนาดใหญ่แน่นอนจะมีมากขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่เขตลุ่มน้ำลำปลายมาศไปทางตะวันออก เข้าเขตอำเภอทางของจังหวัดบุรีรัมย์จนถึงสุรินทร์ และศรีสะเกษ แต่ในที่นี้จะกว้างถึงเฉพาะชุมชนโบราณ ในเขตลุ่มน้ำลำปลายมาศเท่านั้น

ลำน้ำลำปลายมาศเริ่มแต่ลำปลายมาศบนเทือกเขาพนมดงรัก ในแถบบ้านเสิงสาง บ้านตะกุกโบสถ์ บ้านหินโคนคง ไหลไป

ทางตะวันออก ผ่านบ้านดอนนางงาม พอถึงบ้านประจำ กวักขึ้นเหนือลงสู่ที่ราบลุ่มระหว่างที่ดอนสูงในเขตบ้านถนนหัก ผ่านบ้านหนองยาง บ้านม่วง ขึ้นไปพบกับลำน้ำนางรองในเขตบ้านขาม ต่อจากนั้นก็รวมเป็นลำปลายมาศขึ้นไปทางเหนือ จากต้นน้ำลำปลายมาศมาจนบรรจบลำน้ำนางรองนั้น มีร่องรอยของชุมชนโบราณหลายแห่ง แต่ทั้งที่เป็นชุมชนค่อนข้างเล็ก โบราณสถานที่สำรวจพบในเขตนี้ ได้แก่ ถ้ำเปิดทอง ในเขตอำเภอประจำพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤต ปราสาทหินประด้งหรือตาคำ ปราสาทหินบ้านใหม่ไทยเจริญ ปราสาทหินหนองหงส์ ปราสาทหินหนองบัว และปราสาทหินโคกปราสาท

บริเวณที่ปรากฏมีเมืองโบราณมากในเขตลำน้ำลำปลายมาศ คือ ตอนที่อยู่เหนือบริเวณที่รวมกับลำน้ำทางรองขึ้นมา มีกลุ่มเมืองโบราณอยู่มาก ทางด้านตะวันตกของลำน้ำ เมืองโบราณเหล่านี้ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำลำห้วย ที่ไหลผ่านที่ลุ่มที่ดอนมาลงลำน้ำลำปลายมาศว่าอยู่ทางด้านตะวันออก โดยเหตุที่กลุ่มเมืองโบราณที่จะกล่าวถึง จึงเรียกว่าเมืองโบราณในลุ่มน้ำลำปลายมาศ อย่างไรก็ตามโดยเหตุที่มีชุมชนโบราณใหญ่น้อยมากมาย ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะบริเวณที่เป็นเมือง

สำคัญ ๆ เท่านั้น เมืองแรกที่กล่าวถึงใน
ลุ่มน้ำนั้น คือ เมืองโบราณที่บ้านเมืองฝ้าย
เมืองนี้จัดได้ว่าเป็นเมืองโบราณ ที่มีลักษณะ
สำคัญเป็นเมืองใหญ่ ในบรรดาเมืองโบราณ
ในลุ่มน้ำลำปลายมาศ ตัวเมืองตั้งอยู่ระหว่าง
เส้นรุ้งที่ ๑๕°๕๑' ๔๐" เหนือและเส้นแวง
ที่ ๑๐๒°๔๕' ตะวันออก เป็นรูปกลมแบบ
เมืองทวารวดีโดยทั่วไป มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง
๘๕๐ เมตร มีคูน้ำล้อมรอบเมืองถึง
๓ ชั้น บริเวณกลางเมืองเป็นที่ตั้งของบ้าน
เมืองฝ้าย และวัดบ้านฝ้ายในปัจจุบัน เมือง
นี้ตั้งอยู่ริมลำน้ำห้วยบ้านฝ้าย จึงไหลมาแต่ที่
สูงทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และผ่านเหนือ
ตัวเมืองไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
ไปออกลำน้ำลำปลายมาศ ตอนเหนือตัว
เมืองตอน ที่ลำน้ำห้วย บ้านฝ้ายไหล ผ่านนั้น
มีร่องรอยของคันชลประทานขนาดใหญ่ที่สร้าง
ขึ้นเพื่อการทดน้ำมาใช้ในเมือง และบริเวณ
ที่เพาะปลูก

ร่องรอยของคันดินที่มีทั้งที่เป็นคันกัน
น้ำและถนนติดต่อกับเมือง และชุมชนใน
ย่านอื่นซึ่งแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองฝ้ายเป็น
เมืองที่มีความสำคัญ เพื่อให้เป็นที่เข้าใจนาย
ที่ทำการเมืองพร้อม
ด้วยคำอธิบายประกอบไว้ในหนังสือเล่มนี้แล้ว
บ้านเมืองฝ้ายนี้ผู้เขียนยังเข้าไปสำรวจไม่ถึง

เพราะหนทางไม่สะดวก แต่เมื่อคราวออกไป
สำรวจครั้งล่าสุด ได้พบพระพุทธรูป
ปรกสมัยทวารวดี องค์หนึ่งไว้วัดในเขตบ้าน
หินคาต อำเภอย้ายแกลง สอบได้ความว่า
คนร้ายลักใส่เกวียนมาจากบ้านเมืองฝ้าย แต่
เผอิญเจ้าหน้าที่จับได้ ทางกรมศิลปากรรับ
มอบมาฝากไว้ที่วัดบ้านหินคาตนี้ ลักษณะ
และความสำคัญของ พระพุทธรูป องค์นี้
ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล
คณะบดีแห่งคณะโบราณคดี ได้ทรงเขียนไว้
ในบทความของท่านแล้วในหนังสือเล่มนี้

อย่างไรก็ตามการพบว่า มีพระพุทธรูป
ปรกสมัยทวารวดีที่บ้านเมืองฝ้าย ก็พอจะ
สันนิษฐานได้อย่างกว้าง ๆ ได้ว่า บ้าน
เมืองฝ้ายเป็นเมืองในสมัยทวารวดี เป็น
พุทธศาสนา ลัทธิหินยานมาก่อน เมืองนี้
ควรเป็นเมืองที่เจริญ เพราะนอกจากจะมี
ร่องรอยของความเจริญ ในด้านคันชล
ประทานแล้ว ยังมีศิลปกรรมทั้งงดงามอีกด้วย
บริเวณใกล้เคียง ๆ กับบ้านเมืองฝ้าย มีชุมชน
โบราณที่มีลักษณะเป็นเมืองเล็ก ๆ อีก ๒
เมือง เป็นรูป กลมแบบเมือง ทวารวดี คือ
ที่บ้านสระแก้วทางตะวันตกเฉียงใต้แห่งหนึ่ง
และบ้านไยทม ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ
อีกแห่งหนึ่ง นอกจากนี้ก็มีชุมชนเล็ก ๆ
ติดต่อกันไป

เหนือบ้านเหมืองฝ้ายขึ้นไปมา ๕ ก.ม. มีเมืองโบราณรูปกลมรีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๘๐๐ เมตรอีกเมืองหนึ่ง ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๕๕' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒°๔๕' ตะวันออก บริเวณเมืองมีบางประหยักรินทร์ตั้งอยู่กลางเมือง ตัวเมืองมีคูน้ำ ๒ ชั้น เป็นลักษณะของเมืองแบบทวารวดี อีกเช่นกัน เมืองนี้มีลำน้ำห้วยสำโรง ซึ่งไหลมาแต่ตะวันตกเฉียงใต้ผ่านชุมชนโบราณ ในเขตบ้านหนองโพนมาเลียบบริมฝั่งทรงค้ำันได้ออกไปทางตะวันออกไปออกแม่น้ำลำปลายมาศ เมืองบ้านประหยักรินทร์อีกเช่นกัน ยังไม่มีการสำรวจหาอายุที่แน่นอนของตัวเมือง ทิศเมืองบ้านประหยักรินทร์ไปทางตะวันออกตามลำน้ำห้วยสำโรงก็พบชุมชนเล็ก ๆ รูปกลม มีสระน้ำอยู่ทางค้ำันตะวันออกอีกแห่งหนึ่งที่บ้านสำโรง

เหนือบ้านประหยักรินทร์ไป ๘ ก.ม. เข้าไปในเขตอำเภอก้วยแดงได้ทางรถไฟ มีร่องรอยของเมืองเก่าขนาดเล็กเมืองหนึ่งรูปกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๕๕๐ เมตร ร่องรอยคูน้ำคูเลือนเต็มที เมืองนี้ตั้งอยู่ในเขตบ้านเก่า ตำแหน่งในทางภูมิศาสตร์อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔°๕๘' เหนือและเส้นแวงที่ ๑๐๒°๔๒' ตะวันออก ลักษณะเป็นเมือง

แบบทวารวดี ทางใต้ของตัวเมืองมีสระน้ำสี่เหลี่ยมอยู่ในเขตบ้านห้วยแห่น บริเวณนี้มีลำน้ำห้วยตะเคียนไหลจากตะวันตกผ่านระหว่างตัวเมืองกับสระสี่เหลี่ยมออกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ ๔ ก.ม. ก็มีสระน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าใหญ่กว่าสระสี่เหลี่ยมที่กล่าวมาแล้ว สระน้ำขนาดใหญ่อยู่ในเขตบ้านเมืองท่า ชาวบ้านเรียกว่าสระเมืองท่า เนื่องจากเส้นทางไม่สะดวก ไม่อาจจะเข้าไปสำรวจได้ แต่ได้ความจากชาวบ้านในเขตอำเภอก้วยแดงว่า บริเวณชุมชนโบราณนี้มีซากปรักหักพังทับหลังที่มีลวดลายเหลืออยู่ ซึ่งพอสันนิษฐานได้ว่าเป็นของในสมัยลพบุรี

เหนือเมืองบ้านเก่าไปทางตะวันออกเฉียงเหนือราว ๕ ก.ม. มีลำห้วยอีกลำหนึ่งชื่อห้วยกงรถไหลจากที่สูงทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ขนานไปเหนือลำห้วยตะเคียนที่ผ่านเมืองบ้านเมืองเก่า ไปออกลำน้ำลำปลายมาศทางค้ำันตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณที่ลำน้ำห้วยกงรถผ่านไปนั้นมีเมืองโบราณรูปกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๕๕๐ เมตร เมืองหนึ่ง อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๕°๐๒' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒°๔๔'๓๐" ตะวันออก ชาวบ้านเรียกเมืองบ้านกงรถ ลักษณะเมือง

เป็นแบบเมืองทวารวดี สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้เคยเสด็จมา ได้ทรงกล่าวไว้ว่า ที่เมืองนี้มีธรรมจักรศิลาอยู่ แต่ได้ทราบในเวลาต่อมาว่ามีผู้ทำเอาเข้ามาไว้ที่กรุงเทพฯ แล้วแต่ไม่รู้ว่ายู่ที่ไหน เพราะฉะนั้นเมืองนี้คงเป็นเมืองในสมัยทวารวดีแน่

จากสถานีห้วยแถลง มีลำน้ำห้วยแถลงไหลขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านมะม่วงหวาน บ้านโนนจอมสีไปออกลำน้ำลำปลายมาศ ในเขตบ้านไทยจาน ก่อนที่ลำห้วยแถลง ออกลำน้ำลำปลายมาศ ประมาณ ๑ ก.ม. มีลำน้ำห้วยตะแกรงไหลมาแต่ตะวันตกเฉียงใต้มาบรรจบด้วย ณ ที่ๆ ลำน้ำห้วยตะแกรงมาบรรจบกับลำน้ำห้วยแถลงนี้ มีเมืองโบราณรูปกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๕๕๐ เมตร ตั้งอยู่เมืองหนึ่งตำแหน่งในทางภูมิศาสตร์อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๕° ๐๖' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒° ๔๓' ตะวันออก ถ้าเมืองเป็นแบบเมืองทวารวดี มีคูน้ำล้อมรอบ ๓ ชั้น เมืองนี้อีกเช่นกันยังเข้าสำรวจไม่ถึง แต่บริเวณใกล้เคียงๆ กับเมืองนี้สำรวจพบซากโบราณที่เป็นปราสาทหินสมัยลพบุรีหลายแห่ง จึงพอสันนิษฐานได้ว่าชุมชนโบราณเหล่านี้ ควรจะมีอายุแต่สมัยลพบุรีขึ้นไป

แต่เขตเมืองตะแกรงขึ้นไป ลำน้ำลำปลายมาศไหลลงสู่ที่ราบต่ำ ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในระยะที่มีลักษณะคดเคี้ยว และมีลำน้ำสายอื่นๆ ไหลมาสมทบด้วย หลายแห่งในเขตบ้านตะเคียน มีลำน้ำอีกสายหนึ่งไหลมาแต่ทางตะวันตกเฉียงใต้มาบรรจบกับลำน้ำลำปลายมาศ ลำน้ำนี้คือลำห้วยตะเคียน เกิดจากลำห้วยต่างๆ ไหลมารวมกัน บริเวณที่เป็นต้นน้ำของลำน้ำนี้มีเมืองโบราณรูปกลมมีเมืองหนึ่งขนาด ๔๐๐×๖๕๐ เมตร อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๕° ๐๓' เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒° ๓๗' ตะวันออก เมืองนี้มีลักษณะเป็นแบบเมืองทวารวดี ชาวบ้านเรียกเมืองพลับพลา มีหมู่บ้านเมืองพลับพลาตั้งอยู่ ภายในตัวเมืองยังไม่ได้ขุดค้นโบราณวัตถุเพื่อหาอายุอย่างละเอียด แต่พบซากวิหารสมัยอยุธยาที่บริเวณวัดพลับพลาทองภายในเมืองที่วัดหอนี้พบชิ้นส่วนของเทวรูป สมัยลพบุรีหลายชิ้น สอบได้ความว่าเป็นของมีอยู่ในเมืองแต่เดิม นอกเมืองออกไปทางด้าน ตะวันออกเฉียงเหนือราว ๓ ก.ม. มีซากศาสนสถานสมัยลพบุรีอยู่ หลังหนึ่งแต่หักพังจน แทบไม่เห็นรูปร่าง จึงพอสันนิษฐานเอาได้ว่าเมืองพลับพลานี้มีอายุอย่างน้อยก็สมัยลพบุรีขึ้นไป

จากบ้านสูงตะเคียนลำน้ำลำปลายมาศ ไหลวกขึ้นเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านไปตามที่ราบแคบๆ ของบริเวณที่ดอนสูง ในเขตบ้านหนองกรวด บ้านตะคร้อ บ้านสองคอน ต่อจากนั้นก็ไหลวกไปทางตะวัน ออกเฉียงเหนือ ลงสู่ที่ราบต่ำ ผ่านบ้านละโว้ หนองสะเตา ไปออกลำน้ำมูลเหนือบ้านตาทุ่ง ในเขตบ้านละโว้ตอนทีลำน้ำลำปลายมาศผ่าน ไปนี้มีโคกและเนินโบราณสถานโบราณสมัย ลพบุรี ณ โบราณสถานแห่งนี้มีรูปประติมากรรม ศิลาของเทวรูป สตรีองค์หนึ่ง เป็นที่ เลื่องลือในความสวยงามมาก คือรูปปั้นของ นางลวูหรือนางละโว้

ตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ตาม ลุ่มน้ำ ลำปลายมาศที่มีซาก เมืองโบราณและ โบราณสถานที่น่าสนใจมากมาย เคยเป็นบ้าน เป็นเมืองมาแล้วแต่สมัยทวารวดี และลพบุรี ลงมา เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้กับเส้นทางคมนาคม ตัดต่อระหว่าง บ้านเมืองใน ที่ราบสูง โคราช และดินแดนกัมพูชาในที่ราบต่ำเขมร ลาว ช่องตะโกในเทือกเขาพนมดงรัก จาก ผังตะวันออกของลำน้ำลำปลายมาศไม่มีร่อง รอยของเมืองโบราณใหญ่น้อยมากมาย เป็น ระยะๆ ไปในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ จนถึงศรี สะเกษ และอุบลราชธานี

ชุมชนโบราณในแถบลำน้ำสะเทต

ทางตอนเหนือของเขตจังหวัดนคร- ราชสีมา มีลำน้ำอีกลำหนึ่งที่พบว่าไม่มีร่องรอย ของชุมชนโบราณตั้งอยู่หลายแห่ง คือลำน้ำ สะเทต เกิดจากที่ดอนสูงทางเหนือของตัว เมืองโคราช ต้นน้ำของลำน้ำนี้ได้แก่ลำห้วย ใหญ่ ห้วยสวนขวัญ ห้วยตะโก ไหลลงมา ทางตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านบ้านฉนวน บ้านตาจั่นใหญ่ สมทบกับลำน้ำสายเล็กๆ ซึ่งไหล มาแต่ทางตะวันตกเฉียงใต้ รวมเป็นลำสวาย- เรียง และลำสะเทตตามลำดับและไหลวกขึ้น ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านหนอง มั่น ชานันขึ้นไปกับลำน้ำมูล ระหว่างทางที่ ไหลขึ้นไปในนี้มีลำน้ำอีกหลายสายที่ไหลลงมา จากทางเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือ มา สมทบด้วย เช่น ลำห้วยทองหลาง ไหลมาแต่ ทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่าน ท้องที่ในเขต อำเภอบัวใหญ่ และอำเภอกง รวมกับลำห้วย กระเบื้อง ลำห้วยปลามัน ลงสู่ที่ลุ่มต่ำไหล วกลงเป็นห้วยฝาง ห้วยหนองกรวดลงมา บรรจบกับ ลำสะเทตใกล้เขตบ้านหัวโคกลำ สะเทตตอนผ่านบ้านกระเบื้อง มีลำน้ำอีก ลำหนึ่งไหลมาแต่เหนือผ่านบ้านนางรำ มา บรรจบด้วยคือลำห้วยเยะ ต่อจากนั้นก็ไหล ผ่านบ้านผาพนัก บ้านหนองอีถัม บ้านหนอง

เรือ และในเขตบ้านส้มป่อย อำเภอประ-
ทาย ก็มีลำน้ำแยกซึ่งไหลมาแต่ทิศเหนือลง
มาบรรจบด้วย ต่อจากนั้นลำสะแทดก็ไหล
ผ่านบ้านท่าสวนยา บ้านหนองจิก พอถึง
บ้านหนองเรือ และบ้านพักก็มีลำน้ำห้วย
ตะกั่วซึ่งไหลลงมาแต่ทางทิศเหนือมาบรรจบ
ด้วย ต่อจากนั้นก็ไหลกลงใต้ผ่านบ้านครบุรี
และไหลไปทางทิศตะวันออกไปบรรจบกับ
ลำแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดบุรีรัมย์

ในการค้นคว้าศึกษาชุมชนโบราณใน
แถบลำน้ำสะแทด ผู้เขียนพบว่ามีร่องรอย
ของชุมชนโบราณอยู่หลายแห่ง ในเขตอำเภอ
คงซึ่งมีลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงทางใต้มาบรรจบ
เป็นลำน้ำสะแทด ลำห้วยเหล่านี้ได้แก่ ลำ
ห้วยตะคร้อ ซึ่งผ่านทางด้านใต้ของบ้านเมือง
คงลงมา และไหลวกขึ้นไปรวมกับ ลำห้วย
ปลามัน ซึ่งไหลผ่านบ้านเสมาใหญ่ลงจากทาง
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แต่ว่าชุมชนเหล่านี้
มีสภาพเป็นบ้านเมืองขนาดเล็ก มีซากเทว-
สถานอยู่บ้าน เช่น ปราสาทหินที่อำเภอคง
บรรดาโบราณสถานที่พบในขณะนี้ส่วนใหญ่
ในสมัยลพบุรี แต่มีโบราณวัตถุบางชิ้นที่เป็น
ของต่างแดนเข้ามา เช่น เทวรูปพระโพธิ-
สัตว์อวโลกิเตศวร ศิลปะแบบปาละ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในเขตอำเภอคงนี้

ยังไม่ได้มีการสำรวจค้นหาซากโบราณสถาน
วัตถุอย่างเพียงพอที่จะมากำหนดหาอายุของ
ชุมชนโบราณ ในขณะนี้จึงไม่อาจทราบอายุ
ของชุมชนโบราณที่เก่าแก่เหนือลพบุรีขึ้นไป
ได้ กลุ่มของชุมชนโบราณที่หนาแน่นและ
ใหญ่โต พบในเขตลำน้ำสะแทด ตอนที่อยู่
ผ่านบ้านดอนเมือง บ้านพะเนียม ขึ้นไปทาง
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ณ บริเวณนี้ตอน
ฝั่งเหนือของลำน้ำสะแทด เป็นที่ราบลุ่มปน
ที่ดอนสลับกันไป ตอนที่เป็นที่ดอนก็มีร่อง
รอยของสระน้ำ และชุมชนตั้งอยู่หลายแห่ง
เมืองโบราณที่ตรวจพบในเขตนี้ คือเมือง
บ้านคู ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำห้วย
ปลามันหรือลำห้วยกระเบื้องก่อนที่จะไหลลง
ใต้ไปบรรจบกับลำสะแทดที่บ้านหัวโคก

เมืองนี้เป็นเมืองแบบทวารวดี มี
ลักษณะแบบกลมรี ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง
๖๐๐ เมตร อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๕° ๒๘'
เหนือและเส้นแวงที่ ๑๐๒° ๓๒' ตะวันออก
ยังไม่มีมีการสำรวจในเขตเมืองในขณะนี้ แต่
ตัวเมืองตั้งอยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มซึ่งเป็นที่
ทำการเกษตรได้อย่างกว้างขวาง และเป็น
ชุมทางของลำน้ำหลายสาย เช่น มีลำห้วย
กระเบื้องและลำห้วยปลามัน ไหลผ่านชุมชน
โบราณในเขตอำเภอคงมาทางทิศตะวันตก

เฉียงเหนือ ลำห้วยยาง ไหลมาแต่ทิศเหนือ ผ่านท้องที่ที่เคยเป็นชุมชนโบราณหลายแห่ง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมืองขึ้น ไป ตรวจพบร่องรอยของคันดิน ซึ่งเป็นทั้ง ดินถนนและดินชลประทานขนาดใหญ่ ใน เขตบ้านนางรำ บริเวณนี้มีสระและบึงใหญ่ หลายแห่ง โบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่ โคก นางรำ และปราสาทกู่ฤๅษี เป็นศาสนสถาน สมัยลพบุรี บนคันดินซึ่งเชื่อมระหว่างโคก- นางรำและปราสาทกู่ฤๅษี ตรวจพบเศษกระเบื้องด้วยขามซึ่งมีทั้งสมัยลพบุรี และอยุธยา แสดงว่ามีบ้านเรือนตั้งอยู่บนคันดินนี้ตั้งแต่ สมัยลพบุรีลงมาถึงสมัยอยุธยา โคกนางรำ ปราสาทกู่ฤๅษี ตั้งอยู่ริมลำน้ำห้วยแยะซึ่งไหล ไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ไปลงลำน้ำสะเทต ที่เขตบ้านกระเบื้อง

ตามลำน้ำห้วยแยะขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ เข้าไปในเขตบ้านสีดา พบคันดินที่เป็นทั้งคันถนนและคันชลประทานหลาย คันติดแล่นขนานขึ้นไปทางทิศเหนือ ผ่าน บ้านสีดา บ้านโนนเมือง บ้านถนนหัก ไปยังบ้านเมืองสูง ตามเส้นขนานของคันดิน เหล่านี้ จะมีคันดินติดเชื่อมจากตะวันตกมา ตะวันออกเป็นระยะ ๆ ไป ทำให้กลายเป็น พื้นที่คันดินขนานกันขึ้นไปทางทิศเหนือมี

ลักษณะ เป็นพื้นที่บริเวณ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดใหญ่เป็นตอน ๆ ไปหลายแห่ง พื้นที่ ดังกล่าวนี้เป็นบริเวณ ที่ทำเกษตรทำไร่ ทำนาอย่างไม่ต้องสงสัย และบริเวณคันดิน ซึ่งตัดผ่านที่ดอนสูงไปก็มีร่องรอยของชุมชน โบราณตั้งอยู่เรียงราย เช่น ในเขตบ้านสีดา บ้านโนนเมือง และบ้านถนนหัก เป็นคัน สิ่ง เหล่านี้อาจทราบได้ก็จาก เศษกระเบื้องด้วย ขามซึ่งพบเป็นระยะ ๆ ไป โบราณสถานที่ สำคัญในเขตนี้ ได้แก่ซากศาสนสถานที่บ้าน สีดา ซึ่งชาวบ้านเรียกว่ากู่สีดา เป็นศาสน-สถานในสมัยลพบุรี ปัจจุบันมีวัดตั้งอยู่ ตัว ปราสาทถูกซ่อมค้ำแปลงใหม่ ลวดลายเครื่อง ประดับที่เป็นปูนปั้นรูปนางรำที่ขำรุกและถูก ลักขโมยไปจนเกือบหมดสิ้นแล้ว

ตามลำน้ำสะเทตไปทางทิศตะวันออก ตรวจพบ ร่องรอยของ ชุมชนโบราณ ที่หนาแน่นอีกเขตหนึ่ง คือ บริเวณตามลำน้ำแอก ซึ่งไหลแต่เหนือลงมาบรรจบกับลำน้ำสะเทต ในเขตบ้านส้มป่อย เมืองโบราณที่พบใน บริเวณนี้เป็นเมืองขนาดใหญ่ อยู่ในเขตบ้าน ประทาย และบ้านหนองเรือ ใกล้กับตอนที่ ลำน้ำ แยกมาพบกับลำ สะเทต เป็นเมือง โบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑๒๐๐ × ๗๕๐ เมตร ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๕° ๓๐'

๓๐" เหนือและเส้นแวงที่ ๑๐๒°๔๘' ตะวันออก มีหมู่บ้านประทายอยู่ทางตอนเหนือ และบ้านหนองเรือ อยู่ทางตอนใต้ของตัวเมือง คูเมืองทางด้านตะวันออกยังอยู่ในสภาพดี ชาวบ้านเรียกคลองละลม โบราณวัตถุที่พบในเขตเมืองเก่าที่ ทราบในขณะนี้ เป็นของในสมัยลพบุรี แต่อย่างไรก็ตามในขณะนี้ยัง ไม่มีการสำรวจและ ค้นหาหาอายุของตัวเมืองที่แน่นอน ห่างจากตัวเมืองขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำแวก มีศาสนสถานสมัยลพบุรี ตั้งอยู่ ชาวบ้านเรียกปราสาทกู่อยู่ในเขตบ้านกุดฤๅษี และห่างจากบ้านกุดฤๅษีในทางทิศตะวันออกราว ๕ ก.ม. ก็มีปราสาทหินสมัยลพบุรีอีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่คือ ปราสาทบ้านกู่สวนแตง ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยตะกั่ว ซึ่งไหลจากเหนือลงใต้มาออกลำน้ำสะเทกที่ในเขตบ้านพับ ตามลำน้ำห้วยตะกั่วขึ้นไปทางเหนือ จะพบร่องรอย ของชุมชนโบราณเป็นระยะๆ ไป เช่นในเขตบ้านหนองเรือ บ้านหนองไผ่ บ้านหัวฝาย บ้านโคกสอาดโนน บ้านเก่า เป็นต้น

จากการศึกษาชุมชนโบราณในแถบลำน้ำสะเทก โดยเฉพาะในเขตอำเภอบัวใหญ่ อำเภอกง และอำเภوبرทาย พบว่า

มีซากชุมชนโบราณมากมายหลายแห่ง ส่วนมากตั้งอยู่ตามลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงมาบรรจบลำน้ำสะเทก พื้นที่ในเขตนี้เป็นที่ราบลุ่มสลับกันไปกับที่ดอนสูง มีร่องรอยของการชลประทานและสระน้ำขนาดใหญ่ไปทั่ว จากโบราณสถานวัตถุที่พบในขณะนี้แสดงให้เห็นว่า บ้านเมืองในแถบนี้เจริญขึ้นในสมัยลพบุรีลงมา เป็นแหล่งที่ทำเกษตรกรรมได้ผลดีกว่าบริเวณแถบลุ่มน้ำต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว บ้านเมืองในเขตนี้ยังต่อเนื่องกันกับที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล อันเป็นที่ราบลุ่มอุดมที่สุดทางตอนใต้ลงมา

ชุมชนโบราณในแถบลำน้ำมูล

เพื่อความสะดวกแก่การค้นคว้าศึกษาชุมชนโบราณในเขตจังหวัดนครราชสีมา ผู้เขียนถือว่าลำน้ำมูลที่ไหลมาแต่เขตบ้านมะดัน ในเขตอำเภोजักราชเป็นต้นไป แต่บริเวณนี้ไปตามลำน้ำมูลซึ่งไหลลงไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเข้าไปในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ พื้นที่ของตามสองฝั่งน้ำมูลเป็นทุ่งลุ่มต่ำกว้างใหญ่ มีลำน้ำ ลำห้วยหลายสายไหลจากเหนือและใต้มาพบกับลำน้ำมูล ทำให้มีน้ำหล่อเลี้ยงพินดิน เป็นที่ทำการเกษตรได้ผลดีกว่าที่อื่น ๆ มี

ร่องรอยของชุมชนโบราณมากมาย บรรดาเมืองโบราณขนาดใหญ่และสำคัญจะตั้งอยู่ในเขตที่ลุ่มน้ำมูลผ่านไป ที่เป็นเขื่อน เพราะนอกจากบริเวณที่ราบลุ่มน้ำมูลกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์แล้ว ยังเป็นบริเวณที่มีการคมนาคมติดต่อกับดินแดนอื่นๆ ได้สะดวกสบายอีกด้วย จากภาพถ่ายทางอากาศ และการสำรวจทางพื้นดิน พบร่องรอยของ คันถนน คันชลประทาน และคลองส่งน้ำสลับซับซ้อนกันมากมาย อันแสดงให้เห็นว่า เป็นย่านเกษตรกรรมที่เจริญสืบเนื่องกันมานาน ในทันท่วงทีแล้วแต่เพียงย่านที่สำคัญ และที่ๆ ได้มีการสำรวจกันมาแล้วเท่านั้น

ชุมชนโบราณที่ได้สำรวจกันไว้แล้วแห่งแรก คือที่บ้านหินตึงในเขตอำเภอบ้านตะโนด อำเภอนิโนสูง บริเวณนี้พบโบราณสถานที่ใช้ศิลปะกับอกเขตเป็นกลุ่ม ๆ ไปถึง ๑๖ แห่งด้วยกัน ลักษณะการปักและการใช้หินตึงเป็นเช่นเดียวกันกับที่พบที่เมืองเสมาและที่อื่น ๆ ในเขตอีสานโดยทั่วไป เป็นโบราณสถานที่ยังไม่อาจยอมรับได้ว่าเป็นของในสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ อย่างที่เชื่อกันอยู่ เพราะเท่าที่ผู้เขียนเคยสำรวจพบมามากอยู่ในบริเวณที่เป็นบ้านเป็นเมือง ที่มีอายุเข้ามาใน

สมัยประวัติศาสตร์แล้วทั้งสิ้น เช่นแต่สมัยทวารวดีลงมา ณ บ้านหินตึงนี้ อาจารย์มานิต วัลลโภดม ได้เคยมาขุดค้นและสำรวจ พบว่าใต้หินที่ปักกันบางแห่งขุดพบลูกกระพรวน สมัยลพบุรีฝังอยู่ พื้นที่ในบริเวณแห่งนี้ก็มีผู้พบลูกปัดในสมัยทวารวดีและลพบุรีมากมาย ที่บ้านก้านหินตำบลบ้านตะโนด ขุดพบเทวรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยลพบุรีขนาดใหญ่กว่าคนเป็นศิลปะแบบลพบุรีที่มีอิทธิพลของศิลปะศรีวิชัยอย่างเห็นได้ชัดจนปัจจุบันก้านหินผู้นี้เป็นเจ้าของได้มอบให้กับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เพื่อเป็นสมบัติของชาติแล้ว นอกจากนี้ก็มีผู้พบพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีซึ่งมีอิทธิพลศิลปะแบบศรีวิชัยแบบเดียวกันกับที่พบที่เมืองฟ้าแดดสูงยางที่จังหวัดกาฬสินธุ์ อีกหลายชิ้น

ถัดบ้านตะโนดขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีร่องรอยของชุมชนโบราณที่บ้านเมืองที่ บริเวณนี้มีสระน้ำขนาดใหญ่ เช่นที่ สระสำโรง สระบ้านเมืองที่ เป็นต้น ย่านการทำเกษตรกรรมที่ใหญ่โต คงจะอยู่ในเขตตั้งแต่บ้านเมืองที่ขึ้นไป เพราะเป็นบริเวณที่มีลำน้ำใหญ่ ที่มีทั้งไหลขนานและมารวมกันกับลำน้ำมูลถึง ๕ สาย ไหลหล่อเลี้ยง คือทาง ผังใต้ของลำน้ำมูล มีลำน้ำจาก

ราช และลำละลอกไหลขนานกลายเป็นลำน้ำ
วังหิน ขึ้นไปรวมกับ ลำน้ำมูลที่ อำเภอพิมาย
บริเวณนี้มีร่องรอยของ คันดินถนน คันชล
ประทาน และคลองส่งน้ำมากมาย เช่นใน
เขตบ้านขาม บ้านละลอกเหนือ บ้านสัน-
กระโถง บ้านแสนพลึก บ้านกระจับ บ้านซิม
บ้านไหลทุ่ง บ้านโนนหาด เป็นต้น

ทางฝั่งเหนือของลำน้ำมูล มีลำน้ำ
เชียงไกรไหลผ่านเขตอำเภอโนนสูงขนาน และ
มารวมกับลำน้ำมูลในเขตบ้านกระจับไหลทุ่ง
ใต้บ้านสัมฤทธิ์เหนือลำน้ำเชียงไกรขึ้นไปมี
ลำน้ำปราสาทไหลขนานไปทางตะวันออก
เฉียงเหนือ ตามลำน้ำนี้มีชุมชนโบราณอยู่
หลายแห่ง ที่สำคัญได้แก่บริเวณบ้านปราสาท
บริเวณนี้มีลักษณะเป็นชุมชนใหญ่ มีสระน้ำ
เช่นที่บ้านสระ บ้านหญ้าคา บ้านสระสี่เหลี่ยม
มีปราสาทหินสมัยลพบุรี มีร่องรอยของคลอง
ส่งน้ำตัดกันมากมายติดต่อมายังเขตบ้านสัม-
ฤทธิ์และต่อเนื่องขนานกับลำน้ำมูล ต่อกับ
ลำน้ำห้วยนางเริ่มเข้าไปถึงเขตเมืองพิมาย ถัด
จากเมืองพิมายเป็นต้นไป พื้นที่ราบลุ่มของแม่
น้ำมูลจะยาวทอด ขึ้นไป ทางทิศ ตะวันออก
เฉียงเหนือ มีลำน้ำเดิมไหลขนานคู่ไปกับ
ลำน้ำมูล มีลำน้ำลำปลายมาศไหลออกมีร่อง
รอยของชุมชน โบราณตามลำน้ำทั้งสองเป็น

ระยะๆ ไป แต่ว่าไม่เป็นบ้านเมืองที่ใหญ่โต
จนสุดเขตจังหวัดนครราชสีมา

บรรดาชุมชนโบราณ หรือเมืองโบราณ
ที่มีในอยู่ตามลำน้ำมูลในเขตนี้ เมืองพิมาย
เป็นเมืองที่ใหญ่ และที่สำคัญที่สุดคือตั้งอยู่
ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๕°๑๓' เหนือ และเส้นแวง
ที่ ๑๐๒°๓๐' ตะวันออก เป็นบริเวณที่ตั้ง
อยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ที่ทำเกษตร
กรรมกันหนาแน่นกว่าบรรดาเมืองและชุมชน
โบราณต่างๆ ทั้งในแถบลำน้ำมูลตอนนั้นและ
และแถบลุ่มน้ำต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วยกเว้น
บริเวณรอบๆ เมืองโคราช นอกจากมีที่
ราบลุ่มทำการเกษตรได้มากกว่าบ้านเมืองอื่น
แล้ว เมืองพิมายยังตั้งอยู่ในทำเลที่แม่น้ำ ลำ
น้ำหลายสายไหลผ่านและไหลมารวมกับลำน้ำ
มูลจึงเป็นศูนย์กลางในการคมนาคมติดต่อกับ
เมืองและชุมชนโบราณต่างๆ ทั้งในเขตลำ
น้ำมูล และในเขตลำน้ำอื่น ๆ เช่นลำตะคอง
ลำจักราช ลำปราสาท ลำปลายมาศ ลำสะเทต
เป็นต้น ตลอดจนติดต่อกับบ้านเมืองอื่นๆ
ไกลออกไป ในเขตกัมพูชา ในเขตบุรีรัมย์
สุรินทร์ และในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา

โบราณวัตถุสถานที่อยู่ในเมืองพิมาย
เช่นปราสาทหิน พระพุทธรูป เทวรูปเป็นต้น
แสดงให้เห็นว่าเป็นเมืองที่เจริญขึ้นในสมัย-

ลพบุรี เป็นเมืองสำคัญในทางศาสนามีศาสนสถานในพระพุทธศาสนาสำคัญหลายแห่งอยู่จารึกที่พบ แสดงให้เห็น ถึงการเกี่ยว ข้องกันกับ ราชอาณาจักรกัมพูชาเป็นเวลา หลายยุคหลายสมัย ลักษณะของศิลปกรรมของศาสนสถานแสดงให้เห็นถึงความเจริญในด้านสุนทรียะ วิชาการ และการช่างเทคนิคในระดับสูง

คำว่า พิมาย ซึ่งเป็นชื่อของเมืองนั้นเพี้ยนมาจาก คำว่า วิมาข อันปรากฏมีเรียกในศิลาจารึกที่พบที่เมืองพิมายเอง และในจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งกรุงกัมพูชา แสดงให้เห็นว่าประชาชนที่อยู่อาศัยในชุมชนแถบนั้น รู้จักเมืองพิมายสืบต่อกันเรื่อยมาซึ่งไม่มีการขาดหายไปเมืองพิมายจึงมีความสำคัญอย่างมากเมืองหนึ่งในสมัยลพบุรี

จากเหตุผลและหลักฐานดังกล่าวนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า เมื่อศึกษาเปรียบเทียบระหว่างบรรดาเมืองโบราณต่าง ๆ ที่มีอยู่ในจังหวัดนครราชสีมา ที่เจริญขึ้นในสมัยต่าง ๆ แล้วก็พอจะเชื่อได้ว่า เมืองพิมายเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางความเจริญในทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในเขต จังหวัดนครราชสีมา ในสมัยลพบุรี เป็นศูนย์กลาง ความเจริญ ซึ่งเปลี่ยนจากเมืองเสมา ในเขตร่มน้ำลำตะคอง

กรุงสมัยทวารวดีมาก่อน และมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมืองพิมายก็คลายความสำคัญลงศูนย์กลางความเจริญในย่านนี้เปลี่ยนมาอยู่ที่เมืองโคราชปัจจุบัน ส่วนเมืองพิมายก็กลายเป็นเมืองสำคัญทางศาสนาและศิลปกรรมและในปัจจุบันก็กลายเป็นเมืองศูนย์กลางการท่องเที่ยวไป

ตำนานและนิยายพื้นเมือง

การศึกษาค้นคว้าให้ทราบถึงโคราชในสมัยโบราณถ้าหากฟังแต่เพียงสภาพภูมิศาสตร์ โบราณวัตถุสถานและเอกสารในทางประวัติศาสตร์เท่านั้น ยังไม่พอเพียง เพราะหลักฐานดังกล่าวจะให้ความรู้เรื่องราวในอดีต ทั้งทางไกลและใกล้อย่างไม่ปะติดปะต่อ

เราอาจทราบเรื่องแต่เพียงระยะเวลาที่โคราชเจริญเป็นบ้านเมือง และมีเหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ เกิดขึ้น แต่จะไม่เห็นร่องรอยของชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน และเรื่องราวในระยะเวลาที่โคราชร้างไป ว่ามีประชาชนพวกไหนบ้างที่อพยพเข้ามาอยู่ อาจารย์มานิต วัลลิโภคม เคยให้ข้อคิดเห็นว่าบรรดาเมืองโบราณที่ร้างไปแล้วนั้น อันที่จริงหาได้ร้างไม่ เพราะบริเวณที่เป็นบ้าน

เป็นเมืองส่วนมากตั้งอยู่ในทำเลที่ทำมาหากิน
ทำการเพาะปลูกได้ ตัวเมืองอาจจะคลาย
ความสำคัญหมดสภาพเป็นเมือง แต่ยังมีประ
ชาชนผู้คนอาศัยอยู่เป็นชุมชนเล็ก ๆ สืบเนื่อง
กันมา ชุมชนเหล่านี้บางทีมีการเคลื่อนย้าย
ออกไป และมักมีชุมชนกลุ่มใหม่อพยพเข้า
มาแทนที่ และตัวท้องที่ ๆ เป็นเมืองโบราณ
นี้ยังอำนวยความสะดวกสมบูรณ์ในการเพาะ
ปลูกและความสะดวกในการคมนาคมให้แล้วก็
จะมีการสร้างเมืองใหม่หรือชุมชนใหญ่ ๆ ทั้ง
เมืองโบราณแต่เดิมนั้น ดังเช่นเมืองอยุธยา
เมืองลพบุรี เมืองโคราช เป็นต้น

บรรดาบ้านเมืองใหม่ที่เกิดขึ้นเหล่านี้
ก็มีการจัดบันทึกหรือมีหลักฐาน เช่นสิ่งก่อสร้าง
ศิลปกรรม ให้ทราบถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
หรือความเป็นไปของบ้านเมืองให้คนภายหลัง
ลงมาได้ทราบ แต่เมืองโบราณใดที่ไม่
เกิดเป็นบ้านเป็นเมืองอีกในสมัยหลัง หาก
เป็นแต่เพียงหมู่บ้านหรือชุมชนเล็ก ๆ แล้ว
ก็ไม่มีสิ่งก่อสร้างใหญ่ ๆ ในทางสถาปัตย
กรรม และศิลปกรรม ตลอดจนการจดบันทึก
ในทางประวัติศาสตร์ให้ทราบ

สิ่งก่อสร้างที่ทำขึ้นก็เป็นแต่เครื่องไม้
หรืออย่างคอกวัวควายารามที่เป็นฝีมือพื้นบ้าน
เหลือซากไว้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เราก็ไม่อาจ

ทราบได้ว่า มีผู้คนกลุ่มใดบ้างอพยพเข้ามาอยู่
ในเมืองโบราณนั้น และคนเหล่านั้นมี
ระบบความเชื่อขนบธรรมเนียมประเพณีเป็น
อย่างไร เพราะฉะนั้นการที่จะศึกษาค้นคว้า
ให้ทราบถึงชุมชนที่อพยพหรืออยู่สืบต่อมา
ในสมัยหลังจึงต้องหันมาฟังเรื่องราวทางตำ
นานและนิยายพื้นบ้านแทน นิยายหรือ
ตำนานดังกล่าวนี้ นอกจากจะแสดงให้เห็น
ถึงเรื่องราว ของชุมชน ที่เป็นเจ้า ของแล้วยัง
อาจใช้สืบสวนหาเรื่องราว ความเจริญของ
เมืองโบราณ ในสมัยที่ยังเป็นบ้านเป็นเมือง
ได้อีกด้วย เพราะประชาชนที่เป็นเจ้าของ
นิยายนั้น บางทีก็ได้เห็นได้ทราบเรื่องราว
ของเมืองโบราณก่อนที่จะร้างไป แต่ควรคณ
คว่าดังกล่าวนี้อาจต้องพิจารณาว่าร่วมกันกับหลัก
ฐานทางเอกสาร ประวัติศาสตร์ โบราณ
สถาน โบราณวัตถุ และอื่น ๆ จึงจะได้ผลดี

จากเหตุผลดังกล่าวนี้ อาจารย์มานิต
วัลลิโภดม จึงได้ศึกษาเรื่องราวของชาว
อีสานโบราณจากตำนานและนิยายท้องถิ่น
โดยเฉพาะในเขตจังหวัดนครราชสีมา ท่าน
พบว่านิยายที่ให้ความรู้เกี่ยวกับชาวโคราชใน
สมัยอยุธยาได้ดีคือ นิยายเรื่องปราจิณกับอร
พินท์ ในที่นี้ผู้เขียนจะไม่กล่าวถึงเนื้อเรื่อง
ของนิยาย แต่จะพูดถึงสาระสำคัญที่นิยาย

เรื่องนี้ให้ความรู้เกี่ยวกับชาวโคราชในสมัยโบราณเท่านั้น นิยายเรื่องปราจิณและนางอรพินท์ เป็นนิยายพื้นเมืองของพิมาย สอดับได้ความว่าเป็นนิทานโบราณมีมาในปัญญาสาชก หนังสือเก่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เช่นทางทศมาสก็กล่าวถึง ดังเช่นมีโคลงบทหนึ่งว่า

ปราจิณเจียนหน้าหน่อ อรพินท
พระพิราไลยปลง ชัฟแล้ว
กีนลมสุดาจินต รสร่วม กันนา
กรรมแบ่งกรรมแก้วแก้ว ช่วยกรรม

ชาวบ้านเชื่อกันสืบมาว่านิยายเรื่องนี้ เป็นเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างพระปราจิณ กษัตริย์แห่งกรุงกัมพูชา กับนางอรพินท์ และท้าวพรหมทัต ผู้ครองเมืองพิมาย ในนิยายได้กล่าวถึงท้องที่ต่าง ๆ ที่เคยเป็นบ้านเป็นเมืองในเขตโคราชที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวในนิยาย เช่น เมืองพลับพลา เมืองกรุงถบ้านไทยจานหรือพุทธไทยจาน บ้านอรพินท์ ทำนางสระผม เป็นต้น

จากการศึกษานิยายเรื่องนี้ทำให้ได้เค้าเงื่อนว่า แต่สมัยอยุธยาตอนต้นลงมา ประชาชนที่อยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท

นิยาย ปราจิณ และอรพินท์ เป็น นิยายที่มีในปัญญาสาชก ประชาชนเหล่านั้นเป็นพวกที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับดินแดนกัมพูชา

เมื่อพิจารณาเข้ากับโบราณวัตถุสถานที่อยู่ในเขตโคราชแล้วก็รับกันกับนิยายเรื่องนี้ คือโบราณวัตถุสถานที่ของโคราชในสมัยหลัง ๆ ลงมา ส่วนมากเป็นของในพระพุทธศาสนาเถรวาท เห็นได้จากพระพุทธรูปที่พบที่ปราสาทหินพนมวันและพิมาย เป็นต้น เมื่อพิจารณาเข้ากับเอกสารทางพระราชพงศาวดาร ที่ไม่เอ่ยถึงโคราชในสมัยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ก็พอสันนิษฐานได้ว่า ดินแดนที่เป็นโคราชในขณะนั้นคงตกอยู่เป็นแดนของกรุงกัมพูชา และได้ตกมาอยู่ในอำนาจของกรุงศรีอยุธยาหลังรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ลงมา

เรื่องนี้เข้ากันได้ดี การที่พบร่องรอยของศิลปกรรมเช่นพระพุทธรูปที่เป็นอิทธิพลของศิลปในสมัยอยุธยาตอนต้น ส่วนมากเป็นของแต่สมัยอยุธยาตอนกลางลงมา

บรรดาบ้านเมืองและหมู่บ้านที่กล่าวถึงในนิยายปราจิณกับอรพินท์ เช่นเมืองพลับพลา เมืองกรุงถ เป็นต้น ล้วนแต่มีซากโบราณวัตถุสถานที่สนับสนุนให้เห็นว่าเคย

เป็นบ้านเป็นเมืองมาก่อนแล้วทั้งสิ้น สถาปัตยกรรมที่กล่าวถึงในนิยายก็ตรงกับความเป็นจริงในปัจจุบัน การใช้สถาปัตยกรรมตลอดจนข้อสถานที่บ้านเมืองในตำนานนิยายท้องถิ่น เพื่อหาร่องรอยของเมืองโบราณและโบราณวัตถุสถานนั้น ได้ดำเนินมาอย่างเป็นผลดี ก่อนที่จะได้มีการสำรวจหาโบราณสถานอย่างกว้างขวางจากภาพถ่ายทางอากาศในขณะนี้

ปัจจุบันนิยายเรื่องปราจิณกับอรพินท์กำลังเลือนหายไปจากความทรงจำของชาวบ้าน ทั้งนี้เพราะแต่สมัยรัตนโกสินทร์ลงมาได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการเคลื่อนย้ายของประชาชน เช่นเหตุการณ์กบฏของเจ้าอนุวงศ์ ทำให้มีการกวาดต้อนอพยพชาวลาวจากเวียงจันทน์เข้ามาอยู่ในโคราช ผู้ที่อพยพเข้ามาใหม่นั้นมักจะนำเอาานิยายนิทานของตนเข้ามาแทนที่นิยายท้องถิ่นแต่เดิมจะมีผู้ผู้ทราบนิยายท้องถิ่นแต่เดิมก็ไม่ทำน ในสมัยปัจจุบันการอพยพของประชาชนมีมากและเป็นไปอย่างรวดเร็ว จนบางแห่งไม่มีผู้ทราบนิยายพื้นเมืองแต่เดิมเลย เช่นในการไปสำรวจโคราชครั้งที่แล้วมา ผู้เขียนได้สอบถามเรื่องราวเกี่ยวกับนางอรพินท์ จากชาวบ้านในหมู่บ้านอรพินท์ ในเขตอำเภอครบุรี

ก็ปรากฏว่าไม่มีผู้ใดทราบ เพราะประชาชนเป็นผู้ที่เพิ่งอพยพเข้ามาอยู่ใหม่

เรื่อง

ตามที่กล่าวมาแล้วอย่างยืดยาว ผลสรุปได้ว่า โคราชเป็นบ้านเป็นเมืองมาแล้วอย่างช้านานแต่สมัยทวารวดี เมืองสำคัญ ๆ เจริญขึ้นในเขตกลุ่มของลำนานาที่เป็นต้นนาของแม่น้ำมูล คือ ลำตะคอง และลำนาลำปลายมาศ เมืองทเบนทงศูนย์กลางในด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมคือเมืองเสมาในกลุ่มน้ำลำตะคอง ประชาชนชาวโคราชโบราณในสมัยทวารวดีล้วนแต่เป็นผู้ทนต์ถนอพระพุทธรูปศาสนาพุทธนิกายเถรวาททั้งสิ้น จึงเป็นเช่นเดียวกันกับชาวอีสานโบราณในสมัยเดียวกันทั้งภาค

สิ่งเหล่านี้เห็นได้ชัดจากร่องรอยของโบราณวัตถุสถาน เช่น พระพุทธรูป พระพิมพ์ การใช้เสมาหิน และหินต่ง อันเป็นลักษณะโดยทั่วไปของอีสานทั้งหมด

ในสมัยต่อมาคือสมัยลพบุรี มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาในทางวัฒนธรรมวัฒนธรรมของทางกัมพูชาได้แพร่เข้าสู่ดิน

แดนอีสานทางบักธงไชย และช่องตะโก ลงสู่ชุมชนในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิง ลำจักราช และลำปลายมาศ ทำให้เกิดเป็นบ้านเมืองขึ้นในสมัยลพบุรีมากมาย วัฒนธรรมของกัมพูชาที่แพร่เข้ามาเป็นแหล่งมั่นคงอันอาจรวมถึงการที่มีประชาชนชาวขอมอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ด้วยนั้น อาจแยกออกเป็น ๒ สาย โดยถือลำน้ำลำปลายมาศเป็น หลักสายหนึ่ง แพร่ออกไปทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำลำปลายมาศ ทำให้เกิดมีบ้านเมืองสมัยลพบุรีขึ้นในเขตบักธงไชย ครอบิรี พิมาย และบริเวณที่ลุ่มตามลำน้ำสะเทก และลำน้ำมูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นศูนย์กลางความเจริญในด้านวัฒนธรรมและเศรษฐกิจต่อเนื่องมาจากเมืองเสมาในลุ่มน้ำลำตะคอง ส่วนการ ขยายตัวของ วัฒนธรรมและ สังคมของขอมจากกัมพูชาไปทางด้านตะวันออกของฝั่งน้ำลำ ปลายมาศ นั้นได้ขยายไปอย่าง เป็นปึกแผ่นมั่นคงแต่เขตอำเภอนางรองเข้าไปในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ บริเวณนี้จะพบร่องรอยของประสาหิน เทวสถาน ของขอมอย่างหนาแน่น จนอาจกล่าวได้ว่า แต่ฝั่งใต้ของลำน้ำมูลลงมาในเขตจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ บ้านเมืองและผู้คนในสมัยลพบุรี

เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรกัมพูชา ซึ่งเหล่านั้เห็นได้จากการที่ไม่ปรากฏเรื่องราวให้ทราบถึงบ้านเมืองในดินแดนตอนนั้ของลุ่มน้ำมูล ในเอกสารทางประวัติศาสตร์ในสมัยอยุธยาตอนต้นและจาก ตำนานนิทานท้องถิ่น ตลอดจน ประชากรในปัจจุบัน มีความเกี่ยวข้องกันกับทางกัมพูชามากกว่าดินแดนตอนอื่นของอีสาน

การเปลี่ยนแปลงในทางสังคมและวัฒนธรรมของโคราชสมัยโบราณได้ปรากฏอีกครั้งหนึ่งเมื่อดินแดนแห่งนี้ถูกผนวกเข้ามาไว้ในราชอาณาจักรอยุธยา ในระยะนี้ทางกรุงศรีอยุธยาได้ส่งข้าราชการมาปกครอง และมีการสร้างเมืองใหม่ขึ้นที่ตัวเมืองนครราชสีมาปัจจุบัน จึงได้กลายเป็นศูนย์กลางความเจริญทั้งในด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาจากเมืองพิมาย เมืองพิมายจึงลดความสำคัญลงเป็น เมืองในการ ทศนาจรในสมัยต่อมา

การศึกษาโคราชในสมัยโบราณนี้ ถ้าทำกันอย่างละเอียดจะเป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าเรื่องราวความเจริญของอีสานโบราณทั้งภาคได้อย่างดี เวลานี้เราทราบอย่างแน่นอนว่า บริเวณที่เป็นศูนย์กลางการแพร่ของวัฒนธรรมขอมกัมพูชา

นั้นอยู่ในเขตฝั่งใต้ของลำน้ำมูล คือใน
เขตจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์
และศรีสะเกษ อย่างไม่ต้องสงสัย ทำให้
สามารถตัดออกจากดินแดนที่อยู่ตอน
เหนือของฝั่งน้ำมูลเข้าไปในเขตรอยเอน
มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ในลุ่มแม่น้ำ
โขงวัฒนธรรมของสมัยทวารวดีเป็นพัน
เรอขึ้นมาไม่ขาดระยะจนถึงสมัยอยุธยา
ดินแดนในกลุ่มลุ่มน้ำโขงมีการเกี่ยวของใน
ทางวัฒนธรรมกับทางราชอาณาจักรลาว

มากกว่าทางกัมพูชา ดังเห็นได้จากใน
สมัยอยุธยาตอนต้นดินแดนในลุ่มน้ำ
ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพระเจ้าฟ้า
งุม แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต และเมื่อ
วัฒนธรรมในทางศาสนาและศิลปกรรมที่
แพร่ตามลำน้ำโขงลงจากทางลุ่มน้ำไทย
เข้าสู่อาณาจักรลาว ดินแดนในแถบลุ่มน้ำ
โขงรับไว้ ประชาชนในแถบนี้มีความ
ใกล้ชิดกับทางฝ่ายลาวมากกว่า ทางดิน-
แดนแถบฝั่งใต้ของลำน้ำมูลดังกล่าวแล้ว

 หนังสือของคณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร

ชุดของ

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

เทวรูปสัมฤทธิ์สมัยสุโขทัย ๓๕ บาท

เที่ยวเมืองลัγκα ๑๐ บาท

วิวัฒนาการของศิลปอินเดียแบบอมราวดี ๑๐ บาท

ศิลปในประเทศไทย (กำลังจัดพิมพ์)

วิชาการพิพิธภัณฑ์ ๒๕ บาท

กุลพันธาดว แสนศักดิ์

นิคม มุสิกคามะ

ธนาคารวารสารโบราณคดี ตั้งชื่อได้ในราคาเล่มละ ๑๔ บาท

วารสารโบราณคดี รายสามเดือน เล่มละ ๘ บาท

ขอรับเป็นสมาชิก มีหนังสือวารสารโบราณคดีณ ๒ เดือน

ท่านที่ต้องการหนังสือเหล่านี้

ส่งชื่อได้ที่คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร โทรศัพท์ ๒๒๗๒๔

รณนิติ/เช็คไปรษณีย์ส่งจ่าย ป.ณ. หน้าพระลาน

ในนาม นายพิบูล สุทธิจิเวชการ

ต่างประเทศเพิ่มค่าส่งเล่มละ ๓ บาท

ข้อคิดเกี่ยวกับเมืองโบราณ ที่ โคราซ

เมืองเสมา

เมืองเสมาตั้งอยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของตัวอำเภอสูงเนิน ประมาณ ๓ กิโลเมตร ตัวเมืองตั้งอยู่บนปลายเนิน ติดต่อกับที่ราบอันเป็นทุ่งนา ประมาณ ๔/๕ ของบริเวณตัวเมืองอยู่บนที่เนินซึ่งมีระดับความสูงกว่า โดยเฉลี่ยเปรียบเทียบกับที่ราบอันเป็นทุ่งนาทางทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศตะวันออก ประมาณ ๑๒ เมตร ที่เนินสูงนี้ทอดยาวจากทิศเหนือของตัวเมืองมาสิ้นสุดที่เมืองเสมา และกลายเป็นที่ราบของลำน้ำลำตะคลอง ซึ่งไหลจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออกผ่านเมืองเสมาไปทางทิศใต้

ระยะทางจากลำน้ำมายังตัวเมืองประมาณ ๓ กิโลเมตรเศษ ตัวเมืองถูกโอบล้อมด้วยลำน้ำห้วยไผ่ซึ่งไหลมาจากทางทิศเหนือผ่านตัวเมืองทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ไปบรรจบกับลำตะคลองห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๔ กิโลเมตร ทางทิศตะวันออกมีลำห้วยโกรกชนวนไหลผ่านมาบรรจบกับลำน้ำห้วยไผ่ทางด้านทิศตะวันออก ฉียงใต้ของตัวเมืองเท่าที่กล่าวมาแล้วจะเห็นว่า เมืองเสมาตั้งอยู่ในทำเลที่อุดมสมบูรณ์

เป็นที่รวมของลำน้ำหลายสายซึ่งไหลมาลงลำตะกลองทำให้บริเวณที่ราบของลำน้ำลำตะกลองตอนเหนืออุดมสมบูรณ์ผืนที่ ๆ จะประกอบการเกษตรกรรมได้พอเพียง

ลักษณะของเมือง

จากภาพถ่ายทางอากาศได้แสดงให้เห็นว่าเดิมเมืองอยู่ ณ ที่นี้ ๒ เมืองด้วยกันในที่นี้จะเรียกว่า เมืองเสมา (๑) และเมืองเสมา (๒) จากร่องรอยที่ค่อนข้างจะลบเลือนกว่าของเมืองเสมา (๑) ทำให้ทราบว่าเมืองนี้มีมาก่อนเมืองเสมา (๒) ที่เมืองเสมา (๒) จากการที่ตัวเมืองถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่มีสระสี่เหลี่ยมเป็นจุดศูนย์กลาง และส่วนที่มีซากโบราณสถานอยู่ภายใน บางครั้งทำให้เข้าใจผิดว่า เป็นการสร้างเมืองซ้อนเมือง แต่เมื่อเปรียบเทียบกับเมืองเสมา (๑) ก็พบว่าเมืองนี้ก็เช่นกันที่มีการแบ่งเมืองออกเป็น ๒ ส่วนคือส่วนซึ่งมีร่องรอยเป็นรูปสี่เหลี่ยมภายใน กับส่วนซึ่งมีบริเวณเป็นที่สูงและเป็นที่นาทางด้านตะวันออก แต่เนื่องจากลบเลือนมากทำให้เห็นการแบ่งนั้นไม่ชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ถ้าหากเราตัดเอาส่วนที่มีร่องรอยสี่เหลี่ยมของเมืองเสมา (๑) ออก และตัดเอาส่วนที่มีซากโบราณสถานของ

เมืองเมืองเสมา (๒) ออก นำเอาส่วนที่เหลือของทั้ง ๒ เมืองมาพิจารณาเปรียบเทียบกันก็จะเห็นว่าทั้ง ๒ ถูกสร้างขึ้นจากความคิดเดียวกัน โดยเฉพาะให้สังเกตมุมมนทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มุมแหลมทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และมุมที่ถูกตัดทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของทั้ง ๒ เมืองว่าได้ถูกกระทำอย่างเดียวกัน ทั้งหมดที่กล่าวมาแล้ว ก็เพื่อแสดงว่าเมืองเสมาได้มีการก่อสร้าง ๒ ครั้ง คือครั้งแรกได้สร้างเมืองเสมา (๑) ขึ้น ต่อมาจึงมีการโยกย้ายสร้างเมืองใหม่คือเมืองเสมา (๒) ในการสร้างเมืองใหม่ได้เปลี่ยนเอาส่วนซึ่งมีซากโบราณสถานจากทางทิศตะวันออกของเมืองมาไว้ทางทิศใต้

โบราณวัตถุสถานภายในตัวเมืองและโคยรอบ

ภายในเมืองเสมา (๑) ได้พบร่องรอยสี่เหลี่ยมและคันดิน นอกจากนี้ก็พบซากโบราณสถานก่อด้วยศิลาทรายแดงในเมืองเสมา (๒) ทำให้คิดว่าส่วนซึ่งพบร่องรอยของโบราณสถานและถูกแบ่งแยกออกต่างหากเป็นส่วนหนึ่งของทั้งสองเมืองคงจะเป็นสถานที่สำคัญอย่างหนึ่งของเมือง บริเวณ

รอบนอกที่บ้านหินตั้ง ได้พบศิลาเป็นแท่งตามธรรมชาติที่มีทั้งตกแต่งและมิได้ตกแต่งนำมาเรียงกันเข้าเป็นระเบียบอย่างจงใจ แสดงอาณาบริเวณเป็นรูปสี่เหลี่ยมบ้าง และเป็นรูปแนวยาวบ้าง

การเรียงหินเช่นนี้พบโดยทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่บ้านคลองขวางทางทิศใต้ของตัวเมือง ได้พบพระพุทธรูปขนาดใหญ่ฝังอยู่ เป็นพระพุทธรูปแบบทวารวดี

นอกจากนี้ก็มีธรรมจักรเป็นศิลปแบบทวารวดีเช่นกัน ที่พบบ้างเล็กน้อยก็คือ เสาประดับกรอบประตูแบบลพบุรี ที่บ้านแก่งท้าวพบฐานเจดีย์ขนาดใหญ่ก่อด้วยอิฐ จากซากโบราณวัตถุสถานดังกล่าวทำให้ทราบว่าเมืองเสมาเป็นเมืองในสมัยทวารวดี และจากการที่โบราณสถานเหล่านั้นถูกพบอยู่ตามหมู่บ้านรอบนอกตัวเมืองแสดงให้เห็นว่าประชาชนในสมัยนั้นตั้งหมู่บ้านอยู่รอบนอกตัวเมืองโดยมีวัดเป็นจุดศูนย์กลางของชุมชน ส่วนภายในเมืองนั้นก็ควรเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางปกครองและเป็นที่อยู่ของบุคคลที่เป็นผู้ปกครองตลอดจนบริวารทั้งหลายด้วย

การชลประทานและการคมนาคม

จากสภาพภูมิศาสตร์โดยรอบแสดงให้เห็นถึงการเลือกสรรพื้นที่ในการสร้างเมืองในอันที่จะอำนวยประโยชน์ให้มากที่สุดในการประกอบการเกษตร นาเป็นปัจจัยสำคัญในการเพาะปลูก ดังนั้นจึงได้พบร่องรอยของการชลประทานที่เมืองเสมา

ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตรงที่โกรกขนวนไหลผ่านพื้นที่ซึ่งมีเนินสูงชันบอยู่ ๒ ข้าง ปรากฏแนวคันดิน ซึ่งเกือบจะลบเลือนกันขวางลำห้วยโกรกขนวนอยู่ คันดินนี้ยาวประมาณ ๔๐๐ เมตร ปลายทั้งสองข้างสิ้นสุดลงตรงที่เป็นเนินสูงชันบอยู่ คันดินนี้ทำหน้าที่เป็นคันกั้นน้ำไว้ในที่สูงกว่าตัวเมือง แล้วระบายน้ำออกมาตามลำโกรกขนวน ผ่านทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเสมา (๑) และถูกกักเก็บไว้ตรงส่วนที่เป็นแอ่งน้ำซึ่งยังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเสมา (๒) ทางใต้บ้านทะเลและเหนือบ้านหินตั้ง

ณ ที่นี้ได้พบร่องรอยของคันดิน ซึ่งตั้งใจทำขึ้นเพื่อกักน้ำไว้ในบริเวณนั้น ก่อนที่จะไหลลงสู่ห้วยไผ่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียง

รอบนอกที่บ้านหินตั้ง ได้พบศิลาเป็นแท่งตามธรรมชาติที่มีทั้งตกแต่งและมิได้ตกแต่งนำมาเรียงกันเข้าเป็นระเบียบอย่างจงใจ แสดงอาณาบริเวณเป็นรูปสี่เหลี่ยมบ้าง และเป็นรูปแนวยาวบ้าง

การเรียงหินเช่นนี้พบโดยทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่บ้านคลองขวางทางทิศใต้ของตัวเมือง ได้พบพระพุทธรูปขนาดใหญ่พังอยู่ เป็นพระพุทธรูปแบบทวารวดี

นอกจากนี้ภูมิธรรมจักรเป็นศิลปะแบบทวารวดีเช่นกัน ที่พบบ้างเล็กน้อยก็คือ เสาประดับกรอบประตูแบบลพบุรี ที่บ้านแก่งท้าวพบฐานเจดีย์ขนาดใหญ่ก่อด้วยอิฐ จากซากโบราณวัตถุสถานดังกล่าวทำให้ทราบว่ามีเมืองเสมาเป็นเมืองในสมัยทวารวดี และจากการที่โบราณสถานเหล่านั้นถูกพบอยู่ตามหมู่บ้านรอบนอกตัวเมืองแสดงให้เห็นว่าประชาชนในสมัยนั้นตั้งหมู่บ้านอยู่รอบนอกตัวเมืองโดยมีวัดเป็นจุดศูนย์กลางของชุมชนส่วนภายในเมืองนั้นก็ควรเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางปกครองและเป็นที่อยู่ของบุคคลที่เป็นผู้ปกครองตลอดจนบริวารทั้งหลายด้วย

การชลประทานและการคมนาคม

จากสภาพภูมิศาสตร์โดยรอบแสดงให้เห็นถึงการเลือกสรรพื้นที่ในการสร้างเมืองในอันที่จะอำนวยความสะดวกให้มากที่สุดในการประกอบการเกษตร นับเป็นปัจจัยสำคัญในการเพาะปลูก ดังนั้นจึงได้พบร่องรอยของการชลประทานที่เมืองเสมาน

ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือตรงที่โกรกชนวนไหลผ่านพื้นที่ซึ่งมีเนินสูงชันอยู่ ๒ ข้าง ปรากฏแนวคันดิน ซึ่งเกือบจะลบลเลือนกันขวางลำห้วยโกรกชนวนอยู่ คันดินนี้ยาวประมาณ ๔๐๐ เมตร ปลายทั้งสองข้างสิ้นสุดลงตรงที่เป็นเนินสูงชันอยู่ คันดินนี้ทำหน้าที่เป็นคันกั้นน้ำไว้ในที่สูงกว่าตัวเมือง แล้วระบายน้ำออกมาตามลำโกรกชนวน ผ่านทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเสมา (๑) และถูกกักเก็บไว้ตรงส่วนที่เป็นแอ่งน้ำซึ่งยังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเสมา (๒) ทางใต้บ้านทะเลและเหนือบ้านหินตั้ง

ณ ที่นี้ได้พบร่องรอยของคันดิน ซึ่งตั้งใจทำขึ้นเพื่อกักน้ำไว้ในบริเวณนั้น ก่อนที่จะไหลลงสู่ห้วยไผ่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียง

เฉียงใต้ของบ้านหินตั้ง. ภายในกำแพงด้าน
ในทิศตะวันออกของเมืองเสมา (๒) เป็น
ที่ต่ำปัจจุบันเป็นนา และมีน้ำขังอยู่ทางมุม
กำแพงมุมทิศทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ บริเวณ
นี้อาจเป็นที่กักน้ำภายในตัวเมือง หรือ
เป็นที่ทำการเพาะปลูกในตัวเมืองก็ได้ และ
เมื่อมีน้ำพอสสมควร ก็จะระบายน้ำในส่วนที่
ไม่ต้องการลงในอ่างเก็บน้ำนอกเมืองซึ่งอยู่
ทางด้านใต้ของบ้านทะเลและด้านเหนือของ
บ้านหินตั้ง

ภายในเมืองเสมา (๑) ก็เช่นกัน
ส่วนที่เป็นที่ต่ำตรงลูกศรยาวผ่าน ก็อาจจะ
เป็นที่เพาะปลูก หรือเก็บน้ำภายในตัวเมือง
ก็ได้และระบายน้ำที่เกินต้องการออกทางม
ุมทิศของเมือง และเก็บไว้ในบริเวณอันเป็น
ที่นาทางทิศตะวันตกของบ้านโป่ง แต่เนื่อง
จากคันดินซึ่งน่าจะมียู่ตามแนวกำแพงมาได้
ลบเลือนมากจนไม่อาจยืนยันได้ว่าเป็นคันดิน
จึงสงสัยว่า บริเวณนี้จะใช้อย่างเก็บน้ำ
นอกเมืองของเมืองเสมา (๑) หรือไม่ ?
แต่เนื่องจากลักษณะที่เหมือนกันของเมือง
ทั้ง ๒ ตรงบริเวณนี้ก็ควรเป็นอ่างเก็บน้ำ
เช่นกัน

อีกประการหนึ่งถ้าบริเวณนี้เป็นอ่าง
เก็บน้ำ ก็จะมีเหตุผลที่จะอธิบายได้ว่า เหตุ

ที่เมืองเสมา (๒) ย้ายเอาส่วนสำคัญที่มีซาก
โบราณสถาน ซึ่งเคยเอาไว้ทางทิศตะวัน
ออกมาไว้ทางทิศใต้ก็เพราะทางด้านทิศตะวัน
ออกของเมืองเสมา (๒) เคยเป็นอ่างเก็บ
น้ำของเมืองเสมา (๑) นั่นเอง

ในพื้นที่ระหว่างห้วยไผ่และลำตะคอง
ทางทิศใต้ของเมืองเสมา มีลำคลองขวาง
เชื่อมติดกับคลองชื่อเรือเดินได้ ลักษณะ
คลองขวางและคลองเรือเดินได้เป็นลำน้ำที่
เกิดตามธรรมชาติ จากชื่อของคลองว่าเรือ
เดินได้ ในสมัยก่อน ลำคลองนี้คงใช้เป็น
เส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองเสมาและเมือง
อื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง และอาจมาถึง
บริเวณที่เป็นจังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน
โดยตามลำตะคอง

ถัดจากคลองขวางไปทางทิศตะวัน
ออก มีลำคลองอีก ๓ - ๔ เส้นขนานกับ
คลองขวาง เชื่อมต่อระหว่างห้วยไผ่และลำ
ตะคอง ปัจจุบันลบเลือนและแห้งเป็นบาง
ตอนลักษณะที่เกือบเป็นเส้นตรง และไม่มี
เหตุผลใดที่จะให้เกิดคลองลักษณะนี้ที่บริ
เวณนี้ตามธรรมชาติ คลองนี้ก็ควรเป็น
คลองขุด เพื่อประโยชน์ในทางกสิกรรมใน
บริเวณนี้ และอาจใช้เป็นทางคมนาคม
เชื่อมต่อจากเมืองเสมา เพื่อ ออกลำตะคอง
ได้ด้วย

เท่าที่กล่าวมาถึงการชลประทานของเมืองเสมาแสดงให้เห็นถึงความเจริญทางด้านเทคโนโลยีพอสมควร ประกอบกับสภาพภูมิศาสตร์อันวยประโยชน์ ประชาชนในเมืองเสมาสมัยนั้น จึงน่าจะมีความเป็นอยู่ดี และมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่ง

สรุป

เมืองเสมาได้ถูกสร้างขึ้น โดยการเลือกสรรพื้นที่และจงใจดัดแปลงเอาประโยชน์จากสภาพภูมิศาสตร์นั้น เมืองเสมาจึงตั้งอยู่ในทำเลที่อุดมสมบูรณ์ ในการย้ายเมืองจากเมืองเสมา (๑) มายังเมืองเสมา (๒) จึงย้ายมาอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกัน

ในสภาพภูมิศาสตร์ที่มีความอุดมสมบูรณ์ แห่งอื่นๆ เช่น ที่อำเภอพระยาและที่นครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นแหล่งอุดม

สมบูรณ์ จะพบว่าการย้ายเมือง ได้เคลื่อนย้ายอยู่ในบริเวณนั้นมีได้ไปไกลเลย ต่อมาเมืองเสมาได้ร้างไป แต่ก็ยังมีไผ่เพราะเหตุความแห้งแล้ง สาเหตุที่สำคัญคือการเคลื่อนย้ายศูนย์กลางการคมนาคมได้เคลื่อนย้ายออกไปจากบริเวณเมืองเสมา เมืองเสมาจึงลดความสำคัญลงและค่อย ๆ หมดความสำคัญไปจนหมด สาเหตุอีกประการหนึ่ง ก็อาจเนื่องมาจากสาเหตุทางการเมือง แต่ก็ยังไม่มียหลักฐานที่จะชี้ให้เห็นได้

การชลประทาน สร้างเขื่อนกั้นน้ำในที่สูง แล้วจึงระบายน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงภายในตัวเมือง พบโดยทั่วไป ทั้งในภาคอีสานภาคเหนือและภาคกลาง เช่น สุโขทัย พระยา เมืองอุตะเกา ตำบลทางน้ำสาคร อำเภอโนนรมย์ จังหวัดชัยนาท เมืองที่ อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์ ฯลฯ เป็นต้น

๑:๒๕,๐๐๐

1000 500 1000

บ้านเหมืองฝาย

บ้านเหมืองฝายแวดล้อมอยู่ด้วยสภาพ
ภูมิศาสตร์อันเป็นที่สูง มีลำน้ำสาย
เล็ก ๆ ไหลผ่านไปทางด้านทิศเหนือของ
ตัวเมือง คือ ห้วยบ้านฝาย ซึ่งไหลมา
จากที่สูงทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปยังทิศ
ตะวันออกเฉียงเหนือ จากเหมืองฝาย
ลำน้ำนี้ได้ไหลลงบรรจบกับลำห้วยลก
และถูกเรียกชื่อเป็นห้วยลกซึ่งไหลต่อไป
ลงลำน้ำปลายมาศเป็นระยะทางห่างจาก
เหมืองฝายไปทางทิศตะวันออกเฉียง-
เหนือประมาณ ๑๒ กิโลเมตร

ปัจจุบันบ้านเหมืองฝาย อยู่ในเขต
อำเภอลำปลายมาศก่อนมาทางเขตติดต่อกับ
จังหวัดนครราชสีมา สภาพพื้นที่เมื่อเปรียบ-
เทียบกับเมืองเสมาแล้ว บ้านเหมืองฝายก็
เสียเปรียบในด้านความอุดมสมบูรณ์เป็นอย่างมาก
บริเวณโดยรอบเป็นพื้นที่สูงลาดลง
ลำห้วยบ้านฝายซึ่งปัจจุบันดินเขินและน้ำแห้ง
เป็นบางตอนทำให้มีที่ราบอยู่เพียงเล็กน้อย
ตามลำห้วยบ้านฝาย จากจำนวนพื้นที่ซึ่งจะ
ใช้ในการเพาะปลูกซึ่งน้อยมากทำให้นักถึง
จำนวนประชากรของบ้านเหมืองฝายในสมัย
ก่อนว่าคงมีจำนวนน้อยมาก และความสำคัญ
ของบ้านเหมืองฝายก็คง เป็นแต่เพียง ชุมชน

ขนาดเล็ก แต่เนื่องจากเราไม่อาจทราบได้ถึง
โครงสร้างทางสังคมในสมัยนั้นจึงไม่อาจที่จะ
กำหนดลงไปอย่างแน่นอนถึงฐานะทางตำแหน่ง
การปกครองของบ้านเหมืองผ้ายได้

ลักษณะของเมือง (ดูแผนที่ประกอบ)

มีลักษณะเกือบกลม ประกอบด้วย
คูน้ำล้อมรอบ ๓ ชั้น คูน้ำทั้ง ๓ มีการเชื่อม
ต่อกันหมดทุกชั้นในสุดทางด้านทิศตะวัน
ออกมีขนาดแคบที่สุดและปรากฏอย่างเลือน
ลาง อย่างไรก็ตาม คูน้ำชั้นนอกแสดงให้เห็น
ถึงการที่จะต้องมีการแบ่งหรือแสดงอาณาเขต
พื้นที่ส่วนที่สามทางเข็มนาฬิกาเป็นสี่แยกพื้นที่
ส่วนนั้นน่าที่จะเป็นจุดศูนย์กลางหรือส่วนที่
มีความสำคัญที่สุดของตัวเมือง เมืองในสมัย
ทวารวดีซึ่งมีการแบ่งส่วนสำคัญเช่นนี้อีก
แห่งหนึ่งก็คือ เมืองบน ที่ตำบลโคกไม้เดน
อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ได้มีการ
กำหนดส่วนสำคัญของเมืองตรงกลางเมืองไว้
อย่างชัดเจนด้วยคูน้ำล้อมรอบ การพบพระ
พุทธรูปซึ่งได้มาจากเมืองผ้ายมีพุทธศิลป์เป็น
แบบทวารวดีทำให้เชื่อได้ว่า บ้านเหมืองผ้าย
เป็นเมืองที่มาแต่สมัยทวารวดี

การชลประทาน

เนื่องจากพื้นที่ตอนบนที่ตงของเมือง
อยู่ในบริเวณที่ค่อนข้างบังคับทำให้มีความ
จำเป็นที่จะต้องมีการทดน้ำทางนากเพื่ออำนวยความสะดวก
ประโยชน์ให้แก่ผุ่ยอ้าย ได้พบว่าคูเมือง
ตลอดจนคันดินในบริเวณใกล้เคียงได้ทำหน้าที่
ในการทดน้ำและระบายน้ำแทบทั้งสิ้น

ทางฝั่งตรงข้ามกับตัวเมืองของลำ
ห้วยบ้านผ้าย ได้พบคันดินเป็นแนวยาวจาก
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือมาทางทิศตะวัน
ตกเฉียงใต้ขนานกับลำห้วยแล้วจึงหักตรงลง
มาทางใต้ มาสิ้นสุดอยู่ริมห้วย ทำหน้าที่
รับน้ำที่ตกลงมาจากที่สูงทางด้านทิศเหนือ
และคงทำหน้าที่เสมือนเป็นเขื่อนกั้นน้ำจาก
ลำห้วยไว้ในบริเวณ อ. ๑ ประชาชนคงตั้ง
บ้านเรือนอยู่บริเวณโดยรอบของแอ่งน้ำ

ที่ตัวเมืองทางด้านทิศตะวันออกและ
ทิศตะวันตก มีคันดินยื่นออกไปเป็นปีกทั้ง
สองข้าง คันดินทั้งสองนี้ทำหน้าที่รับน้ำ
ที่ไหลมาจากที่เนินสูงทางด้านทิศใต้ของตัว
เมือง บังคับให้น้ำไหลเข้ามาหล่อเลี้ยงในคู
ทั้งสามชั้น

ทางทิศเหนือติดกันคูด้านนอกของ
ตัวเมือง ปัจจุบันได้พบบริเวณที่แม่น้ำยังอยู่
บ้างเล็กน้อย ประกอบกับได้พบคันดินซึ่ง

ยื่นออกมาขวางบริเวณนั้น ทำให้คิดว่า ทาง
 ด้านนั้นคงเป็นที่ระบายน้ำที่เกิดความต้อง
 การออกจากตัวเมือง น้ำที่ถูกระบายออกจาก
 ตัวเมืองจะถูกสกัดอีกตรงหนึ่งด้วยคันดินซึ่ง
 ขวางอยู่บังคับให้ไหลลงมาเก็บไว้ในบริเวณ
 อ. ๒

พิจารณาการเก็บไว้ในบริเวณ อ.๒
 และ อ. ๑ แล้วจะเห็นว่ามีความซับซ้อน
 และยุ่งยากซึ่งสามารถที่จะทำอย่างง่าย ๆ และ
 ใช้ประโยชน์ได้เช่นเดียวกัน ทำให้คิดว่า
 การที่ปรากฏการกระทำที่ซับซ้อนนั้นน่าจะมี
 เหตุผลอย่างอื่นอีก ประการที่หนึ่งนั้นอาจ
 จะเป็นได้ว่าคันดินเหล่านั้นมิได้ทำขึ้นในระย
 ะเวลาเดียวกัน แต่หากทำเพิ่มขึ้นภายหลังซึ่ง
 อาจจะเป็นเพราะว่าความต้องการในการใช้
 น้ำเพิ่มขึ้น หรืออาจเป็นเพราะนำตาม
 ธรรมชาติดินน้อยลง

อีกประการหนึ่งอาจเนื่องมาจากความ
 จงใจที่ต้องการที่จะแบ่งแหล่งน้ำออกเป็นสั
 ติส่วน ทั้งนี้อาจแบ่งตามความต้องการที่จะ
 ใช้น้ำมีหลายประเภท เช่น เพื่อบริโภค
 หรือเพื่อใช้ชำระร่างกาย การแบ่งนี้อาจแบ่ง
 ตามบุคคลที่ใช้น้ำได้อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การชลประทานที่เจริญ
 ของ บ้าน เหมืองฝ้ายก็คงทำให้ประชาชนมี
 ความเป็นอยู่ดีพอควรถึงแม้ว่าภูมิประเทศ
 ก่อนข้างจะลำบาก แต่ถึงอย่างไรก็คงไม่ทำ
 ให้บ้านเหมืองฝ้ายต้อง พ้นสภาพจากการเป็น
 เมืองร้างไปได้ ทั้งนี้ เพราะ จำนวนประชากร
 ซึ่งย่อมที่จะเพิ่มขึ้น และเมื่อพบภูมิประเทศ
 ซึ่งสามารถจะอำนวยประโยชน์ได้มากกว่าก็
 จะเคลื่อนย้ายออกหาที่ทำกินใหม่ต่อไป

สรุป

บ้านเหมืองฝ้ายเป็นเมืองทมาแต่
 สมัยทวารวดี จากการที่การประกอบอาชีพ
 ในสมัยก่อนเป็นแบบเกษตรกรรม ทำให้
 คนในสมัยโบราณรู้จักที่จะดัดแปลงธรรม
 ชาติเพื่อนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์จึงมัก
 จะพบการทำคันดิน ขุดคลองเพื่อการ
 ชลประทานซึ่งจะพบโดยทั่วไปตามเมือง
 โบราณตั้งแต่ในสมัยทวารวดี ในสมัย
 นั้นถ้าพิจารณาถึงคูเมืองต่าง ๆ ก็จะมี
 หน้าทอนสำคัญคือเพอการทดน้ำเป็นอัน
 แรก และเพื่อแสดงอาณาเขตเป็นอัน
 ดับรองลงมา

เทวรูปพระโพธิสัตว์
จาก บ้านโตนด
อำเภอโนนสูง
จังหวัดนครราชสีมา

ศาสตราจารย์, จอช บัวเชดส์เก้

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์ ดิศกุล
ทรงแปลจากต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส

ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้ค้นพบชิ้นส่วนหลายชิ้นของประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่รูปหนึ่ง ที่บ้านโตนดอำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา การค้นพบครั้งนี้ไม่ได้เกิดจากการขุดค้นตามหลักวิชาการทางด้านโบราณคดี แต่เป็นการค้นพบโดยบังเอิญ คือได้ค้นพบชิ้นส่วนเหล่านี้ภายในองค์เจดีย์ เมืองคิเจดีย์ถูกทำลายลงโดยรถแทรกเตอร์เกเลย์ดินใกล้กับบ้านของชาวบ้านริมทางหลวงที่ไปยังอำเภอพิมาย (ระหว่างหลักกิโลเมตรที่ ๔๑๓ และ ๔๑๔)

แม้ว่าเราไม่อาจทราบได้เกี่ยวกับอายุของพระเจดีย์องค์นี้ แต่เราก็สามารถทราบได้ว่า นอกจากชิ้นส่วนของประติมากรรมสัมฤทธิ์ที่ค้นพบแล้ว ยังได้ค้นพบพระพิมพ์เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิอีกองค์หนึ่ง ซึ่งแม้ว่าจะเป็นแบบแปลก แต่ก็อาจจัดอยู่ในศิลปะทวารวดีได้ อย่างไรก็ตาม ชิ้นส่วนเหล่านี้ประติมากรรมสัมฤทธิ์ก็มิได้คงอยู่ในสถานที่เดิมเมื่อแรกสร้าง แต่เป็นตัวอย่างอีกชนิดหนึ่งของ โบราณวัตถุครั้งที่ ๒ ซึ่งได้ค้นพบบ่อยๆ เกี่ยวกับวิชาโบราณคดีในพุทธศาสนา คือเมื่อมีซากประติกรรมที่สำคัญ หรือชิ้นส่วนของภาพสลัก ที่แตกหักออกเมื่อใดก็ไม่

สามารถทราบได้แน่นอน รวมทั้งมีที่มาและแบบศิลปะต่างๆ กัน โบราณวัตถุเหล่านี้จะถูกบรรจุลงในฐานของสิ่งก่อสร้าง เช่น เจดีย์ รวมทั้งภายในหรือในฐานประติมากรรมขนาดใหญ่ เมื่อเวลาสร้างหรือซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างหรือประติมากรรมขนาดใหญ่เหล่านี้ ทั้งนี้ก็เพื่อมุ่งหวังบุญกุศลนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ระยะเวลาก่อสร้างพระเจดีย์หรือประติมากรรมขนาดใหญ่ จึงไม่เกี่ยวข้องกับอายุของชิ้นส่วนของประติมากรรมที่บรรจุอยู่ภายใน สิ่งที่เราอาจใช้ได้อย่างดีที่สุดจากโบราณวัตถุเหล่านี้ก็เกี่ยวกับระยะเวลาหลังสุดเท่านั้น นอกจากนี้เราก็ก็น่าจะทราบถึงสถานที่ตั้งเดิมของโบราณวัตถุเหล่านี้ด้วย เทวรูปพระโพธิสัตว์สัมฤทธิ์ที่เราจะกล่าวถึงในที่นี้ ก็น่าจะอยู่ในกฎเช่นเดียวกัน คือแม้ว่าจะกำหนดอายุเวลาที่ล่วงพ้นได้จากการวิจัยลักษณะแบบศิลปะ แต่สถานที่ตั้งเดิมก็ยังไม่อาจทราบได้โดยแน่นอน การที่จะค้นพบชิ้นส่วนที่เหลือของประติมากรรมรูปนี้ตลอดจนจารึกที่อาจให้ความรู้ได้อย่างแน่นอน ก็ออกจะเป็นการสวดวิสัยอยู่มาก สิ่งที่เราอาจกล่าวได้ที่ดีที่สุด ก็คือว่าน้ำหนักของชิ้นส่วนต่างๆ ของเทวรูปที่ปรากฏอยู่ในซากเจดีย์ที่บ้านโตนด รวมทั้งการนับถือพุทธ

ศาสนาที่มีอยู่อย่างแน่นแฟ้นในดินแดนแถบนั้น^๒ ทำให้อาจคิดได้ว่าชั้นส่วนสัมฤทธิ์เหล่านี้คงไม่ได้โยกย้ายมาไกลนัก

ชั้นส่วนสัมฤทธิ์ที่ค้นพบที่บ้านโตนด และอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิวงศ์ จังหวัดนครราชสีมา (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครฯ) เป็นชั้นส่วนแต่เพียงเล็กน้อยของประติมากรรมทั้งหมด สำหรับองค์และเครื่องทรง เราก็ไม่สามารถทราบได้ หมายความว่า เราไม่อาจคาดคะเน ถึงเทวรูป สัมฤทธิ์องค์นี้ได้ทั้งหมดเลย อย่างไรก็ตามชั้นส่วนสัมฤทธิ์เหล่านี้ยังคงเพียงพอที่จะแสดงให้เห็นถึงคุณค่าทางเทคนิคและทางสัดส่วนอันเป็นพิเศษของประติมากรรมรูปนี้ได้ รวมทั้งอาจแสดงให้เห็นถึงกำหนดอายุอันค่อนข้างแน่นอน และยังทำให้สามารถคาดคะเนถึงเทวรูปทั้งองค์ได้อย่างคร่าว ๆ ซึ่งเนื่องมาจากการพิจารณาเปรียบเทียบกับประติมากรรมอื่นๆ ทำยที่สุด การเปรียบเทียบกับประติมากรรมอื่น ๆ นี้จะทำให้เราสามารถกำหนดได้ทั้งอายุและลักษณะรูปภาพ และทำให้สามารถขบปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสกุลช่างต่างๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

สำหรับการพิจารณาค้นคว้าของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะไม่พิจารณาเฉพาะแต่ชั้นส่วนที่บ้านโตนดเท่านั้น แต่จะพิจารณาพร้อมกับประติมากรรมอื่นๆ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันมาช้านานแล้ว และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกลุ่มประติมากรรมสัมฤทธิ์ที่สำคัญ ซึ่งค้นพบที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๗ ประติมากรรมกลุ่มนี้ น่าเสียดายที่พวกเราได้เข้าสู่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครฯ เลยนองค์เดียว แต่เข้าไปอยู่ในพิพิธภัณฑสถานส่วนบุคคล ซึ่งอาจเข้าไปดูได้โดยยาก และการทำบัญชีกลุ่มประติมากรรมกลุ่มนี้ทั้งหมด ก็ไม่อาจกระทำได้

ชั้นส่วนสัมฤทธิ์จากบ้านโตนด ชั้นส่วนสัมฤทธิ์ที่เข้ามาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิวงศ์ คงมีแต่เพียงเศียรและพระหัตถ์พระบาท ชั้นส่วนอื่นๆ ของพระองค์ไม่ได้ค้นพบเลย

เศียร เกล้าเกศาแบบ ชฎามงกุฎ ซึ่งแตกแยกออกเป็นหลายส่วน แต่ก็ยังบริบูรณ์พอที่จะสามารถซ่อมแซมให้เป็นรูปได้ดังเดิม^๓ เศียรนี้สูงตั้งแต่พระหนุ (คาง) ขึ้นไปจนถึงยอด ชฎามงกุฎ ๖๖ เซนติเมตร (รูปที่ ๑,๒)

ท่อนหน้าของพระกร ได้ค้นพบ ๓ ชิ้น และก็คงมาจากเทวรูปองค์เดียวกันนั่นเอง พระกรท่อนล่างขวาหักไปครึ่งหนึ่ง แต่พระหัตถ์ยังคงอยู่ดี แสดงนิ้วพระหัตถ์ที่แผ่ออก โดยมีพระอังคุฐ (นิ้วหัวแม่มือ) และพระมัชฌิมา (นิ้วกลาง) จรดกันเป็นท่าแสดงถึงปางประทานธรรม (วितตรกมุทรา) หรือ กุฏฐกหัสต์ หรือสิงหกรรณหัสต์ พระหัตถ์นี้คงถือสิ่งของสิ่งหนึ่งที่ถือคอดอกได้ และเป็นวัตถุชนิดเดียวกับที่เคยหล่อติดเป็นชั้นเดียวกับประติมากรรมขนาดเล็ก ท่อนหน้าของพระกรอีกชิ้นหนึ่งคงจะเป็นของพระกรซ้ายล่าง ยังคงอยู่ดี ยกเว้นแต่พระหัตถ์ซึ่งหักเสียตั้งแต่ส่วนบนของฝ่าพระหัตถ์ ท่อนหน้าของพระกรชิ้นนี้แสดงให้เห็นถึงรอยแตกแยกเหนือพระศอก ซึ่งเป็นส่วนเดียวที่แสดงถึงพระกรเบื้องบนที่หายไปเสียแล้ว ท่อนพระกรชิ้นที่ ๓ แตกหักมากจนเสียรูปและไม่อาจให้ความรู้อะไรได้ ควรกล่าวไว้ด้วยว่าความยาวของข้อพระกรตั้งแต่พระศอกลงไปจนถึงข้อพระหัตถ์ ๔๖.๕ เซนติเมตร พระกรที่มีนิ้วพระหัตถ์แผ่ออกยาว ๒๔ เซนติเมตร (รูปที่ ๓)

ส่วนล่างของพระกาย แสดงโดยพระชงฆ์ขวาและพระบาทซ้าย พระชงฆ์ขวาด้านหลังหักเสียได้พระชานุ (หัวเข่า) และ

ด้านหน้าก็ไม่มีพระชานุ สูง ๗๑ เซนติเมตร พระบาทซ้ายหักเสียเหนือข้อพระบาท พระบาททั้งสองข้างยาว ๔๘ เซนติเมตร ทั้งสองข้างยังคงมีเนื้อสำหรับตั้งในฐานติดอยู่ข้างใต้ เดื่อยนี้เป็นรูปกรวยทึบ สูง ๓๓.๕ เซนติเมตร (รูปที่ ๔)

แม้ว่าจะคงเหลือชิ้นส่วนแต่เพียงเท่านี้ แต่เราก็สามารถกล่าวได้ว่า ประติมากรรม ๔ กร (จตุรภุช) รูปนี้เป็นประติมากรรมยืน และคงยืนเอียงตะโพก (ตรีภังค์) เล็กน้อยตามแบบประติมากรรมสัมฤทธิ์ทั่วไป (รูปที่ ๕, ๖) ซึ่งเราจะได้กล่าวในภายหลังว่าอยู่ในสมัยเดียวกับประติมากรรมที่บ้านโตนด ลักษณะ ๔ กรแสดงให้เห็นจากการที่พระกรซ้ายมีรอยแตกแยกออกไปเพียงแห่งเดียว แสดงให้เห็นว่ามีพระกรที่ ๒ แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่าไม่มีพระกรที่ ๓ หรือ ๔ (ประติมากรรม ๖ หรือ ๘ กรมีอยู่น้อย ในสมัยเดียวกับประติมากรรมที่บ้านโตนดนี้) สำหรับท่าทาง ก็คงเป็นการยืนแบบอภังค์ (เอียงพระองค์เฉพาะท่อนบน) เล็กน้อย การที่พระชงฆ์ขวาเหยียดเป็นเส้นตรงตั้ง และลักษณะของพระชงฆ์ด้านหลังใต้พระชานุ ก็แสดงให้เห็นด้วยว่าประติมากรรมรูปนี้ไม่ได้ประทับนั่งห้อยพระบาท

(ประลัมพาทาสน์) ซึ่งจะทำให้ด้านหน้าของพระซงม์จำเป็นต้องเป็นเส้นเอียงเข้าหาผ้าพระบาทและด้านหลังของพระซงม์ใต้พระชานต้องพับ ตรงกันข้าม ความแตกต่างเพียงเล็กน้อยระหว่างแกนของพระซงม์และเดือยข้างใต้พระบาทกับแกนเส้นนอน ทำให้เกิดได้ว่าเส้นตรงตั้งของพระซงม์ขวานั้น คงได้สัดส่วนกับพระซงม์ซ้ายที่โค้งงอเล็กน้อย

จากการเปรียบเทียบขนาดของชิ้นส่วนสัมฤทธิ์ที่ค้นพบกับกฎของสัดส่วนประติมากรรมต่าง ๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์ ทั้งนี้หมายถึงว่าในระยะเวลาที่เรากำลังศึกษาอยู่นี้ (กฎเหล่านี้เกี่ยวกับรูปร่างของประติมากรรมซึ่งไม่สูงเกินเท่ากับประติมากรรมในทวีปยุโรป) จากกฎดังกล่าว ประติมากรรมที่บ้านโตนดก็คงสูงตั้งแต่ราว ๓.๑๐ ถึง ๓.๓๐ เมตร (ไม่รวมเดือยข้างใต้) คือราว ๒ เท่าของร่างกายมนุษย์จริงๆ^๕ ดังนั้น พร้อมกับเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ซึ่งได้ค้นพบเฉพาะองค์ที่ปราสาทแม่บุญตะวันตก ณ เมืองพระนครในประเทศกัมพูชา ราว ๓๐ ปีมาแล้ว (ในศิลปขอมแบบบาปวน ราว พ.ศ. ๑๕๕๐ จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗) และมีขนาดใหญ่กว่าประติมากรรมที่บ้านโตนด

เล็กน้อย ประติมากรรมทั้งสองนี้^๕ คงเป็นประติมากรรมสัมฤทธิ์ที่ใหญ่ที่สุดที่เคยค้นพบกันในภาคเอเชียอาคเนย์ ทั้งนี้หมายความว่าไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าประติมากรรมสัมฤทธิ์ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ๒ รูป ซึ่งสูญหายไปเสียแล้วจากจันทิเชวูและจันทิกาละสัน ประติมากรรมสัมฤทธิ์ในหมู่เกาะอินโดนีเซียทั้งสองรูปนี้อาจเปรียบเทียบขนาดความใหญ่ได้จากบัลลังก์ที่ยังคงเหลืออยู่

สำหรับประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่เช่นนี้ ความสามารถในการหล่อย่อมเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ประติมากรรมดังกล่าวย่อมใช้วิธีบนหุ่นขี้ผึ้งก่อน วิธีนี้เป็นวิธีเดียวที่ใช้กันอยู่ในทวีปเอเชีย อย่างน้อยก็จนกระทั่งถึงสมัยที่มีการฟื้นฟูศิลปวิทยาการในชั้นทวีปยุโรป ตรงข้ามกับเทวรูปสัมฤทธิ์พระนารายณ์จากปราสาทแม่บุญตะวันตก ซึ่งเราสามารถทราบได้ (รูปที่ ๑๒) ว่าเอามาต่อกันเข้าด้วยหมุด เช่นเดียวกับประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่อื่น ๆ ในศิลปขอมและศิลปลพบุรี แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าเทวรูปพระโพธิสัตว์องค์นี้หล่อขึ้นอย่างไร แต่เทวรูปขนาดใหญ่เช่นนี้ก็คงจะไม่ได้หล่อขึ้นเป็นชิ้นเดียวเป็นแน่ วิธีการหล่อนั้นหล่อได้อย่างดียิ่ง ในบรรดาประติมากรรมสัมฤทธิ์

ขนาดใหญ่ที่รู้จักกันในภาคเอเชียอาคเนย์ ก็มีเทวรูปพระโพธิสัตว์สัมฤทธิ์จากบ้านโตนดองค์นี้เท่านั้น ที่ไม่มีรอยพองออกมาเป็นเม็ดเล็กๆ (ซึ่งเกิดจากหล่อพื้นผิวหน้าไม่ดี) ความผิดพลาดเช่นนี้ช่างสัมฤทธิ์ทั้งในทิศตะวันออกและทิศตะวันตกต่างก็พยายามแก้ด้วยการใช้แผ่นสัมฤทธิ์เล็กๆ รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า ปิดเข้าไปอย่างระมัดระวังบนพื้นที่ซึ่งได้เตรียมไว้ก่อนแล้ว

ลักษณะรูปร่างของพระโพธิสัตว์องค์นี้ก็สวยงามอย่างยิ่ง เป็นต้นว่าลักษณะใบหน้าเหมือนบุคคลตามธรรมชาติอย่างสวยงาม รูปทรงดีเลิศ รวมทั้งปริมาตรแห่งน้ำหนักและท่าทาง แม้ว่าสันพระบาทจะยื่นออกไปมากผิดปกติ (รูปที่ ๕) จนน่าแปลกใจ เราก็ไม่ควรคิดว่าเป็นลักษณะพิเศษทางด้านเชื้อชาติ หรือเป็นความพยายามที่จะทำให้ประติมากรรมตั้งอยู่ได้อย่างมั่นคง หรือเป็นฝีมือที่เลว การกระทำเช่นนี้เป็นแต่เพียงการแปลความหมายของร่างกายตามมหาบุรุษลักษณะในสมัยหนึ่งเท่านั้น ลักษณะเช่นนี้ต้องการให้พระพุทธรูปและรูปเทวดาต่าง ๆ แตกต่างออกไปจากรูปมนุษย์ คือทำให้สันพระบาทนั้นมีขนาดใหญ่ แต่สำหรับข้อพระบาท ก็มีลักษณะไม่สมส่วนตามกายวิภาค

การสร้างข้อพระบาทเช่นนี้ ดูน่าประหลาดใจสำหรับประติมากรรมที่มีลักษณะสวยงามดังกล่าว แต่ลักษณะเช่นนี้มีอยู่แก่ประติมากรรมทั่วไปในสมัยนี้ หรืออาจเป็นความตั้งใจที่จะแสดงมหาบุรุษลักษณะอีก ข้อหนึ่งที่กล่าวว่าพระบาทมีข้อพระบาทสูง ยิ่งกว่าการแสดงถึงความไม่รู้หรือ ความไม่สามารถของช่างโดยทั่วไป

สำหรับประติมากรรมที่บ้านโตนดก็มีปัญหา ๒ ข้อเกิดขึ้น คือเกี่ยวกับกำหนดอายุเวลาและการตีความหมายว่าเป็นรูปของใคร ทั้ง ๆ ที่ปัญหาทั้งสองข้อนี้ไม่ได้สัมพันธ์กันโดยตรง แต่ก็อาจขบได้ด้วยการเปรียบเทียบทางแบบศิลป์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับประติมากรรมขอมซึ่งประติมากรรมที่บ้านโตนดนี้ได้เกี่ยวพันอยู่อย่างใกล้ชิด ประติมากรรมขอมนี้เป็นประติมากรรมที่มีกำหนดอายุเวลาแน่นอนที่สุดในภาคเอเชียอาคเนย์

การกำหนดอายุเวลา ของประติมากรรมที่บ้านโตนด

ในการเปรียบเทียบครั้งแรก เราอาจคิดว่าประติมากรรมที่บ้านโตนดนี้อาจตกอยู่ในสมัยใดสมัยหนึ่งใน ๓ สมัยของศิลปะขอม ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ศิลปขอมแบบบาปวน (ครึ่ง
หลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ไปจนถึงต้น
พุทธศตวรรษที่ ๑๗)

๒. ศิลปขอมแบบก่อนสร้างเมือง
พระนคร (ได้แก่ศิลปแบบไพรกเมงหรือ
ศิลปแบบกำแพงพระ ทั้งสองแบบต่อเนื่อง
กัน มีอายุเวลาตลอดพุทธศตวรรษที่ ๑๓
และครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และมี
ระยะเวลาเปลี่ยนแปลงจากแบบหนึ่งไปยังอีก
แบบหนึ่งในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓)

๓. ศิลปขอมแบบบันทายศรี (ไทรย)
(ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๖)

การที่ลักษณะของเครื่องแต่งกาย ซึ่ง
แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงในศิลปขอมจาก
แบบหนึ่งไปยังอีกแบบหนึ่งได้อย่างดียิ่ง ได้
สูญหายไปจากประติมากรรมที่บ้านโตนด ทำให้
เราจำต้องลงเหลืออยู่ในระหว่างศิลป ๓ แบบ
ข้างต้น

สมมุติฐานสำหรับศิลปขอมแบบบา-
ปวนตั้งขึ้นอย่างง่าย ๆ และคงจะมาจากเหตุ-
การที่ว่า นอกไปจากศิลปขอมแบบบาปวน
(คือสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ได้สร้างประ-
ติมากรรมสัมฤทธิ์ขึ้นเป็นชุด แต่ก็ไม่ค่อย
เป็นที่รู้จักกันดี ในจำนวนนี้ ปัจจุบันบาง ชิ้น
ยังคงรักษายู่ที่วัดยะไข่ หรือวัดพระ

มหายัมุณี เมืองมณฑลเลย ประเทศพม่า)
อันเป็นศิลปที่อาจรู้จักได้โดยง่ายแล้ว ก็ยัง
คงเหลือแต่เพียงศิลปขอมแบบบาปวนเท่า
นั้นที่สามารถผลิตประติมากรรมสัมฤทธิ์ที่
สำคัญ ๆ (รูปที่ ๑๒) และชิ้นส่วนอื่น ๆ
ของประติมากรรมขนาดใหญ่ได้

สมมุติฐานข้อที่ ๒ เกี่ยวกับแบบศิลป
เป็นการรวบรวมลักษณะที่เด่นชัดทั้งหมด
อันเป็นลักษณะทางศิลปของสมัยหนึ่งโดย
เฉพาะ และไม่ปรากฏในสมัยอื่น

สมมุติฐานข้อสุดท้าย เกี่ยวกับค่าน
สุนทรียภาพ และอาจถือได้ว่าเป็นการประนี
ประนอมกันระหว่างสมมุติฐาน ๒ ข้อแรก
สมมุติฐานข้อที่ ๓ นี้ ตั้งขึ้นบนการยอมรับอย่าง
อ่อนหวานบนใบหน้าของประติมากรรม ซึ่ง
มีปรากฏอยู่ในศิลปบันทายศรี แต่ศิลปแบบนี้
ก็มักชอบเลียนแบบศิลปที่เก่ากว่าอยู่เสมอ

จากสมมุติฐานดังกล่าว ข้าพเจ้าจึง
สามารถอธิบายได้เกี่ยวกับลักษณะสมัยก่อน
เมืองพระนครบางประการที่เราไม่อาจปฏิเสธ
ได้ ว่าเกี่ยวข้องกับประติมากรรมจากบ้าน
โตนด

จากความจริงดังที่เราจะได้เห็นต่อไป
เฉพาะแต่สมมุติฐานข้อที่ ๒ เท่านั้นเป็นข้อ
ที่อาจจะยอมรับได้ ในศิลปขอมแบบบันทาย

ศรี แม้มีการพยายามเลียนแบบของเก่าทั้งที่กล่าวมาแล้ว รวมทั้งในศิลปะแบบบาปวนก็ยังไม่มีลักษณะทั้งหมดของประติมากรรมที่บ้านโตนด ลักษณะเหล่านี้มีอยู่เฉพาะแต่ในศิลปะแบบก่อนเมืองพระนครเท่านั้น ประติมากรรมที่บ้านโตนดย่อมตกอยู่ในแบบศิลปะของครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๔

สำหรับการศึกษาเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะใช้วิธีวิจัยแบบพยายามแยกแยะ และเปรียบเทียบโดยค้นหาลักษณะโดยเฉพาะและชัดเจนจากประติมากรรม ณ บ้านโตนดก่อน และต่อจากนั้น จึงจะเปรียบเทียบลักษณะเหล่านี้กับรายละเอียดเช่นเดียวกันในศิลปะขอมแต่ละแบบข้างต้น ความจริงการใช้วิธีนี้ก็คือการใช้วิธีซึ่งท่านฟิลิปป์ สเตร์น (Philippe Stern) และบรรดาสาสนุศิษย์ของท่าน ได้คิดค้นและใช้อย่างเข้มงวดมาแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ เพื่อพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการกำหนดอายุเวลาของศิลปะขอม และศิลปะต่าง ๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย เมื่อหลักฐานจากศิลาจารึกผิดพลาดหรือไม่ชัดเจนเพียงพอ

เนื่องจากไม่มีทั้งเครื่องประดับ และเครื่องแต่งกาย รายละเอียดที่จะใช้ช่วยในการขบปัญหาจึงต้องค้นหาจากหน้าตา การ

สร้างและการสลักทรงผมหรือชฎามงกุฎ รูปร่างของเท้า สำหรับท่าทางของมือ^๕ นั้น เป็นท่าที่กระทำอยู่เป็นประจำ สร้างขึ้นตามกฎที่แน่นอน และคงจะไม่แสดงกำหนดอายุเวลาได้อย่างชัดเจน ทั้งนี้ เพราะเหตุว่ามีปรากฏอยู่ในทุกศิลปะที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียตลอดระยะเวลาวิวัฒนาการแห่งศิลปะของตน โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายหรือมีวิวัฒนาการที่เห็นได้เด่นชัด นอกจากนี้ข้าพเจ้าก็จะพยายามตัดความชื้นซึมส่วนตัวทั้งหมดออกไป ไม่ใช้การตัดสินที่ตื้นเขินบนหลักแห่งสุนทรียภาพ เพราะวิธีนี้เป็นวิธีที่ใช้ความรู้สึกนึกคิดของตนเองมากเกินไป หรืออาศัยส่วนที่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเวลาขณะใดขณะหนึ่งมากเกินไปด้วย เป็นต้นว่าการให้แสงสว่างโดยวิธีหนึ่ง ก็อาจทำให้สีหน้าของประติมากรรมเปลี่ยนแปลงไปได้ การใช้หลักแห่งความชื้นซึม ส่วนตนหรือสุนทรียภาพ^๖ ไม่อาจให้ความรู้เกี่ยวกับกำหนดอายุเวลาของประติมากรรมได้ยกเว้นเฉพาะบางกรณีซึ่งหาได้ยากอย่างยิ่ง เมื่อสุนทรียภาพได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของแบบศิลปะไป (เช่น ลักษณะการขม ของศิลปะขอมแบบบาปวน)

ลักษณะใบหน้า

ใบหน้าของประติมากรรมที่บ้านโนนค
ค่อนข้างยาว มีหน้าผากกว้างและสูง ขมับ
แลเห็นเด่น จมูกตั้งตรงมีส่วนล่างและช่อง
จมูกขนาดปานกลาง ทั้งหมัด^๕ไม่ได้แสดง
ถึงเชื้อชาติใด ๆ เลย สำหรับแก้มซึ่งเต็ม
โหนกแก้มสูง และคางใหญ่แต่ไม่สูงมาก ก็
ไม่ได้แสดงถึงเชื้อชาติเช่นเดียวกัน ย่อมเป็น
การแปล่าประโยชน์ที่จะค้นหาเชื้อชาติใด ๆ
ในใบหน้าแบบนี้ ยกเว้นในศิลปะแบบขาน
ช่างขอมมักประดิษฐ์ประติมากรรม เพื่อความ
งามตามอุดมคติสำหรับเทพเจ้า จะมีผิดแผก
ไปบ้างก็เฉพาะแต่ตามเวลาและท้องถิ่นเท่า
นั้น แต่ย่อมไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลใดบุคคล
หนึ่งโดยเฉพาะ ลักษณะใบหน้า ณ ที่นี้จึง
สร้างขึ้นตามอุดมคติอย่างเจตนิยวลาคและ
อย่างละเอียดอ่อน จนอาจทำให้ลืมไปว่า
ความจริงช่างได้กระทำขึ้นอย่างคร่าว ๆ เท่า
นั้น ในใบหน้าดังกล่าว รายละเอียดอันอาจ
ใช้ได้สำหรับการกำหนดอายุเวลา ก็คือ ริม
ฝีปากและหนวด นัยน์ตาและใบหู

ริมฝีปากของประติมากรรมที่บ้านโนนค
วาดเป็นรูปร่างอย่างละเอียดอ่อน ทำเป็น
ขอบอย่างระมัดระวัง และปริมาตรของริม
ฝีปากเองก็มีลักษณะเหมือนจริง และสร้าง

อย่างเรียบ ๆ ริมฝีปากเผยขึ้นเล็กน้อยทำให้
ใบหน้ามีลักษณะอ่อนหวาน และอมยิ้มเล็ก
น้อย ริมฝีปากบนอยู่ห่างจากส่วนล่างของ
จมูกพอใช้ และมีหนวดเล็ก ๆ เป็นเครื่อง
ประดับอยู่ข้างบน ปลายหนวดโค้งขึ้นเล็ก
น้อย ตรงกลางมีช่องระหว่างจมูกและริมฝีปาก
แบ่งแยกหนวดออกจากกัน ลักษณะเช่นนี้มี
อยู่น้อยในประติมากรรมขอมหรือที่ได้รับอิทธิ
พลมาจากศิลปะขอม ริมฝีปากล่างสูงและใหญ่
กว่าในศิลปะขอมแบบเมืองพระนคร ด้วยเหตุ
นี้ จึงมีลักษณะแข็งแรงแต่ก็ไม่หนาจนเกิน
ไป ได้กล่าวมาแล้วว่า คางนั้นกว้างกว่าสูง
และก็สร้างขึ้นอย่างง่าย ๆ มองทางด้านข้าง
คางนี้ก็ยื่นออกมาเล็กน้อย เมื่อมองทาง
ด้านหน้า รอยที่แบ่งครึ่งตรงกลางคางก็วาด
เป็นเส้นโค้ง ๒ เส้นอย่างเบา ๆ และเป็น
แบบที่ทำขึ้นอย่างคร่าว ๆ ผิดกับศิลปะแบบ
บาปวน นอกจากนั้นก็ไม่มีร่องรอยของเครา
เลย ไม่ว่าทั้งบนคางหรือบนแก้ม

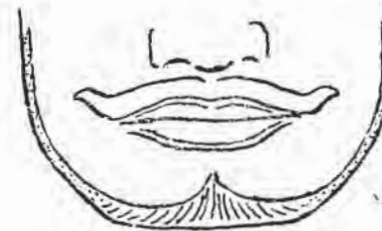
เนื่องจากส่วนกลางของหน้าผากและ
นัยน์ตาช่วยให้ชำรุดสูญหายไป เราจึงจะวิจัย
เฉพาะลักษณะของนัยน์ตาขวา ทางด้าน
เราจะเห็นว่าม่านตาบ้นได้หรือลงต่ำคล้ายกับว่า
ประติมากรรมกำลังมองดูเบื้องล่าง แต่ลักษณะ
เช่นนี้ก็ย่อมมีความหมายทางด้านลักษณะรูป

1

2

3

4

5

6

๑. ภาพวาดปาก เกราะ และ หวด

๑. ศิลปขอมแบบปราสาทอันเคต (พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากพิพิธภัณฑ์ศิลปะ เมืองฟิลาเดลเฟีย)
๒. ศิลปขอมแบบกำแพงพระ (พระนารายณ์จากเพิงรูปอาร์กซ์)
๓. ศิลปขอมแบบพระโค (เศียรพระอิศวรจากปราสาทพระโค)
๔. ศิลปขอมแบบเกาะแกร์ (นักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจากปราสาทม)
๕. ศิลปขอมแบบบันทายศรี (เศียรในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจากปราสาทบันทายศรี)
๖. ศิลปขอมแบบบาปวน (พระอิศวรจากบาสัก)

ภาพยิ่งกว่าทางคานแบบศิลป สำหรับช่องว่างซึ่งหมายถึงแก้วตา ก็เป็นลักษณะโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับวิธีหล่อสัมฤทธิ์^๗ ซึ่งมีอยู่เป็นระยะเวลานาน และหมายถึงว่าใช้แก้วตาที่ทำด้วยโลหะอีกชนิดหนึ่ง ตัวอย่างเช่นนี้ยังคงมีเหลืออยู่อีกเป็นจำนวนมาก (รูปที่ ๖) รูปร่างของนัยน์ตาสร้างขึ้นตามธรรมชาติ ขอบนอกของนัยน์ตาขึ้นอยู่กับม่านตาที่ห่อหุ้มต่ำ เป็นการเคลื่อนไหวที่สร้างขึ้นตามระดับสายตาที่บังไว้อย่างชัดเจนด้วยการที่ม่านตาล่างได้บังแก้วตาบางส่วนอยู่ เราจะเห็นได้อย่างชัดเจนถึงลักษณะทางแบบศิลป โดยเฉพาะ คือ คานในม่านตาและรอยของม่านตาที่สร้างขึ้นตามธรรมชาติ (เป็นต้นว่ารอยข้างล่างลึกกว่ารอยข้างบน) นอกจากนี้ข้างยังเอาใจใส่ที่จะทำให้ขอบของม่านตานี้มีความหนาและมีลักษณะตามปกติ คือเป็นเส้นเล็กและนูนออกมาเล็กน้อย คิว้นแม่จะยกขึ้นแต่ก็โค้งแต่เพียงเล็กน้อย^๘ แม้ว่าไบหนาท่างคานนี้จะชำรุดไป แต่เราก็อาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ระหว่างคิว้นนี้ยังคงมีอยู่ คิว้นทั้งสองไม่ต่อกันหรือมาจรดกันเหนือตมจมูก

แม้ว่าไบหูทั้งสองข้างจะชำรุดไปมาก แต่ไบหูด้านขวาก็ยังอยู่ดี และอาจศึกษาได้ แม้ว่าไบหูจะมีขอบอยู่โดยรอบ แต่ก็ยังคง

มีรูปร่างเหมือนธรรมชาติ และที่ต้นไบหูนี้ดูใหญ่ผิดปกติเต็มไปด้วยเนื้อ เราอาจจะสังเกตเห็นได้เพื่อการศึกษาเปรียบเทียบตามแบบศิลปจาก รูปร่างอย่างง่าย ๆ แต่คล้ายของจริงของขอบด้านในของไบหู (พร้อมกับการมีรอยบุ๋มของกระดูกซึ่งค่อนข้างหาได้ยาก) และการทำขอบในของไบหูให้เห็นอย่างง่าย ๆ (ซึ่งในระยะนี้ มักจะไม่ปรากฏอยู่ หรือมีฉะนั้นก็ทำราว ๆ อย่างง่ายที่สุด)

ทรงผมและชฎามงกุฏ

ทรงผมนี้กลายเป็นมวยอยู่เหนือศีรษะ (ชฎามงกุฏ) ค่อนข้างใหญ่ เบื้องล่างมีเส้นผมละเอียดอ่อนดัดอย่างได้ระเบียบ เนื่องจากผมที่ดัด หรือเส้นผมเรียบเหล่านี้ดูจะไม่ได้แสดงว่าดัดแบบไหน แม้ว่าผมแบบนี้จะมีอยู่บ่อย ๆ สำหรับประติมากรรมที่สร้างด้วยศิลาและสัมฤทธิ์ซึ่งมีขนาดเล็กกว่า (รูปที่ ๕, ๖, ๗) แต่สำหรับประติมากรรมจากบ้านโตนดนี้ ผมที่คิดว่าดัด อาจเป็นผลเช่นที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ คือ เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของผิวพรรณหน้าของโลหะก็ได้

อย่างไรก็ดีเราอาจสามารถสังเกตเห็นได้จากบางส่วนบนกระโหลกศีรษะและชฎามงกุฏ (ด้านข้างทางขวา) ว่ามีเส้นสลักอย่าง

ละเอียดเป็นลายเฉียงและอยู่ห่างเท่า ๆ กัน อันอาจเป็นร่องรอยที่ยังคงเหลืออยู่ของลายปักกากก็ได้ (รูปที่ ๑๐) ลายเช่นนี้มักแสดงถึงเส้นผมที่ดก แม้ว่าในเรื่องนี้เราอาจอ้างอิงให้เป็นแต่เพียงทฤษฎีได้ก็จริง^๕ แต่ก็มีลักษณะพิเศษอีกหลายประการสำหรับทรงผมของประติมากรรมรูปนี้ คือ ไม่มีใครผมกันอยู่ระหว่างผมและหน้าผาก ผมที่อยู่บนขมับก็วาดเป็นม้วน และตกลงมาเป็นผมแหลมหน้าใบหูเล็กน้อย ขวามงกุฏเองเป็นรูปทรงกระบอกสูงใหญ่ บานออกทางเบื้องล่างเล็กน้อย แสดงการประกอบด้วยทรงผมที่วิจิตรไปแล้วคือเส้นผมดกที่ประกอบขึ้นเป็นมวยผม นั้นแสดงโดยวงผม ๗ ชั้นซ้อนกัน อยู่อย่างได้ระเบียบ วงผมแต่ละชั้นประกอบด้วยเส้นผมดกที่ซ้อนกันเป็นวง^๖ วงเหล่านี้มีขนาดเท่ากันและมีลักษณะคล้ายคลึงกัน มีขนาดค่อนข้างเล็ก มีปมวงกลมอยู่ภายในซึ่งอาจหมายถึงไข่มุกหรือลูกแก้วขนาดใหญ่ก็ได้ ปุ่มไข่มุกนี้ได้มีความหมายมากยิ่งขึ้นทุกที แม้ว่าในขั้นต้น อาจเป็นแต่เพียงขมวดผมอย่างคร่าว ๆ เท่านั้น (รูปที่ ๑๓) ปุ่มไข่มุกบนทรงผมนี้ ปรากฏมีอยู่น้อยแก่ประติมากรรมโดยทั่วไป และในขั้นต้นก็ดูเหมือนจะเป็นอิสระไม่เกี่ยวข้องกับความหมายของประติมากรรมแต่อย่างใด น่าเสียดายที่ส่วนสำคัญของขวา

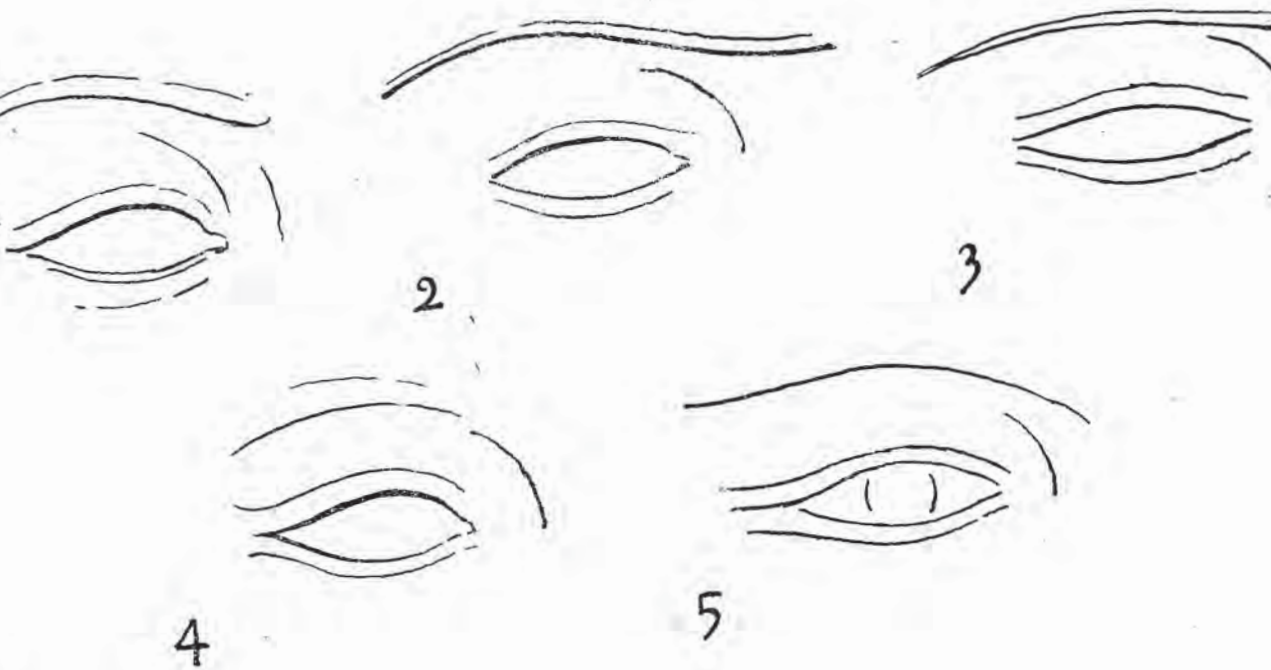
มงกุฏของประติมากรรมที่บ้านโตนคได้หักหายไป เป็นการสูญหายที่ทำให้เราไม่อาจกล่าวได้อย่างแน่นอนเกี่ยวกับสัญลักษณ์ที่เคยใช้ประดับทรงผมมาก่อน และด้วยเหตุนี้เองเราจึงไม่สามารถกล่าวได้อย่างแน่นอนว่าประติมากรรมรูปนี้หมายถึงผู้ใดด้วย อย่างไรก็ดี ทั้งรูปร่างและองค์ประกอบก็มีคุณลักษณะเพียงพอที่จะทำให้เราสามารถกำหนดอายุเวลาของประติมากรรมรูปนี้ได้

รูปร่างของเท่า

เท่าที่เราได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เท่านี้ก็มีลักษณะน่าสนใจแต่เพียงรูปร่างของสันเท่าที่ขยายออกไปเป็นพิเศษ (รูปที่ ๔) ลักษณะนี้อาจทำให้เราะกำหนดอายุได้อีกเช่นเดียวกัน

การเปรียบเทียบทางแบบศิลปะ

คือการเปรียบเทียบลักษณะแต่ละลักษณะของประติมากรรมที่บ้านโตนคกับประติมากรรมขอมแบบต่างๆ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงไปจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ การเปรียบเทียบนี้อาจทำให้กะกำหนดอายุของประติมากรรมที่บ้านโตนคได้ อย่างไรก็ดี เราจำต้องยอมรับว่า การเปรียบเทียบนี้จะ

๒. ภาพวาดนัยน์ตา

๑. ศิลปขอมแบบปราสาทอันเคต (พระอิศวรจากปราสาทอันเคต)
๒. ศิลปขอมแบบพระโค (พระอิศวรจากปราสาทบากอง)
๓. ศิลปขอมแบบเกาะแกร์ (นักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจากปราสาทม)
๔. ศิลปขอมแบบบันทายศรี (เศียรในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจากปราสาทบันทายศรี)
๕. ศิลปขอมแบบบาปวน (พระนารอดจากปราสาทพนมบก)

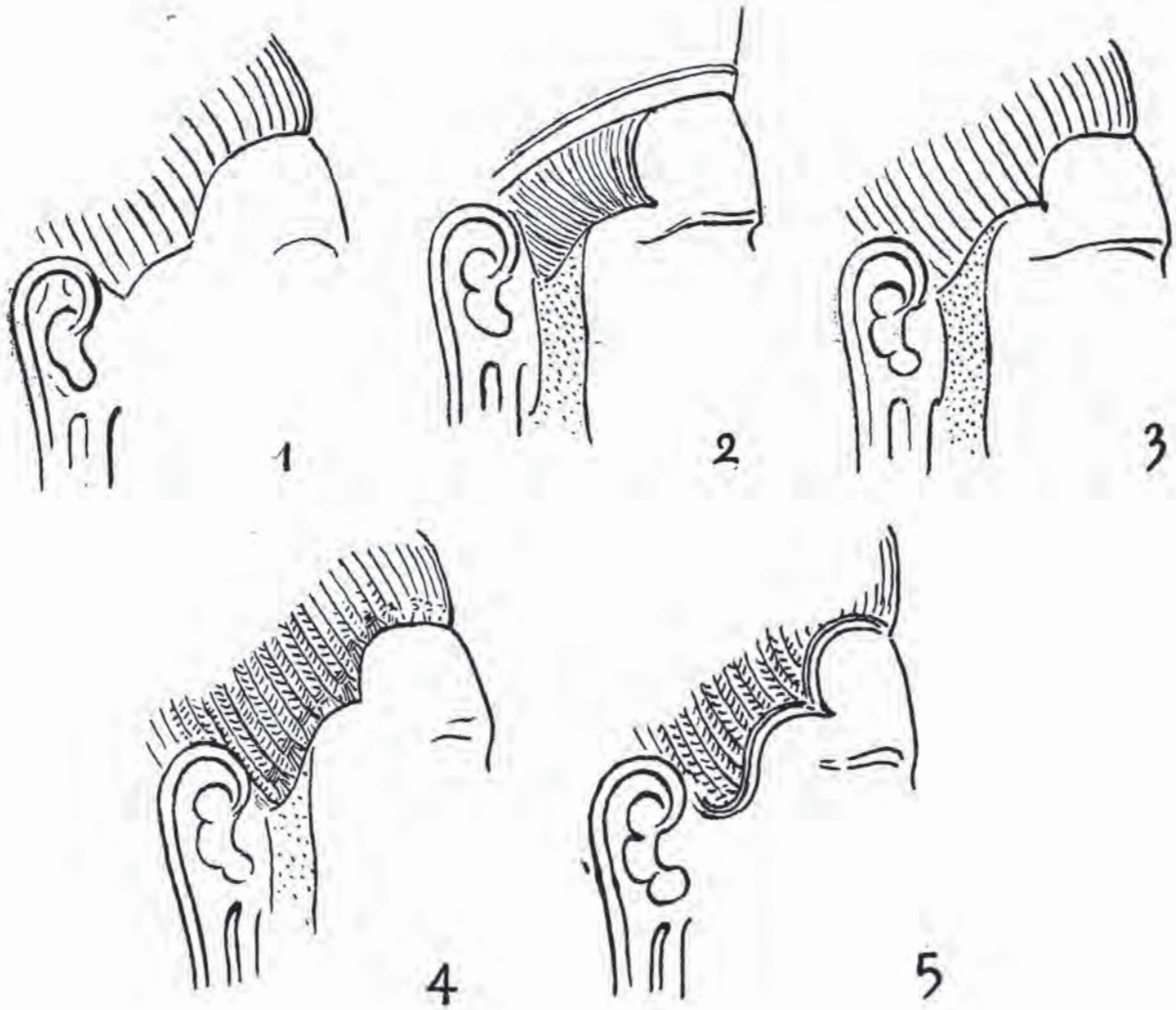
กระทำได้แต่เฉพาะกับแบบศิลปะที่แสดงถึงลักษณะพิเศษที่คล้ายคลึงกันมากที่สุด และมีอยู่มาเท่านั้น การกระทำดังกล่าวได้ผลยิ่งกว่าการเปรียบเทียบกับแบบศิลปะซึ่งถ้าคำนึงถึงแต่เพียงความแตกต่างในทางเพศ (เช่น มีหรือไม่มีหนวดและเครา) และทางด้านลักษณะรูปภาพ (เช่น สวมหมวกทรงกระบอก แทนชฎามงกุฏ มีตาที่ ๓ อยู่เหนือหน้าผาก) แล้ว ก็อาจทำให้ทราบได้ว่า ประติมากรรมรูปนั้นหมายถึงใครเท่านั้น

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น การเปรียบเทียบนี้ไม่จำเป็นต้องกระทำกับประติมากรรมขอมทุกแบบ และเราจะยึดถือก็เฉพาะแต่แบบที่มีลักษณะแน่นอนชัดเจนที่สุดสำหรับเรื่องราวของเราเท่านั้น

สำหรับศิลปะขอมแบบสมัยก่อนเมืองพระนคร เราจะพิจารณาเฉพาะแต่ศิลปะแบบปราสาทอันเตต^{๑๔} ซึ่งเป็นศิลปะแบบสุดท้าย (?) ในศิลปะแบบไพรกเมง เป็นแบบศิลปะที่มีลักษณะชัดเจน แต่ก็อาจจะกำหนดอายุเวลาได้โดยยาก (ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๓) เราจะใช้รูปพระหริหระจากปราสาทอันเตต รวมทั้งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งไม่ทราบว่ามีมาจากที่ใด แต่ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานศิลปะ ณ เมืองฟีลา

เตลเพีย (รูปที่ ๗) เป็นตัวอย่าง นอกจากนี้ก็มีศิลปะแบบกำแพงพระ (ราวปลายครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ไปจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔) โดยมีรูปพระหริหระองค์หนึ่งจากปราสาทตระพังพง รูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยสัมฤทธิ์ ซึ่งไม่ทราบที่มาและปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ (รูปที่ ๘) และรูปพระนารายณ์ไต่เพิงที่รูปอาร์กซ์ (รูปที่ ๙) รูปหลังนี้คงจะสร้างขึ้นก่อนศิลปะแบบกุเลน แม้ว่าจะมาจากรูปอาร์กซ์ก็ตาม^{๑๕}

สำหรับศิลปะสมัยเมืองพระนคร ก็มีศิลปะแบบพระโค (พ.ศ. ๑๔๒๕-๑๔๕๐) คือเศียรเทวจากผู้ชายทั้งหมดที่เกล้าทรงผมแบบชฎามงกุฏ สำหรับศิลปะแบบเกาะแกร์และแปรรูป (ราว พ.ศ. ๑๔๖๕-๑๕๐๐) และต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖) เราก็คจะใช้รูปพระศรีอารียเมตไตรย ๘ กรสัมฤทธิ์ จากวัดอัมปิลตัก (รูปที่ ๑๐) แม้ว่าประติมากรรมรูปนี้จะสวมเครื่องแต่งกายที่เรียบไม่มีริ้ว แต่ก็ไม้อาจอยู่ในสมัยที่เก่ากว่านี้ได้ ศิลปะแบบบันทายศรี (ราว พ.ศ. ๑๕๑๐-๑๕๔๐) มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากตวลฉิมเพ (รูปที่ ๑๐) และเศียรเทวศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายจากปราสาทบันทายศรี สำหรับศิลปะ

๓. ภาพวาดใบหมวกและขอบหมวก

๑. ศิลปขอมแบบปราสาทอังกะ (พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากพิพิธภัณฑ์ศิลปะเมืองฟิลาเดลเฟีย)
๒. ศิลปขอมแบบพระโค (เศียรพระอิศวรจากปราสาทพระโค)
๓. ศิลปขอมแบบเกาะแกร์ (นักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวนิกายจากปราสาทม)
๔. ศิลปขอมแบบบันทายศรี (เศียรในศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวนิกายจากปราสาทบันทายศรี)
๕. ศิลปขอมแบบบาปวน (เทวดาจากปราสาทเบ็ง)

แบบบาปวน (ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗) คือรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ อันเป็นประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่จากปราสาทแม่บุญตะวันตก (รูปที่ ๑๒) และเศียรเทวตาผู้ชายทั้งหมดที่เกล้าทรงผมแบบชฎามงกุฏ

เราได้กล่าวมาแล้วว่าใบหน้าของประติมากรรมจากบ้านโตนดแสดงโดยริมฝีปากที่สร้างขึ้นอย่างได้สัดส่วน มีช่องระหว่างจมูกและริมฝีปาก ริมฝีปากล่างค่อนข้างหนา หนวดบางคดโค้ง ไม่มีเครา นัยน์ตามีม่านตาลดลงต่ำ (อันเป็นลักษณะทางรูปภาพที่ไม่อาจกำหนดอายุเวลาได้อย่างแน่นอน) นัยน์ตามีลักษณะเหมือนธรรมชาติ อยู่ภายใต้คิ้วที่ยกขึ้นสูง แยกจากกัน โกงเล็กน้อย และแสดงให้เห็นเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ใบหูมีรูปร่างอย่างง่าย ๆ แต่คล้ายธรรมชาติ

ลักษณะที่คล้ายคลึงกันอาจแลเห็นได้ในศิลปะแบบปราสาทอันเดต (รูปที่ ๗) ซึ่งปรากฏว่า มีหนวด และในศิลปะแบบกำแพงพระ (รูปที่ ๙) ซึ่งความคล้ายคลึงกันอย่างแท้จริงระหว่างใบหน้าของรูปพระนารายณ์ได้เพ่งที่รูปอาร์กซ์กับใบหน้าของประติมากรรมที่บ้านโตนดนั้น มีอยู่อย่างเห็นได้ชัด ยกเว้นนัยน์ตา

ในศิลปะแบบพระโค ใบหน้าของประติมากรรมก็เปลี่ยนแปลงไปมาก คือใหญ่ขึ้นจนเกือบเป็นรูปสี่เหลี่ยม ริมฝีปากไม่มีทรวดทรงนูนอีกต่อไป ร่องระหว่างจมูกและริมฝีปากก็หายไปด้วย หนวดมีรูปร่างใหญ่ขึ้น มีเคราที่โคนแล้วอยู่ล้อมรอบใบหน้า และย่นเป็นมุมแหลมขึ้นมาเหนือคาง นัยน์ตาลดลงอย่างคร่าว ๆ มีเส้นคิ้วหนาไปกับขอบม่านตา อยู่ภายใต้เส้นคิ้วที่ติดต่อกันเป็นเส้นตรงคม รูปร่างของใบหูก็สลับง่ายขึ้น ขอบด้านในของใบหูขยายใหญ่ขึ้น มีเส้นแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ที่กล่าวมานี้เป็นลักษณะทางอุดมคติซึ่งคงอยู่จนกระทั่งปลายศิลปะแบบแปรรูป แต่นัยน์ตาขั้วจะสลับอย่างคร่าว ๆ ขึ้น คือขอบม่านตาและเส้นคิ้วรอบนัยน์ตาจะขยายออกไปยังขมับ (รูปที่ ๑๐) และใบหูเองก็มีขอบด้านในแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ทั้งแต่ศิลปะแบบบาแก็งเป็นต้นมา

ศิลปะแบบบันทายศรีแสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง ซึ่งมีผู้กล่าวถึงมานานแล้ว แต่สำหรับด้านประติมากรรมก็เป็นในทางด้านสุนทรีภาพยิ่งกว่า ทางด้านแบบศิลปะ ใบหน้ายังคงใหญ่อยู่ (รูปที่ ๑๑) แต่ริมฝีปากทำให้ทรวดทรงดีขึ้น ใกล้เคียงกับศิลปะแบบปราสาทอันเดตและกำแพงพระ หนวด

ซึ่งอยู่เหนือริมฝีปากยังคงใหญ่เท่ากับในศิลปะแบบพระโคและศิลปะสมัยต่อมา แต่แสดงโดยลายที่สลักลงเป็นเส้นเท่านั้น เรายังคงสลักอย่างคร่าว ๆ เช่นเดียวกับศิลปะในสมัยก่อน แต่เส้นค้วนนั้นแยกออกจากกันใหม่ที่ตุงจุมูกวักจะสำคัญยิ่งกว่าตัวตัวเอง ซึ่งแสดงโดยรอยเส้นที่สลักอย่างบาง ๆ โค้งเล็กน้อยหรือเกือบเป็นเส้นตรง อยู่ใกล้กับนัยน์ตา ซึ่งกลั้มมีเยื่อค้ำในของม่านตาใหม่ แต่ก็ยังคงมีขอบของม่านตาที่เหยียดยาวออกไปยังขมับ ใบหูทั้งหมดสลักอย่างคร่าว ๆ ขอบค้ำในของใบหูสลักอย่างไม่มีทรวดทรงและการแบ่งขอบค้ำในของใบหูออกเป็น ๒ ส่วนดังในศิลปะแบบพระโคก็กลั้มมีขึ้นอีก

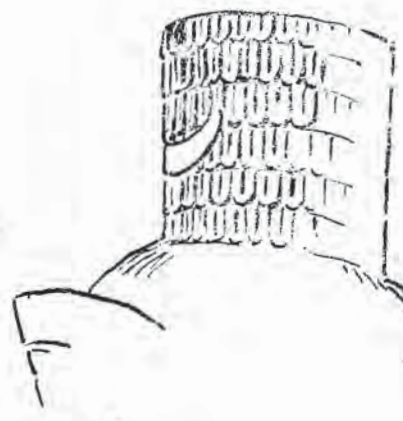
ใบหน้าในศิลปะแบบบาปวนยังคงรักษาลักษณะของศิลปะแบบบันทายศรีไว้เป็นอันมากแต่จุมูกใหญ่ขึ้น หนวดอยู่สูงขึ้นไปและมีลักษณะคดโค้ง เรายังไม่ปรากฏมีที่แก้มคงเหลืออยู่แต่เฉพาะที่คางและวาคเป็นรูปปีกกา ภายใต้คิ้วซึ่งค่อนข้างหนัก แยกออกจากกันและโค้งขึ้นเล็กน้อย นัยน์ตาก็ชักจะเรียวแหลมยิ่งขึ้น มักไม่มีเส้นแสดงถึงเยื่อตาข้างใน แต่ยังคงมีขอบม่านตาที่สลักอย่างง่าย ๆ และเหยียดยาวออกไปยังขมับ ใบหูกลั้มสลักอย่างง่าย ๆ อีก และค้ำในของใบหู

ก็แบ่งออกเป็น ๓ ส่วนใหม่ นอกจากนี้เรายังควรทราบอีกด้วยว่าสำหรับประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ในสมัยนี้ เรายังคงลดจนหนวด (ซึ่งทำเป็นแผ่นเดียวกันไม่มีร่องผ่านกลาง) และค้วนนี้ เป็นชิ้นส่วนที่นำมาเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง (รูปที่ ๑๒)

จากผลการเปรียบเทียบอย่างสั้น ๆ เช่นนี้ จะเห็นได้ว่าประติมากรรมที่บ้านโตนดอาจคงอยู่ในศิลปะสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครเท่านั้น ก็อยู่ในศิลปะแบบปราสาทอันเตดหรือกำแพงพระ และมีลักษณะคล้ายกับรูปพระนารายณ์ได้เพิงหินที่รูปอาร์กซ์มากที่สุด การพิจารณาทรงผมจะให้ความรู้เพิ่มเติมยิ่งขึ้นอีกในเรื่องนี้

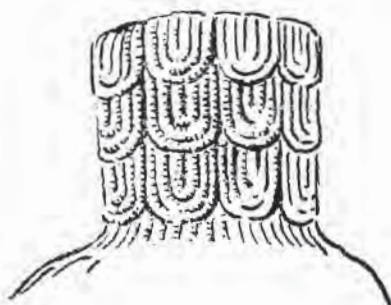
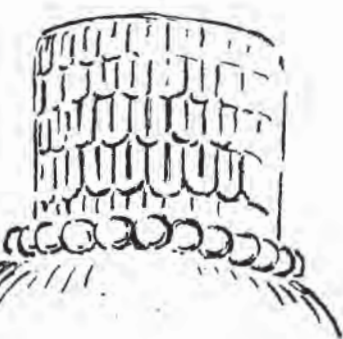
สำหรับ ประติมากรรมที่บ้านโตนด เราได้กล่าวมาแล้วถึงองค์ประกอบและสัดส่วนของชฎามงกุฏ ความละเอียดอ่อนของเส้นผมซึ่งไม่มีโรมากันบนหน้าผาก ลักษณะของวงเส้นผม จำนวนและลักษณะเอกเทศของวงเส้นผม รวมทั้งเส้นโค้งซึ่งขอบผมวาดเป็น รอยอยู่ ในระดับเดียวกับขมับ และใบหู

ในศิลปะแบบปราสาทอันเตดได้เกิดมีการเกล้าชฎามงกุฏแบบนี้ และวงโค้งของวงผมที่ตกลงมากก็ได้ปิดบังเส้นผมที่ตกเป็นเส้นนอนและเส้นตั้งของชายผมเสียทั้งหมด (รูป

2

3

4

5

6

๔. ขฎยงกฏ

๑. ศิลปขอมแบบปราสาทอันเคต (พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากพิพิธภัณฑ์ศิลปะ เมืองฟิลาเดลเฟีย)
๒. ศิลปขอมแบบกำพองพระ (พระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด)
๓. ศิลปขอมแบบพระโค (พระอิศวรจากปราสาทพระโค)
๔. ศิลปขอมแบบเกาะแกร์ (นักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวนิกายจากปราสาทธม)
๕. ศิลปขอมแบบบันทายศรี (เศียรในศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวนิกายจากปราสาทบันทายศรี)
๖. ศิลปขอมแบบบาปวน) เศียรมนุษย์ค้นพบในบริเวณเมืองพระนคร)

ที่ ๗) แต่แม้ว่าการเกล้าทรงผมในศิลปะแบบปราสาทอันเตจะวาดวงผมเป็นเส้นโค้งเช่นเดียวกับประติมากรรมที่บ้านโตนด ผมที่ถักนั้นก็มีขนาดใหญ่กว่ามาก และโดยเฉพาะวงเส้นผม ของชฎามงกุฎก็มี ขนาดใหญ่และปรากฏอยู่เพียง ๒ แถวเท่านั้น ในศิลปะแบบกำพงพระ (รูปที่ ๘) วงเส้นผมมีขนาดเล็กลงและมีจำนวนมากยิ่งขึ้น แต่อาจเป็นได้ว่าประติมากรรมในสมัยนี้มีขนาดเล็กลงหรือฝีมือไม่สูงมาก (เช่นรูปพระหริหระจากปราสาทตระพังพง) ทรงผมในศิลปะแบบกำพงพระ จึงมีองค์ประกอบง่ายกว่าประติมากรรมที่บ้านโตนด ในศิลปะแบบกำพงพระ การวางทรงผมยังคงคล้ายใน ศิลปะแบบปราสาท อันเต แต่ขอบผมที่วาดโค้งลงมายังขมับอาจหายไป ในบางกรณี (รูปที่ ๘) อย่างไรก็ดีเมื่อประติมากรรมสวมหมวกรูปทรงกระบอก (เช่นรูปพระนารายณ์ไต่เพิงหินที่รูปอาร์กซ์ รูปที่ ๙) ขอบของหมวกบน ขมับก็สลักตามอย่างแบบรอยโค้งของขอบผมอย่างแท้จริง

ในศิลปะแบบพระโค ชฎามงกุฎดูเหมือนจะเกี่ยวข้องกับกระบังหน้าที่ทำด้วยเพชรพลอยเสมอ มวยผมข้างบนเป็นรูปทรงกระบอกแคบ ประกอบด้วยวงผมเล็ก ๆ หลายแถวสลักอย่างได้ระเบียบแต่ก็สลักขน

อย่างคร่าวๆ วงผมแต่ละวงมีแต่เพียงเส้นผมถักเป็นรูปตัว B เท่านั้น บนขมับขอบผมได้ยื่นออกมาเป็นมุมแหลมมากและเคราที่โกนแล้วก็ได้เข้ามาต่อจากรอยผมนี้ลงไปทางด้านหน้าใบหู ส่วนล่างของทรงผมนี้จะไม่ถักเลย เพียงแต่หัวให้เป็นระเบียบเท่านั้น

ในศิลปะแบบเกาะแกร์ เกิดมีชฎามงกุฎแบบใหม่ประกอบขึ้นด้วยเส้นผมที่ถักเป็นเส้นนอนเท่านั้น บางครั้งก็เป็นทรงผมที่ถักทั้งหมด ไม่เกี่ยวข้องกับกระบังหน้า และมีชฎามงกุฎที่ประกอบด้วยวงผมเป็นรูปตัว B อย่างง่าย ๆ (เช่นรูปนักบวชในลัทธิไศวนิกาย ณ ปราสาทม๑๓) แต่ทรงผมนี้ก็มีเคราที่โกนแล้วเป็นรอยต่อลงไปอยู่เสมอ และยังคงวาดเป็นมุมแหลมอยู่เหนือขมับ ลักษณะเช่นนี้เป็น ลักษณะ ของรูปพระ ศรีอารียเมตไตรยโพธิสัตว์สัมฤทธิ์ ณ วัดอัมพิลทิพย์ (รูปที่ ๑๐) ซึ่งมีไข่มุกหรือลูกแก้วประดับอยู่ในวงผมแห่งชฎามงกุฎเช่นเดียวกับประติมากรรมที่บ้านโตนด ผมทั้งหมดเป็นผมถัก บนกระโหลกศีรษะผมนี้ก็ดูแบน แต่โคนของเส้นผมก็แสดงให้เห็นไว้อย่างชัดเจน

สำหรับศิลปะแบบบันทายศรีซึ่งมีฝีมือในการสลักละเอียดอ่อนมาก องค์ประกอบของทรงผมก็ยังคงเป็นเช่นเดียวกัน^{๑๔} แต่มี

การเปลี่ยนแปลงในรายละเอียดบ้างเล็กน้อย ผมแลเห็นทั้งหมด แสดงการถ้อยอย่างละเอียด และตั้งใจแสดงให้เห็นเหมือนผสมธรรมชาติ (รูปที่ ๑๑) มุมของผบบนขมับไม่แหลมเหมือนกับ ศิลปสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ด้านหน้าใบหู เกราะที่โคนแล้วยังคงมีอยู่ วงผมของชฎามงกุฎใหญ่กว่าในศิลปสมัยเมืองพระนคร แต่ยังมีเส้นผมเป็นวงซ้อนกันทั้งใน ศิลปสมัยก่อนเมืองพระนคร วงผมเหล่านั้ ทั้งเรียงซ้อนกันเป็นแถวเพียง ๓ หรือ ๔ แถว ซึ่งทำให้นึกไป ถึงศิลปแบบ ปราสาทอินเดีย แม้ว่าวงผมเหล่านั้จะสลักอย่างได้ระเบียบและ อยู่ใน ชฎามงกุฎ ซึ่งเป็นรูปทรงกระบอก แคบๆ อย่างสมบูรณ์ อันเป็นมรดกที่ได้รับ สืบต่อลงมาจากศิลปแบบพระโค แต่ในรายละเอียดของทรงผมนี้เอง ศิลปแบบบันทายศรีก็ยังคงแสดงให้เห็นถึงการผสมกันอย่าง แปลกประหลาดระหว่างความคิดค้นแบบใหม่ ร่วมกับการขอยืมลักษณะบางประการมาจาก แบบศิลปที่เก่ากว่า ดังที่นางจิตแบร์ต เดอ โคราส เรมส์สาร์ท ได้เคยกล่าวไว้ ลักษณะเอกเทศเช่นนี้ซึ่งมีอยู่อย่างเห็นได้ชัด ย่อมทำให้ รู้จักศิลปแบบบันทายศรีได้โดยง่าย

ศิลปแบบบาปวนยังคงรักษามรดกใน ศิลปแบบบันทายศรีไว้ แต่โดยทั่วไปผมถัก

ในศิลปแบบบาปวนก็ละเอียดและได้ระเบียบ มากกว่า โคนผมแสดงไว้อย่างชัดเจน และ โดยทั่วไปก็มักมีผมเข้ามาปรากฏอยู่ที่โคน ผมนั้น บนขมับผมซึ่งถักเหมือนกับในศิลป แบบบันทายศรีจะวาดเป็นผมแหลมใหม่ แต่ เมื่อถึงหน้าใบหู ก็จะวาดเป็นวงโค้ง และ ร่องรอยของเกราะก็หายไปหมดสิ้น ชฎามงกุฎ เองก็แตกต่างอย่างมากมาจากองค์ประกอบ ซึ่งมีมาแล้วจนกระทั่งถึงขณะนั้น คือมีขนาดเล็กลงมาก มักมีรูปเป็นเครื่องวงกลม หรือ มิฉะนั้นก็จะสอบขึ้นข้างบนเล็กน้อย มีพวง ลูกประคำขนาดใหญ่คาตอยู่ที่โคนผม มวยผม นี้ประกอบด้วยวงผมขนาดใหญ่ซึ่งประกอบ ขึ้นด้วยผมถักหลายวงเพียงแนวเดียว วงผม นี้มักจะแสดงโดยลักษณะที่เกือบจะไม่อาจเข้าใจได้ และมักแสดงโดยเส้นผมถักเป็นแนว ตั้งตรง

ถ้าเราจะยึดถือทฤษฎีที่ว่าประติมากรรม ที่บ้านโตนดมีผมถัก เราก็จำต้องกล่าวด้วย ว่าการนิยมผมถักเช่นนี้ดูเหมือนจะเริ่มมีมาตั้งแต่ศิลปแบบเกาะแกร์หรือแปรรูปจนถึงศิลป แบบบาปวน (ทั้งนี้หมายถึงว่าในสมัยที่ ๆ เรากำลังกล่าวเปรียบเทียบอยู่นี้) อย่างไรก็ตาม เส้นผมถักนี้ก็มิอยู่แล้ว ในศิลปสมัยก่อนสร้าง เมืองพระนครเช่นเดียวกัน ดังเราอาจเห็น

ได้จาก ประติมากรรม หลายรูปที่สร้างขึ้นใน
ระยะเวลาแตกต่างกัน เช่นรูปพระหริหระ
จากอาศรมมหาฤๅษี (ศิลปะแบบพนมดง)
รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ณ พิพิธภัณฑ์
เมตต์ ซึ่งไม่ทราบที่มาดั้งเดิม (ศิลปะแบบ
ไพรกเมง) รูปพระศรีอาริยมุตไตรยโพธิ-
สัตว์จากบริเวณแถบตาแก้ว (พิพิธภัณฑ์
ส่วนบุคคลซึ่งยังไม่เคยตีพิมพ์) ต้นศิลปะแบบ
กำแพงพระ มีชฎามงกุฎคล้ายกับรูปพระหริหระ
จากปราสาทพนมดงและรูปพระโพธิสัตว์อว-
โลกิเตศวรทรงโศติยาวและหนังเสือ (อชินะ)
ซึ่งค้นพบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี)
ในบรรดาประติมากรรมที่พรรณนามา ณ ที่น
รูปพระศรีอาริยมุตไตรยจากวัดอัมปิลตักเป็น
ประติมากรรมที่ทรงผมคล้ายกับประติมากรรม
ที่บ้านโตนดมากที่สุด แต่ลักษณะของใบหน้า
ก็แตกต่างกัน อย่างมากมาย จนไม่อาจ นำมา
เปรียบเทียบกันในด้านระยะเวลาได้ เรา
ควรยอมรับแต่เพียงว่าช่างหล่อสัมฤทธิ์ที่วัด
อัมปิลตักได้รับการบันดาลใจมาจากประเพณี
ในลักษณะ รูปภาพ เช่นเดียวกับ ช่างที่หล่อ
ประติมากรรมที่บ้านโตนดเท่านั้น

สรุป ทรงผมของ ประติมากรรมที่
บ้านโตนดอาจมีอยู่ได้ในศิลปะแบบกำแพงพระ

แต่เพียงแบบเดียว ลักษณะของใบหน้าก็สื่อ
ให้เห็นว่าอยู่ในสมัยนี้เช่นเดียวกัน รูปร่าง
ของเทวาก็สื่อให้เห็นว่า อยู่ในสมัย ก่อนสร้าง
เมืองพระนครด้วย ทั้งนี้เพราะสันเท้าของ
ประติมากรรมจะกลับมีลักษณะเหมือนธรรม-
ชาติ ตั้งแต่ในศิลปะแบบกุลเลน (ครึ่งหลังของ
พุทธศตวรรษที่ ๑๔) ลงมา แม้ประติมากรรม
ที่บ้านโตนดคงหล่อขึ้นในศิลปะแบบกำแพงพระ
ซึ่งมีอายุยาวนานกว่าหนึ่งศตวรรษ แต่เราก็
อาจจะกำหนดอายุเวลาของประติมากรรมรูป
นี้ให้แคบลงไปได้อีก ทั้งนี้เนื่องมาจาก
ความ คล้ายคลึง กันอย่าง น่าประหลาดใจกับ
เทวรูปพระนารายณ์ได้เพ่งหินที่รูปอาร์กซ์
ประติมากรรมรูปหลังนี้คงอยู่ได้ในปลายศิลปะ
แบบกำแพงพระเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีชฎามง
กุฎของประติมากรรมที่บ้านโตนด ซึ่งวิวัฒนาการ
ไปมาก และแสดงให้เห็นทรงผมในสมัย
เมืองพระนคร เหตุนี้ประติมากรรมที่บ้าน
โตนดคงหล่อขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๓๒๕-
๑๓๕๐ อย่างแน่นอน

การสนับสนุน

จากกลุ่มประติมากรรมสัมฤทธิ์
ที่ค้นพบ ณ อำเภอประโคนชัย
จังหวัดบุรีรัมย์

ณ ข้าราชการจะไม่พิจารณาถึงราย

ละเอียดของบรรดาประติมากรรมสัมฤทธิ์ ซึ่งค้นพบ ณ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะประติมากรรมดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์แต่เพียงเล็กน้อยและยังไม่ได้สำรวจทำบัญชีกันอย่างแน่นอน ข้าพเจ้าจะกล่าวแต่เพียงว่า บรรดาประติมากรรมที่อำเภอประโคนชัย หล่อขึ้นในพุทธศาสนาเถรวาทนิกายมหานิกาย และประกอบด้วยประติมากรรมสัมฤทธิ์ (ซึ่งบางครั้งก็ผสมกับแร่เงิน) เป็นจำนวนหลายร้อยรูป บางรูปก็เกือบเป็นประติมากรรมที่หล่อด้วยแร่เงินบริสุทธิ์ทั้งสิ้น ประติมากรรมเหล่านี้มีขนาดต่างๆ กันตั้งแต่ราว ๑๐ เซนติเมตร ขึ้นไปจนกระทั่งสูง ๑ เมตร ส่วนใหญ่แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระศรีอาริยเมตไตรย หล่อเป็นรูปเหมือนมนุษย์ตามธรรมชาติ แต่บางครั้งก็มี ๔ กร ประติมากรรมทั้งหมดยังคงอยู่ในสภาพดี และไม่มีอายุเวลาเท่ากัน ชิ้นที่เก่าที่สุดอาจอยู่ในศิลปะแบบไพรกเมง แต่ชิ้นหลังสุดก็อาจหล่อขึ้นในปลายศิลปะแบบกำแพงพระหรือแม้แต่ในศิลปะแบบกุเลน ในบรรดาประติมากรรมเหล่านี้ มีอยู่ ๒ รูปที่มหัศจรรย์และอยู่ในลักษณะดีมาก

รูปหนึ่ง แสดงภาพพระศรีอาริยเมตไตรยโพธิสัตว์ (สูง ๑ เมตร รูปที่ ๕) และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (สูง ๘๘ เซนติเมตรรูปที่ ๖) ทั้งสองรูปแสดงรูปนักรบวขหนุ่ม และมี ๔ กร มีลักษณะคล้ายกับประติมากรรมที่บ้านโตนดมาก โดยเฉพาะรูปแรกเหตุนี้จึงสมควรกล่าวถึง ณ ที่นี้

การที่กล่าวว่า ประติมากรรมทั้งสองรูปอยู่ในต้นศิลปะแบบกำแพงพระ ก็ไม่น่าสงสัยเลย ทั้งนี้เพราะเนื่องมาจากลักษณะพิเศษทางด้านแบบศิลป์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านเครื่องแต่งกายของนักรบวข เครื่องแต่งกายแบบนี้ปรากฏมีขึ้น ตั้งแต่ตอนต้นศิลปะแบบไพรกเมง (เช่นที่หลังแสดงภาพอุกฤษที่วัดเองหนา) แต่เครื่องแต่งกายแบบนี้หายไประหว่างน้อยที่สุด ก็เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากมา ตั้งแต่ปลายศิลปะแบบกำแพงพระ

สำหรับขุมฝังศพ แม้ว่าทั้งทางด้านขนาดและการปรากฏมีใช้มุกหรือลูกแก้วอยู่ในวงผมแต่ละวงจะทำให้นึกไปถึงทรงผมของประติมากรรมที่บ้านโตนด แต่ก็มีส่วนสำคัญที่แตกต่างไปเช่นเดียวกัน คือ วงผมนั้นไม่ได้กลมมวยผมทั้งหมด แต่ยังคงปล่อยให้เห็นส่วนหน้าของมวยผม ซึ่งประกอบด้วยเส้นผม

ทั้งที่เป็นเส้นตรงและเส้นนอน ทั้งนี้ หมายความว่า ประติมากรรมเหล่านี้ไม่ได้สืบเนื่องลงมาจากศิลปะขอมแบบสมโบร์ไพรกุก แต่เป็นการจัดทรงผมแบบใหม่ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับประติมากรรมที่เราได้กล่าวมาแล้วเลยตั้งแต่ต้น ทรงผมของประติมากรรม ๒ รูปนี้ จำต้องกล่าวว่า เป็นผลมาจากวิวัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงของชฎาที่มีวงผมห้อยอยู่เฉพาะบนค้านหลัง (เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ทรงโรตียาว และหนังสือจากอำเภอยะโฮง ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) ไปยังทรงผมแบบที่มีวงผมแผ่กระจายไปโดยรอบ ใกล้เคียงกับประเพณีทรงผมในศิลปะแบบก่อนสร้างเมืองพระนคร ตัวอย่างที่หาได้ยากอีกชิ้นหนึ่งซึ่งเราอาจกล่าวได้จากบรรดาประติมากรรมที่รู้จักกันคืออยู่แล้ว ก็คือรูปพระเทวีที่เกาะเกรียง (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงปารีส^๕) ทรงผมของประติมากรรมรูปนี้ จนกระทั่งบัดนี้ ก็ยังอาจอธิบายได้โดยยาก และมักถือกันว่าเกิดขึ้นจากความเข้าใจผิดของช่างสลัก ยิ่งกว่าการแสดงถึงทรงผมจริง ๆ ทรงผมดังกล่าวเหล่านี้ต้องมีมาก่อนทรงผมของประติมากรรมที่บ้านโตนก เพราะอาจใช้อธิบายทรงผมของประติมากรรมที่บ้านโตนกได้

นอกจากนี้ยังต้องเกิดขึ้นหลังกว่าทรงผมของประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงโรตียาว ที่ได้มาจากอำเภอยะโฮง จังหวัดสุราษฎร์ธานีด้วย

การพิจารณาทั้งหมดนี้ทำให้เราสามารถจัดวางประติมากรรมทั้งสองรูปจากอำเภอยะโฮงลงได้อย่างเก่าที่สุด ก็ในตอนต้นของศิลปะแบบกำแพงพระ คือ ในราว พ.ศ. ๑๒๕๐—๑๒๗๕ นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตอีกว่าระยะเวลาที่อยู่ใกล้ชิดกับระยะเวลาของประติมากรรมที่บ้านโตนก คือ ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ อาจถูกต้องยิ่งกว่า ทั้งนี้ ถ้าเราคำนึงในขณะเดียวกันถึงลักษณะคล้ายคลึงกันอย่างแท้จริงบนใบหน้าของประติมากรรมทั้งสองแบบ แสดงให้เห็นว่ามาจากศิลปะแบบเดียวกัน และการเปลี่ยนแปลงจากชฎามงกุฎแบบหนึ่งไปยังอีกแบบหนึ่ง ก็ไม่จำเป็นต้องกินระยะเวลานานนัก เราจะเห็นต่อไปว่าการปรากฏมีไข่มุกหรือลูก แก้วอยู่ในวงผมแต่ละวงของชฎามงกุฎนั้นแสดงให้เห็นว่า มีความเกี่ยวพันกับศิลปศรีวิชัย และความสัมพันธ์กันเช่นนี้ก็ไม่ว่าจะเก่าไปกว่าปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ได้

สัญลักษณ์ของประติมากรรม ที่บ้านโตนด

ทราบจนกระทั่งได้ค้นพบกลุ่มประติมากรรมที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ไข่มุกหรือลูกแก้วซึ่งใช้ประดับวงผม บนขวามงกุฏอย่างได้ระเบียบแต่ละวงของประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ที่บ้านโตนด ก็ดูเหมือนจะเป็นลักษณะพิเศษโดยเฉพาะที่อาจใช้ขบปัญหาเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของประติมากรรมดังกล่าวได้ โดยไม่มีความยากลำบากแต่ประการใด แม้ว่าจะไม่มีสัญลักษณ์ใดโดยเฉพาะที่ปรากฏอยู่บนมวยผมก็ตาม^{๑๖} ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ขวามงกุฏแบบเดียวที่มีลักษณะดั้งเดิมเช่นนี้^{๑๗} ได้เป็นที่รู้จักกันอยู่แล้ว คือรูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรย ๘ กร แห่งวัคคัมภีลตัก (รูปที่ ๑๐) ซึ่งเป็นประติมากรรมขนาดค่อนข้างใหญ่ (สูง ๗๕ เซนติเมตร) ที่เราได้เคยกล่าวถึงมาแล้ว

ประติมากรรมรูปนี้ อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์อย่างยิ่ง และคงมีอายุอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๑๔๕๐-๑๔๗๕ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ สัญลักษณ์ของประติมากรรมรูปนี้แสดงโดยการปรากฏมีรูปสตุป (ซึ่ง ณ ที่นี้มีคอกบัวร์อง^{๑๘}) อยู่บนมวยผมที่ตรงขึ้น สัญลักษณ์ดังกล่าวเป็นเครื่องหมายที่แน่ชัด

ของพระศรีอารียเมตไตรยโพธิสัตว์ ประติมากรรมที่วัคคัมภีลตักรูปนี้ เราได้กล่าวมาแล้วว่าอยู่ในสมัยหลังกว่าประติมากรรมที่บ้านโตนดมาก และแสดงลักษณะที่แปลกออกไปของพระศรีอารียเมตไตรยด้วย เพราะเหตุว่ามี ๘ กร โดยไม่มีวัตถุสิ่งใดติดอยู่ในพระหัตถ์เลย ฝ่ายพระหัตถ์ทั้งแปดมีลายธรรมจักรปรากฏอยู่ พระหัตถ์ล่าง ๒ พระหัตถ์แสดงปางประทานพร และหกพระหัตถ์ข้างบนก็แสดงปางเดียวกันอันอาจถือได้ว่า เป็นปางประทานธรรมแบบหนึ่ง (วิตรรกมูทรา คือ นิ้วหัวแม่มือและนิ้วกลางจรดกัน)

นอกไปจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้วก็น่าจะคิดต่อไปอีกว่าประติมากรรมรูปนี้หล่อขึ้นตามประเพณีลักษณะรูปภาพเช่นเดียวกับประติมากรรมที่บ้านโตนด อันเป็นประเพณีที่ยังคงนิยมกัน หรือปรากฏขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ด้วยความนิยมเช่นนี้อาจอธิบายได้ โดยการฟื้นฟูพุทธศาสนาเถรวาทขึ้นมาขึ้นใหม่ ซึ่งอาจเห็นได้จากจารึก ตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (เป็นต้นว่าในจารึกที่วัดสิริ) นิยายของพุทธศาสนาแห่งประติมากรรมที่บ้านโตนดอาจอธิบายได้

อย่างเพียงพอกจากหลักฐานทางบ้านโบราณคดี ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจอธิบายได้ว่าการจัดทรงผมที่แปลกออกไปของชฎามงกุฏ ซึ่งประกอบด้วยไข่มุกหรือลูกแก้วในวงผมแต่ละวงนั้น เป็นสัญลักษณ์อันหนึ่งของรูปพระศรีอารียเมตไตรยในประติมากรรมขอม และของประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะขอม ทฤษฎีนี้ก็น่าเชื่อถือขึ้นอีกในเมื่อทรงผมแบบนี้ คล้ายกับจะแสดงวิวัฒนาการของประเพณีลักษณะรูปภาพในสมัยโบราณ รวมทั้งมีคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏอยู่ในตำราหลายเล่ม เกี่ยวกับพระศรีอารียเมตไตรยในขณะเดียวกัน

รูปพระศรีอารียเมตไตรย ในศิลปะอินเดียโบราณ มักประกอบด้วยสายไข่มุกหนึ่งหรือหลายสายปรากฏอยู่ในทรงผมที่เกล้าไว้โดยไม่มัดผ้าโพกหรือมงกุฏ ซึ่งย่อมยากเย็นประติมากรรมบางรูปที่มีผมสีดำและหายาก หรือสร้างขึ้นในสมัยหลัง แม้ว่าสายไข่มุกนั้นจะมีอยู่เป็นประจำยิ่งกว่าสัญลักษณ์รูปสัญลักษณ์ แต่สายไข่มุกนั้นก็อาจจะตรงตามตำรา ที่ได้กล่าวถึงพระศรีอารียเมตไตรยโพธิสัตว์ ทรงมีพระกายดุจดั่งทองคำ (ตามคำสรรเสริญว่า ทรงมีพระกายดุจดั่งทองคำ ทรงเครื่องประดับด้วยทองคำ และส่องรัศมีสว่างดุจดั่งภูเขาเงิน)

พระองค์ทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษชั้นเอกและชั้นรองครบถ้วน ทรงสวมชฎามงกุฏตามที่ทรงถือกำเนิดในสกุลพราหมณ์ ผู้แต่งตำราได้กล่าวอย่างจริงจังถึงลักษณะอันรุ่งเรืองอย่างน่ามหัศจรรย์แห่งชฎามงกุฏ ซึ่งบางครั้งก็ได้รับการพรรณนาว่าประดับด้วยไข่มุกเป็นจำนวนพันๆเม็ด... นอกจากนี้ยังควรกล่าวอีกว่า ตำราส่วนใหญ่ มักกล่าวถึงรัศมีที่ออกมาจากพระองค์ของพระศรีอารียเมตไตรยเกี่ยวกับประกายอันแปลกประหลาดของพระองค์ เกี่ยวกับเพชรพลอยที่ส่องแสงออกมาจากพระกายของพระองค์ เกี่ยวกับลักษณะอันน่าพิศวงของสิริภรณ์ของพระองค์^{๑๖}

นอกจากนี้ยังประทับอยู่ในบรรยากาศอันแผ่รัศมีละลานตาเช่นนี้ อีก คำสรรเสริญพระศรีอารียเมตไตรยทุกครั้งจำต้องเกี่ยวข้องอยู่กับสิ่งเหล่านี้ เช่น พระศรีอารียเมตไตรยทรงเป็นพรหมจารีนัตนะ (คือแก้ว หินมีค่า ไข่มุก) พระองค์ได้ทรงรับสังฆาภิทางที่พระนางมหาประสาบตีทรงทอดถวายพระพุทธเจ้า สำหรับการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระองค์ ก็มีการกล่าวถึงการเผยแผ่ของพระผู้ร่ายมุกดาเป็นพิเศษ คล้ายกับการกล่าวถึงบุปผะหรือเสาทองสูง ๑๐๐๐ ศอก และประดับด้วยอัญมณีทุกชนิด เสานี้จะถูกทำลายให้ล้มคว่ำ

เพื่อนำมาเป็นทานแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย...ใน
ทำนองเดียวกันนี้ บทสวดสรรเสริญ (สาธนะ)
ที่อยู่ในสมัยหลังก็มักจะกล่าวอยู่เสมอว่าพระ
โพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรย ทรงมีสัพพะกาย
เหลืองดุจทอง และทรงสวม เครื่องอาภรณ์
ต่าง ๆ ทุกชนิด ดังนั้นประติมากรรมซึ่งค้น
พบที่บ้าน โตนคิน^๕ จึงอาจตีความหมายได้ว่า
เป็นใคร แม้ว่าจะไม่มีลักษณะที่บ่งเป็น
พิเศษไว้ก็ตาม

อย่างไรก็ดี บรรดาประติมากรรมซึ่ง
ค้นพบที่อำเภอประโคนชัยก็ทำให้ข้อความ
ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดต้องล้มเหลวลง ใน
บรรดาประติมากรรมขนาดใหญ่ที่สุดที่ค้นพบ
มีอยู่ ๒ องค์ (รูปที่ ๕, ๖) ซึ่งอยู่สมัยเดียว
กัน และแสดงให้เห็นว่าชฎามงกุฎที่ประกอบ
ด้วยไข่มุกหรือลูกแก้ว^๕ อย่างน้อยก็ปรากฏ
อยู่ในสมัยที่กำลังกล่าวถึง และไม่ได้มี
ลักษณะเป็นพิเศษสำหรับพระศรีอารียเมต-
ไตรยโดยเฉพาะ เพราะเหตุว่ามีประกอบอยู่
บนพระเศียรทั้งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเต-
ศวรและพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรย รวม
ทั้งไม่มีอะไรเลยที่อาจทำให้สังเกตเห็นได้
ว่าพระโพธิสัตว์ทั้งสองพระองค์แตกต่างกัน
อย่างไร พระองค์ทรงเครื่องแต่งกายของนัก
บวชเช่นเดียวกัน และในปัจจุบันสิ่งที่ถืออยู่

ในพระหัตถ์ ซึ่งอาจถอดออกได้ ก็สูญหายไป
หมดแล้ว ทั้งนี้ย่อมหมายถึงว่าถ้าไม่มีพระพุทธรูปปางสมาธิปรากฏอยู่บนพระเกศาของประ-
ติมากรรมรูปหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เป็นรูป
ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (รูปที่ ๖)
และสำหรับอีกรูปหนึ่ง ก็มีรูปสถูปอันเป็น
สัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรย
(รูปที่ ๕) แม้ว่าในสมัยเมืองพระนครของ
ขอมเราจะมีตัวอย่างเช่นนี้อยู่เพียงชิ้นเดียว
แต่เราก็ไม่อาจจะตัดออกไปได้ว่าในขณะที่มี
การสร้างประติมากรรมที่วัดคอมบิลตักขิน^๕
ชฎามงกุฎซึ่งมีไข่มุก หรือลูกแก้วประกอบจะ
ต้องเป็นลักษณะโดยเฉพาะของพระโพธิสัตว์
ศรีอารียเมตไตรยแต่เพียงองค์เดียว ทั้งนี้แม้
ว่าในสมัยนี้ เราจะไม่เคยเห็นลักษณะเช่นนี้
เลยแก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรไม่ว่าจะ
ทรงเครื่องหรือไม่ก็ตาม แต่ตัวอย่างประติมา
กรรมจากอำเภอประโคนชัยก็แสดงให้เห็นว่า
เราต้องใช้ความระมัดระวังยิ่งขึ้นสำหรับประ-
ติมากรรมที่สร้างในสมัยเก่ากว่านี้

ในขณะที่ชฎามงกุฎของขอมได้เปลี่ยน
แปลงรูปร่างเป็นแบบ คลาสสิก อย่างแท้
จริง ไข่มุกหรือลูกแก้วซึ่งประดับอยู่ในวงผม
แต่ละวง ก็จะเป็นแต่เพียงลวดลายเครื่อง
ประดับที่ไม่มีความหมายแต่อย่างใดเลย เรา

จึงอาจตั้งปัญหาถามได้ว่าต้นเค้าของลวดลายเครื่องประดับเช่นนี้มาจากไหน เราได้เห็นมาแล้วว่าตามตำรา เราอาจอธิบายได้โดยง่ายว่าลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะของพระศรีอารียเมตไตรยหรืออาจจะเป็นลักษณะสำหรับพระโพธิสัตว์มหาสถามปราปตะด้วยก็ได้

พระโพธิสัตว์องค์หลังนี้ทรงมีรูปพระอมิตาภะอยู่บนมวยพระเกศาเช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แต่เราก็อาจคิดได้โดยยากว่าประติมากรรมที่อำเภอประโคนชัย (รูปที่ ๖) นั้นอาจหมายถึงพระโพธิสัตว์มหาสถามปราปตะซึ่งมีผู้นับถือน้อยในประเทศอินเดีย และดูเหมือนจะไม่เคยปรากฏในภาคเอเชียอาคเนย์เลย..... เหตุนี้คำอธิบายเฉพาะพระศรีอารียเมตไตรยจึงอาจนำมาใช้ได้ไม่กลมที่เรียกกันว่าไข่มุกหรือลูกแก้วนั้นในชั้นต้นอาจเป็นแต่เพียงขมวดของเส้นผมที่ถักบิดเป็นเกลียวอย่างง่าย ๆ ผมแบบนี้ในชั้นต้นก็ทำคล้ายของจริงมาก เช่นที่ปรากฏอยู่ในวงผมที่ประดับด้านหลังของชฎามงกุฏบางแบบในศิลปะศรีวิชัย (เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสัมฤทธิ์จากเมืองไชยา และปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร รูปที่ ๑๓)

การยืนยันเช่นนี้อาจสนับสนุนความเห็นอย่างแน่นอนที่ว่าศิลปะศรีวิชัยได้เข้ามามี

ส่วน อย่างแท้จริง เกี่ยวกับการ เผยแพร่พุทธศาสนา ลัทธิมหายานในภาคเอเชียอาคเนย์ทั้งหมด รวมทั้งในการวิวัฒนาการของศิลปะขอมแบบก่อนสมัยเมืองพระนครและในสกุลช่างที่เกี่ยวข้องกันด้วย

อย่างไรก็ดี แม้ว่าอิทธิพลของศิลปะศรีวิชัยหรือศิลปะที่ได้รับอิทธิพลอย่างแข็งขันจากประเพณีอินโดนีเซีย จะได้ปรากฏมานานแล้วในบรรดารูปภาพทางพุทธศาสนา ลัทธิมหายานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและในประเทศจัมปาศักดิ์แต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แต่ศิลปะแบบเจนละ ซึ่งเจริญขึ้นในประเทศกัมพูชาก็ดูเหมือนจะมีวิวัฒนาการของตนเอง โดยเฉพาะ ความจริงอิทธิพลภายนอกที่มีอยู่แก่ศิลปะเจนละนี้มีอยู่น้อย รวมทั้งไม่ได้มีอิทธิพลแก่ทางด้านเครื่องแต่งกายหรือด้านเครื่องอาภรณ์เลย แต่การเปลี่ยนแปลงของศิลปะเจนละซึ่งทำให้ ชฎามงกุฏ เปลี่ยนรูปไปเป็นแบบ ชฎามงกุฏ ของเมืองพระนครนั้น ก็อาจอธิบายได้ดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้วว่า เกิดจากการผสมกันระหว่างชฎามงกุฏแบบ เจนละ ตามประเพณี (รูปที่ ๗) กับแบบ ศรีวิชัย (เป็นต้นว่ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งทรง อชินะ (หนั่งเสื่อ) และ โชติ ยาวแบบที่ค้นพบที่อำเภอไชยา

จังหวัดสุราษฎร์ธานี) การเปลี่ยนแปลงจากผลึกบิกิตเป็นเกลียวไปเป็นรูปไข่มุกหรือลูกแก้วโดยอิสระ ก็อาจอธิบายได้โดยนัยเดียวกันนี้ ลักษณะเช่นนี้ซึ่งดูเหมือนจะปรากฏอยู่เสมอในเหตุการณ์ทางด้านประวัติศาสตร์ ก็ดูเหมือนจะมีปรากฏอยู่ในศิลปะและโบราณคดีด้วย และทำให้จำต้องมีการปรับปรุงกันใหม่เกี่ยวกับกำหนดระยะเวลาซึ่งเดิมเป็นที่รับรองกันอยู่เกี่ยวกับอาณาจักรศรีวิชัยและอาณาจักรขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร

ในบทความเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะขอกล่าวแต่เพียงเกี่ยวกับกำหนดอายุเวลาซึ่งเราอาจจะยึดถือได้เกี่ยวกับศิลปะสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (เช่นพระหริหระจากปราสาทภูมิปราสาท พ.ศ. ๑๒๔๔) เท่านั้น การเกี่ยวข้องกับอาณาจักรศรีวิชัยอาจกำหนดขึ้นได้ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ทั้งนี้หมายความว่าเราไม่ได้ละเลยต่อความสำคัญของหนังสือจิ้นชู (Tsin—chou) ซึ่งมักถูกอ้างอิงอยู่เสมอเกี่ยวกับการหล่อประติมากรรมรูปเคารพด้วยสัมฤทธิ์มาตั้งแต่สมัยฟูนัน อย่างไรก็ดี เราอาจกล่าวได้ว่าประติมากรรมสัมฤทธิ์สมัยก่อนสร้างเมืองพระนครที่น่าชมที่สุดทั้งทางด้านจำนวน ขนาด และโดย

เฉพาะอย่างยิ่งทางด้านคุณสมบัติเกี่ยวกับเทคนิค ก็ดูเหมือนจะอยู่ร่วมสมัยกับประติมากรรมทั้งามที่สดและใหญ่ที่สุดที่ค้นพบกันในแหลมมลายูคือที่อำเภอไชยา และประติมากรรมขนาดใหญ่ของเกาะชวา ซึ่งปัจจุบันนี้สูญหายไปแล้ว เช่นที่จันทิเชวู จันทิกาละสัน

แม้ว่าบรรดาประติมากรรมที่อำเภอประโคนชัยจะช่วยเพิ่มปัญหาเกี่ยวกับรูปพระโพธิสัตว์ที่บ้านโดนคและทำให้เราต้องตั้งปัญหาถามว่ารูปพระโพธิสัตว์องค์นี้หมายถึงองค์ไหนในขณะเดียวกันก็จริง แต่ข้าพเจ้ายิ่งเชื่อว่าการตีความหมายอันแรกคือที่ว่าเป็นรูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยนั้นยังคงใช้ได้อยู่ มีคำเล่าลือซึ่งไม่อาจสอบสวนหาความจริงได้ ได้กล่าวถึงการค้นพบพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ขนาดเล็กพร้อมกับชิ้นส่วนของพระโพธิสัตว์ขนาดใหญ่องค์นี้ ด้วยเหตุที่ไม่มีหลักฐานอะไรที่อาจสอบสวนได้อย่างแน่นอน เราจึงอาจคิดได้ว่าพระพุทธรูปองค์เล็กนี้อาจเป็นรูปพระอมิตาภะ ซึ่งใช้ประทับส่วนที่ขาดหายไปของชฎามงกุฏ และดังนั้นประติมากรรมที่บ้านโดนคนี้จึงต้องเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างแท้จริง

แต่การตรวจตราดูรอยที่แตกหัก (รูป

ที่ ๑) โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านซ้าย จะแสดงให้เห็นว่าส่วนที่หลุดหายไปนั้นเป็นส่วนที่ค่อนข้างสูงและแคบ เป็นส่วนที่อาจจะเข้ากันได้กับรูปสลู๊ป แต่ไม่อาจเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิซึ่งจำต้องมีส่วนกว้างกว่านั้น แต่ถ้าเราสมมุติว่ารูปพระอมิตาภะจะอยู่ใต้ส่วนที่แตกแยกออกทางด้านบน เรา ก็อาจจะได้พระพุทธรูปปางสมาธิ ถึงกระนั้น พระพุทธรูปดังกล่าวก็จะมีขนาดเล็กเกินไป ถ้านำไปเปรียบเทียบกับชฎามงกุฏ และโดยปกติรูปพระอมิตาภะ^๕ก็จะอยู่ตรงกึ่งกลางของชฎามงกุฏพอดี ด้วยเหตุนี้เอง การที่จะกล่าวว่าประติมากรรมที่บ้านโตนด^๖เป็นรูปพระศรีอารียเมตไตรย แม้ว่าจะยังไม่แน่นอนทีเดียว แต่ก็ดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่น่าเชื่อมากที่สุด

การค้นพบประติมากรรมที่บ้านโตนด รวมทั้งบรรดาประติมากรรมทั้งหมดที่ค้นพบ ณ อำเภอบรรพตพิสัย ได้เปลี่ยนแปลงความคิดเห็นที่มีอยู่ในปัจจุบันเล็กน้อยเกี่ยวกับความสำคัญของพระศรีอารียเมตไตรยในภาคกลาง ของแหลมอินโดจีนก่อน สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ รูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยมีจำนวนน้อยกว่ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมาก แต่

จำนวนที่ห่างไกลกันนั้นในปัจจุบันก็ลดน้อยลงทุกที การเคารพนับถือพระศรีอารียเมตไตรยดูเหมือนจะแพร่หลายอย่างแท้จริงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ไปจนถึงราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ โดยเฉพาะในศิลปะที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะสมัยก่อนเมืองพระนครของขอม ทั้งนี้อาจเห็นได้จากจำนวนประติมากรรมที่ค้นพบ เช่นเดียวกับขนาดซึ่งบางครั้งก็ใหญ่มาก

ปัญหาที่จะต้องขบก็คือว่าจะต้องค้นหาคำว่าความสำคัญของพระศรีอารียเมตไตรย เช่นนี้ ซึ่งไม่ปรากฏอยู่ในศิลปะในแหลมมลายู เกิดขึ้นจากการเคารพนับถือพระศรีอารียเมตไตรยเป็นพิเศษเช่นเดียวกับในประเทศอินเดียภาคเหนือ และในประเทศจีนหรือไม่ หรือพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยนี้จะเป็นแต่เพียงบริวารของพระพุทธองค์ในพระรัตนตรัยแบบมหายาน คือต่ำกว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งเป็นคู่อยู่อีกข้างหนึ่ง ณ ที่นี้พระโพธิสัตว์ ๒ องค์ได้เข้าทำหน้าที่แทนพระอินทร์และพระพรหมซึ่งได้เคยกระทำมาแล้วแต่ก่อน ลักษณะดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในพระพิมพ์เป็นจำนวนหลายองค์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่ภาพสลักบนหินขนาดใหญ่ ณ เขาศรีมอรัตนใกล้กับเมืองศรีเทพ^๗

ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ภาพสลักบนหินเหล่านี้ก็มีอายุอยู่ในสมัยเดียวกับประติมากรรมที่เรา กำลังกล่าวถึงอยู่นี้เอง อย่างไรก็ตาม การที่ไม่มีศิลาจารึกก็ไม้อาจทำให้เราสรุปผลที่กล่าวมานี้ได้อย่างแน่นอน แต่พยานหลักฐานจากประติมากรรม ท่าทางและปางของประติมากรรมที่ยังคงอยู่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอำเภوبرะโคนชัย ทำให้เราอาจสมมติได้ว่าประติมากรรม ๓ องค์นี้คงมีอยู่เป็นจำนวนมากระหว่างระยะเวลาที่เรา กำลังกล่าวถึงอยู่นี้

ข้าพเจ้าคิดว่าประติมากรรมขนาดใหญ่ที่บ้านโตนดนั้นคงเป็นองค์หนึ่งในจำนวนประติมากรรม ๓ องค์ และถ้าเราก็ค้นคว้าให้ดีในบริเวณ ใกล้เคียงกับบ้านโตนดเราก็อาจจะค้นพบร่องรอยของพระพุทธรูปที่ยังเหลืออยู่รวมทั้งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วย เราอาจคาดคิดได้เป็นอย่างดีถึงความสำคัญของการค้นพบที่คล้ายคลึงกันเช่นนี้สำหรับการศึกษาทางศิลปและทางด้านศาสนาสำหรับที่ราบสูงโคราช ในระยะครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๔

พระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด

และศิลปเจนละ

ตลอดบทความที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้า

ได้พยายามยกเว้นที่จะไม่กล่าวว่าพระโพธิสัตว์ที่บ้านโตนดนั้นเป็นศิลปขอม ข้าพเจ้าได้พยายามที่จะกล่าวถึงประเด็นคือสกุลช่างที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปเจนละมากกว่า และในขณะเดียวกันก็ได้กล่าวเปรียบเทียบ กับศิลปขอมสมัยก่อนเมืองพระนครด้วย การที่ข้าพเจ้าจำต้องกระทำเช่นนี้ก็เนื่องมาจากสถานที่การค้นพบประติมากรรม และจากกำหนดเวลาที่สมควรจะเป็นอายุของประติมากรรมชิ้นนี้ ในปัจจุบันไม่มีหลักฐานอะไรเลยที่อาจจะทำให้คิดได้ว่าบริเวณจังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งเมืองพิมายและที่ราบสูงโคราชโดยทั่วไป ตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรเจนละในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แต่ทางทิศตะวันออก ระหว่างทิวเขาตองรักและแม่น้ำมูลทางทิศใต้ อำนาจของประเทศกัมพูชาสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ก็ได้ปรากฏมีอยู่อย่างชัดเจน จากร่องรอยซึ่งได้ค้นพบมากยิ่งขึ้นทุกที ในขณะที่เข้าไปใกล้ลุ่มแม่น้ำโขงยิ่งขึ้น รวมทั้งจากศิลาจารึกซึ่งค้นพบในบริเวณแถบนี้ด้วย

ส่วนในบริเวณจังหวัดนครราชสีมา ร่องรอยของศิลปขอมทั้งทางด้านสถาปัตยกรรมและประติมากรรมแม้ว่าจะมีลักษณะพื้นเมืองเข้ามาปนอยู่เป็นจำนวนมาก ก็ไม่

ได้เคยปรากฏขึ้นเลยก่อนสมัยเมืองพระนคร ซึ่งเจริญขึ้นอย่างเต็มที่มากแล้ว ประติมากรรมทั้งหมดที่ค้นพบในบริเวณจังหวัดนครราชสีมา และอาจมีอายุลงไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (เช่นพระธรรมจักรและซากที่เหลือของพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่เมืองเสมา แผ่นหินสลักเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิภายใต้อาคาร ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครราชสีมา แผ่นหินสลักที่เรียกกันว่า พระพุทธรูปประทับนั่งเหนือพนัสนิธ ซึ่งค้นพบที่ปราสาทหินพิมายเมื่อ ๑๕ ปีมาแล้ว ฯลฯ) ทั้งหมดนี้ย่อมตกอยู่ในศิลปทวารวดีทั้งสิ้น ในจำนวนประติมากรรมทั้งหมดเหล่านี้ ซึ่งแม้ว่าจะมีจำนวนน้อยแต่ก็มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั้น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนดก็จะเป็นประติมากรรมแบบแปลกประหลาดที่แทรกเข้ามาทีเดียว ทั้งนี้เนื่องมาจากแบบศิลปนั่นเอง

แม้ว่าอิทธิพลทางด้านศิลปของอาณาจักรทวารวดีจะได้แผ่ขึ้นไปจนถึงที่ราบสูงโคราช หรือแผ่ขึ้นไปทางเหนือจนกระทั่งถึงเมืองศรีเทพในลุ่มแม่น้ำป่าสัก แต่ก็เป็นที่น่าสงสัยว่าอิทธิพลทางด้านการเมืองของอาณาจักรทวารวดีจะได้แผ่ขึ้นไปยังดินแดนเหล่านี้ด้วย

อิทธิพลของประเทศกัมพูชาสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครที่จะมีติดต่อกันลงมายังดินแดนแถบนี้ก็ยังคงเป็นที่น่าสงสัยด้วยเช่นเดียวกัน แม้ว่าที่เมืองศรีเทพจะมีหลักฐานอันน่าเชื่อจากศิลาจารึกซึ่งอาจมีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่หลักฐานนี้ก็คงหมายถึงการเข้าครอบครองเพียงชั่วขณะเท่านั้น และจารึก ณ เมืองศรีเทพเหล่านี้ก็ไม่อาจนำเข้าไปเกี่ยวข้องกับร่องรอยทางสถาปัตยกรรมขอม ณ เมืองนั้น อันไม่อาจมีอายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้ ความจริงเช่นนี้ตรงข้ามกับความเห็นซึ่ง ดร. ควอริทซ์ เวลส์ ได้เคยแสดงไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าจะย้อนกลับมากล่าวถึงที่ราบสูงโคราชอีก เราก็อาจจะยอมรับได้ว่าก่อนที่จะเข้าไปอยู่ภายใต้อำนาจขอม สถานที่แห่งนี้ก็อาจจะเป็นที่ตั้งของอาณาจักรซึ่งเป็นอิสระพอใช้ และในขั้นต้นก็คงจะได้รับอิทธิพลทางศิลปอันเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาจากอาณาจักรทวารวดี แต่ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ อิทธิพลนี้ก็เริ่มมีอิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัยเข้ามาผสมรวมทั้งอิทธิพลของศิลปขอมด้วย ท้ายที่สุดก็คงเหลือแต่เพียงอิทธิพลของศิลปขอมเพียง ศิลปเดียว อย่างไรก็ตาม อิทธิพลของศิลปขอมนี้ก็คงจะไม่อยู่หลังไปกว่ารัชกาลของพระเจ้าชัยวรมัน

ที่ ๗ ซึ่งศาสนสถานส่วนใหญ่ในรัชกาลนี้ก็ปรากฏว่ายังสร้างไม่สำเร็จ

การกล่าวถึงประวัติศาสตร์ศิลปะของดินแดนทางทิศตะวันตกของที่ราบสูงโคราชเช่นนี้ ทำให้เรานึกไปถึงอาณาจักรจนาศะหรือจนาศะ ซึ่งแม้ว่าเราจะไม่ทราบถึงอาณาเขต แต่ก็ปรากฏว่าคงตั้งอยู่ในดินแดนแถบเดียวกับที่เราได้กล่าวมานี้เอง อาณาจักรศรีจนาศะนี้ทราบได้จากกัณฑ์ควาของศาสตราจารย์ออร์ซ เซเคส์ และปรากฏอยู่ในศิลาจารึกจากบ่ออีคา (ราว ๔๐ กิโลเมตรทางทิศตะวันตกของเมืองนครราชสีมา) และในศิลาจารึกที่ขุดค้นพบ ณ เมืองพระนครศรีอยุธยา (ใกล้กับโบสถ์พราหมณ์) จารึกหลักหลังนี้คงจะได้ย้ายมาจากที่อื่น ๆ เช่นเดียวกับพระพุทธรูปขนาดใหญ่ในศิลปทวารวดีอีกหลายองค์ จารึกเหล่านี้ซึ่งใกล้เคียงกับบรรดาศิลาจารึกที่ค้นพบที่หินซอนทำให้เราทราบถึงอาณาจักรซึ่งอาจจะมีความแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ และมีอยู่อย่างแน่นอนในราว กลางพุทธ ศตวรรษที่ ๑๓ ตลอดจนยังคงเป็นอิสระจากอำนาจขอมในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เราสามารถทราบถึงพระนามแห่งกษัตริย์ของจนาศะปุระได้บ้างจนถึง พ.ศ. ๑๔๘๐ และสามารถทราบ

ถึงศาสนาที่เคารพปฏิบัติได้ด้วย คือพุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และเริ่มมีศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเข้ามาแทนที่ตั้งแต่ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ภาษาขอมเป็นภาษาที่ใช้เช่นเดียวกับภาษาสันสกฤตแต่ยังคงปรากฏมีร่องรอยของภาษามอญโบราณปะปนอยู่ด้วย ซึ่งอาจแสดงให้เห็นว่าประชาชนแต่ดั้งเดิมอาจเป็นมอญซึ่งค่อย ๆ ได้รับอิทธิพลขอมเพิ่มมากยิ่งขึ้น

เรื่องราวทางประวัติศาสตร์เช่นนี้เข้ากันได้เป็นอย่างดีกับสิ่งที่เราได้ศึกษามาแล้วเกี่ยวกับศิลปแห่งที่ราบสูงโคราช ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่าเราจำเป็นต้องคำนึงถึงศิลปกรรมตามประเพณีทวารวดีซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น รวมกับรูปพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนดซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศิลปขอมก่อนสมัยสร้างเมืองพระนคร ว่าเป็นลักษณะที่แสดงถึงศิลปแห่งอาณาจักรศรีจนาศะ จะเป็นการน่าสนใจมากถ้าเราสามารถกำหนดได้ว่าอำเภอประโคนชัยซึ่งตั้งอยู่ไกลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้และเกือบจะอยู่ใกล้กับทิวเขาตองรักนั้น เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรจนาศะหรือไม่ ข้อสันนิษฐานนี้เกิดจากกลุ่มประติมากรรมซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับประเพณีที่บ้านโตนดมาก แต่ในบรรดาประติมากรรมเหล่านั้นก็

มีบางชั้นที่แสดงถึงศิลปทวารวดีด้วย แม้ว่า
อำเภอประโคนชัยจะเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร
จนทวารวดีหรือไม่ก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าที่
นั้นได้เป็นทางหนึ่งของการติดต่อระหว่างที่
ราบสูงโคราชและบริเวณแถบเมืองพระตะ
บองมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว ความจริง
อำเภอประโคนชัยก็ตั้งอยู่ในระยะไม่ถึง ๑๕
กิโลเมตรทางทิศตะวันออกของทางเดินเก่า
ที่เชื่อมระหว่างเมืองพิมายและช่องเสม็ดต่อ
ไปยังที่ราบในประเทศกัมพูชา สถานที่แถบ
อำเภอประโคนชัยยังเป็นที่พักจากบริเวณ
บ้านโคก-พิมาย และดูเหมือนจะได้มีหน้าที่
สำคัญในการเจริญขึ้นและการแพร่ขยายของ
พุทธศาสนาเถรวาทมาตั้งแต่ราวพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๔ และแม้ภายหลังรัชกาลของ
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แล้ว^{๒๐} การแลกเปลี่ยน
กันเช่นนี้ทำให้อาจอธิบายได้ถึงการเข้ามา
ของประเพณีศิลปในสมัยก่อนสร้างเมืองพระ
นครยังที่ราบสูงโคราช เช่นเดียวกับการ
ปรากฏมีร่องรอยหลายอย่างของลักษณะรูป
ภาพในศิลปทวารวดี ณ แถบบริเวณเมือง
พระตะบอง

การพิจารณาศึกษาประติมากรรมซึ่ง
น่าจะตายตัวว่าคงอยู่ไม่ครบบริบูรณ์ แต่ก็
เป็นประติมากรรมชั้นพิเศษทั้งในด้านขนาด
และฝีมือในการสร้าง การพิจารณาศึกษากัง
กล่าวได้นำข้าพเจ้าไปไกลมาก ลักษณะพิเศษ
ทางค่านแบบ ศิลปและสถานที่ ๆ ค้นพบทำ
ให้ข้าพเจ้าสามารถตั้งปัญหาได้เกี่ยวกับความ
สัมพันธ์ระหว่างศิลปทวารวดีและศิลปเจนละ
จากการค้นพบซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นการค้นพบ
ที่สำคัญที่สุดครั้งหนึ่งในระยะ ๑๐ ปีมานี้ ทำ
ให้ไม่เฉพาะแต่ทางด้านศิลปเท่านั้นแต่ทั้ง
ทางด้านประวัติศาสตร์การเมือง และโดย
เฉพาะอย่างยิ่งทางด้านประวัติศาสตร์ศาสนา
แห่งภาคกลางของแหลมอินโดจีนในระยะที่
มีค่านที่สักระยะหนึ่ง ก็ดูค่อยจะกระจ่างขึ้น
ผลสรุปที่ข้าพเจ้าสามารถจะกล่าวอ้างได้ในที่
นี้ก็คือการที่ที่ราบสูงโคราช ซึ่งคงเป็นที่ตั้ง
ของอาณาจักรจนทวารวดีในสมัยโบราณ ได้มี
หน้าที่ ๆ สำคัญมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔
เป็นอย่างช้าที่สุด คือหน้าที่ในการแพร่ขยาย
และรักษาพุทธศาสนาเถรวาทมา รวมทั้ง
ลักษณะรูปภาพในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น

เมืองอรรณ

๑. ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน
มหาวิทยาลัย จังหวัดนครราชสีมา ขนาด ๕ -
๗ ซม.

๒. โดยไม่เกี่ยวข้องกับร่องรอยที่
เมืองเสมา รวมทั้งประติมากรรมในศิลป
ทวารวดีที่ค้นพบในดินแดนแถบนี้ แต่ทั้งนี้
เราก็มองอาจถึงความสำคัญแห่งเมืองพิมาย
รวมทั้งหน้าที่อันสำคัญที่เมืองนี้ได้มีติดต่อกัน
ลงมาเป็นเวลานานด้วย

๓. การซ่อมแซมนี้ได้กระทำขึ้นโดย
โรงงานการซ่อมแซมโบราณวัตถุ ณ เมือง
นังซี ประเทศฝรั่งเศส

๔. ความไม่แน่นอนในการกะความ
สูงนี้ เกิดขึ้นจากความสูง ๓.๓๐ เมตร ที่
กำหนดจากขนาดของศีรษะนั้น ดูจะใหญ่
เกินไปสำหรับขนาดของส่วนอื่นๆ ที่ค้นพบ

๕. ถ้ากล่าวนี้อาจรวมเข้าได้กับคำ
กล่าวของ ลักษณะ อีกข้อหนึ่งที่กล่าวถึง ได้
แก่ สิ่งที่ยื่นออกไป ๗ ชนิด คือ มือ เท้า
ไหล่ และการแบ่งลำตัวท่อนบน

๖. ชิ้นส่วนอื่นๆ ยกเว้น ชิ้นส่วน
ของรูปพระอิศวรที่ปราสาทกระถัน ก็ไม่ได้มี
ขนาดใหญ่ไปกว่ารูปร่างของมนุษย์ธรรมดา

๗. วิธีการเช่นนี้ไม่ได้ใช้เฉพาะ
ประติมากรรมสัมฤทธิ์เท่านั้น ประติมากรรม
บางรูปที่สลักจากศิลาใน ศิลปขอมแบบบา-
ปวนมีพระเนตรที่สลักลึกลงไป ก็คงใช้วิธี
การเช่นเดียวกัน

๘. ตามกฎโดยทั่วไป เมื่อคิ้วยังอยู่
สูงขึ้นไปจากม่านตาบน คิ้วก็ยังโค้งมากขึ้น

๙. ดูเหมือนว่า ปัญหานี้อาจตัดสิน
ได้ในขณะทำการซ่อม

๑๐. ยอดประดับด้วยลายดอกไม้ชนิด
หนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยวงโค้ง ๖ วงอยู่ล้อม
รอบปุ่มตรงกลาง และยังมีล้อมรอบด้วยวง
กลมอีก ๒ วง ซึ่งมีจุดศูนย์กลางร่วมและ
ประกอบขึ้นด้วยวงโค้งเล็กๆ อีก วงโค้ง
เล็กๆ เหล่านี้มีบรรดาวงโค้งเป็นขอบ ซึ่ง
ประกอบขึ้นเป็นแนว ที่ตรงตรงแนวแรก
ลักษณะเช่นนี้คงปรากฏมีอยู่เสมอตราบนเท่าที่
ขลุ่ย แบบรูปทรงกระบอกหรือแม้แต่รูป
กรวยยังคงอยู่

๑๑. เป็นแบบ ศิลปซึ่งศาสตราจารย์
บีแอร์ ตูปองต์ ได้จัดตั้งขึ้น

๑๒. การที่ได้ค้นพบเสาประดับกรอบ
ประตูปรางกลมบนเขาพนมกุเลน แสดงให้
เห็นว่าได้มีการอาศัยอยู่บนนั้นมาก่อนรัชสมัย
ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

๑๓. จงสังเกตุ สายลูกประคำที่ล้อมรอบเชิง ขลุ่ยมุกอยู่

๑๔. สายลูก ประคำนี้ยัง คงรักษาไว้สำหรับรูปทวารบาล ณ ศาสนสถานหลังกลาง แห่งปราสาทบันทายศรี

๑๕. ศาสตราจารย์คูปองต์ได้กล่าวว่า ประติมากรรม รูปนี้เป็นรูป “พระลักษมี” เช่นเดียวกับประติมากรรมอีกรูปหนึ่ง ณ สถานที่แห่งเดียวกัน ศาสตราจารย์คูปองต์ได้กล่าวว่าประติมากรรมรูปนี้อยู่ในศิลปะขอมแบบปราสาทอันเดต คืออยู่ในระยะเวลาที่เก่าเกินไปเล็กน้อย เราจะเห็นว่ามิไรพระศก ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษมากสำหรับสมัยนี้ กันเป็นขอบอยู่ใต้พระเกศา

๑๖. ตามคำเล่าลือที่ ข้าพเจ้าจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า มีผู้คิดว่าเศษชิ้นส่วนนี้ ประกอบด้วยพระพุทธรูปปางสมาธิ ซึ่งคงจะได้ค้นพบในขณะที่กำลังขุดค้น สมมุติฐานข้อนี้ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าอาจเป็นไปได้โดยยาก

๑๗. แม้ว่าดอกบัวที่กล่าวนั้นจะคงเหลือแต่เพียง ๓ กลีบ เราก็ไม่ควรที่จะลืมว่าดอกไม้วีที่ปรากฏอยู่นั้นอาจหมายถึง นาค ขุนขาว หรือ จำปา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ

พระศรีอารียเมตไตรย และต้นไม้ซึ่งพระองค์จะทรงตรัสรู้ภายใต้ ก็ได้

๑๘. ศาสตราจารย์เดอมิเอวิล (P. Demiéville) ได้อ้างไว้ในบทความเรื่อง ไมเตรยสมิตี ว่า แสงแห่งดวงอาทิตย์และ ดวงจันทร์ ดาวและดาวนพเคราะห์ในจักรราศี มุกดาและมณีแท้ ต้นไม้ซึ่งประกอบ ด้วยสัตตมณี ต่างก็เปล่งแสงออกมา

ศาสตราจารย์โซเปอร์ (A. Soper) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง หลักฐานทาง ด้านวรรณคดีสำหรับ ศิลปทางพุทธศาสนา รุ่นต้นในประเทศจีน ว่า พระอุษณิษะ (เกตุมาลา) ของพระองค์เป็นสีไพฑูริย์สี ม่วง ความพยายามอย่างเพียร ๆ ก็คือ พยายามที่จะ กล่าวถึงลักษณะของมุกฏ ของพระองค์โดยเฉพาะ มุกฏนี้ประดับ ด้วยเพชรพลอยเป็นจำนวนมากมาย ใน นั้นมี ประกายแสง เป็นจำนวน หลายร้อย ล้าน แต่ละแสงประกอบด้วยพระพุทธรูปที่ปรากฏขึ้นด้วยปาฏิหาริย์พร้อมด้วย พระโพธิสัตว์ผู้เป็นบริวารเป็นจำนวนมาก

๑๙. ประติมากรรมเหล่านี้ปัจจุบันถูกทำลายไปแล้ว แต่เขียวยังคงรักษาอยู่ใน พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

๒๐. จากการค้นคว้าเมื่อเร็วๆ นี้ คือ

ศิลปในดินแดนแถบนี้เองที่สมควรจะกล่าว
ว่าได้สร้างประติมากรรมสัมฤทธิ์ในพุทธ
ศาสนาพุทธมหายานขึ้นเป็นจำนวนมาก แต่
ก็ยังคงมีประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ปะ
ปนอยู่ด้วยเหมือนกัน ลักษณะของประติมา
กรรมเหล่านี้เป็นลักษณะรุ่นหลัง และมักจะ
ออกนอกลู่ นอกทางไปมาก ประติมากรรม
เหล่านี้เดิมศาสตราจารย์เซเคส์ ได้จัดไว้เป็น

ศิลปขอม แต่ในปัจจุบันก็ยังจัดรวมๆ อยู่
ว่าเป็น ศิลป/ลพบุรี ประติมากรรมเหล่านี้แม้
ว่าทางด้านสุนทรียภาพจะมีลักษณะตกต่ำมาก
แต่ก็น่าสนใจอย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าได้
รักษาและยึดถือเกี่ยวกับประเพณีลักษณะรูป
ภาพของขอม นอกดินแดนแห่งประเทศไทย-
พม่า อยู่เป็นเวลานาน ถึงแม้ว่าจะมีรูปร่าง
ต่ำต้อยลงเป็นอันมากแล้วก็ตาม

а п.

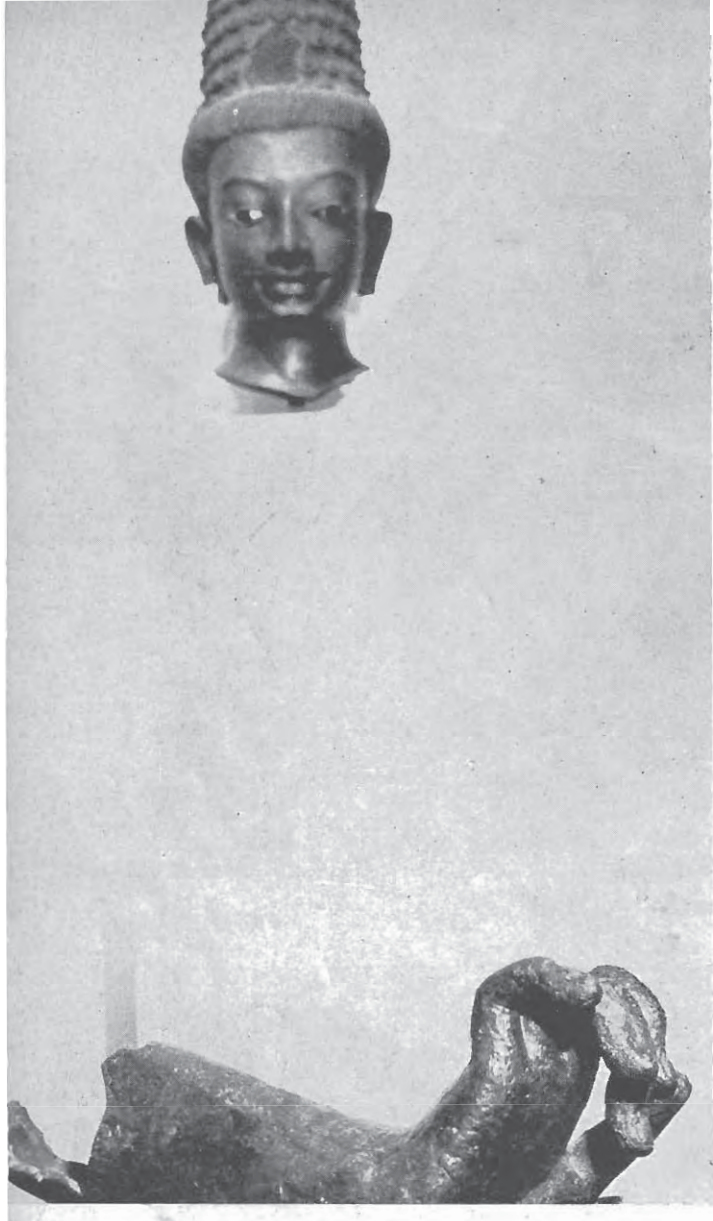
б п.

в п.

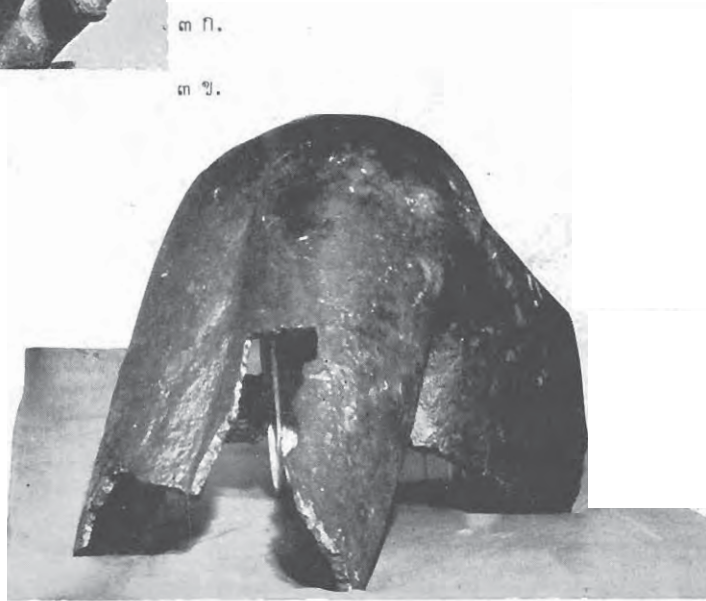
г п.

၈၇၂.

၈၇၃.

« П. » « 5. »

60

৯৮
৯৯

๑ ก. เศียรพระโพธิสัตว์สัมฤทธิ์ จากบ้านโคกนาค อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา ก่อนซ่อม

ข. ซ่อมแล้ว

๒ ก. ด้านขวาของเศียรพระโพธิสัตว์สัมฤทธิ์ ก่อนซ่อม

ข. ด้านซ้ายเมื่อซ่อมแล้ว

๓ ก. กรและหัตถ์

ข. กร

๔ ก. พระบาท

ข. พระบาทอีกข้างหนึ่ง

๕ พระโพธิสัตว์ศรีอารียเมทไตรยสัมฤทธิ์ พบที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

๖ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสัมฤทธิ์ พบที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

๗ เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรศิลา ที่พิพิธภัณฑศิลป์เมืองฟิลาเดลเฟีย

๘ พระโพธิสัตว์ศรีอารียเมทไตรยสัมฤทธิ์ พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ

๙ เศียรเทวรูปพระนารายณ์จากเพ็ชรบูรณ์รักษ์ ศิลปะขอมแบบกุดเสิน

๑๐ พระโพธิสัตว์ศรีอารียเมทไตรยสัมฤทธิ์ พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ

๑๑ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรศิลา ศิลปะขอมแบบบันทายศรี

๑๒ พระนารายณ์บรรทมสินธุ์สัมฤทธิ์ จากปราสาทแม่บุญตะวันตก ศิลปะขอมแบบบาปวน

๑๓ ถิ่นหลังของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสัมฤทธิ์ จากเมืองไชยา ศิลปะศรีวิชัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

รายงานการสำรวจและศึกษาทางโบราณคดี ณ จังหวัดนครราชสีมา

๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๑

ถึง

๔ มกราคม ๒๕๑๒

ยอมเป็นทวารบกกันอยู่แล้วว่า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นครราชสีมาเป็นจังหวัดใหญ่ที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ มีตัวเมืองปัจจุบันซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างมาแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา ก่อนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชขึ้นไปนั้น เรายังคงเหลืออยู่ จากกฎหมายเก่าและจากบันทึกกลางแห่งซึ่งยังเลือนลางแต่พอ

มีความเชื่อกันมานานแล้วว่า ตัวเมืองนครราชสีมาเดิมนี้อยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนิน ซึ่งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันตกประมาณ ๓๑ กิโลเมตร

อันเมืองเดิมทั้งสองแห่งนี้ แห่งหนึ่งเรียกว่าเมืองเสมา ตั้งอยู่ทางฝั่งเหนือของลำตะคอง ห่างจากที่ว่าการอำเภอสูงเนินไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๕ กิโลเมตร ในบริเวณเมืองเคยพบโบราณวัตถุสมัยทวารวดี เช่น ศิลาธรรมจักรกับศิลาจารึกตำบลดออีคา อายุ พ.ศ. ๑๔๑๑

อีกแห่งหนึ่งเชื่อกันว่าเมืองโคราชปะละ ตั้งอยู่ทางฝั่งใต้ของลำตะคอง ห่างจากที่ว่าการอำเภอสูงเนินไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๕ กิโลเมตร เหมือนกัน ในบริเวณเมืองนี้พบปราสาทหินหลายแห่ง แต่ไม่ปรากฏร่องรอยคูเมือง

โบราณวัตถุสถานในเมืองทั้งสองแห่งนี้ มีอายุแก่กว่าเมืองนครราชสีมาหลายร้อยปี

การสำรวจครั้งนี้ใช้เวลาสำหรับดำเนินการไม่มากนัก ส่วนใหญ่มุ่งศึกษาโบราณวัตถุสถานที่กรมศิลปากรสำรวจและขุดแต่งไว้แล้ว แต่มีสำรวจเพิ่มเติมจากกรมศิลปากรยังมิได้สำรวจบ้างเพียงเล็กน้อย

ธรรมดาโบราณวัตถุสถานอยู่กลางแจ้ง แม้ไม่มีผู้ใดทำลาย โบราณวัตถุสถานนั้น ๆ ก็อาจชำรุดทรุดโทรมได้ด้วยแรงบันดาลจากธรรมชาติ ฉะนั้น การที่ได้ออกศึกษาตรวจตราเป็นระยะจึงหวัะพองาม เราก็อาจรู้ความเร่งรีบทางวิชาการเพิ่มขึ้นได้ อย่างน้อยก็ได้รู้ว่าโบราณวัตถุสถานนั้น ๆ กำลังจะหมดอายุหรือสูญสลายไปแล้ว

ขอบเขตการสำรวจ

การศึกษาและสำรวจครั้งนี้ หมายศึกษาและสำรวจเฉพาะเขตจังหวัดนครราชสีมา เท่านั้น แต่ก็อาจเลยเข้าไปในเขตจังหวัดอื่นบ้าง หากมีการเกี่ยวข้องกันในทางโบราณคดี

ระยะเวลาการสำรวจและพาหนะ

ออกศึกษาและสำรวจโดยใช้รถยนต์แลนด์โรเวอร์ กท.พ. ๑๔๒๔๓ ของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เป็นพาหนะ
เริ่มออกเดินทางตั้งแต่วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๑ ถึงวันเสาร์ที่ ๔ มกราคม ๒๕๑๒

รวมทั้งสิ้น ๘ วัน

ผู้ร่วมสำรวจ

อาจารย์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ทิลกกุล
นายศรีศักร วัลลิโภดม
นายคงเดช ประพัฒน์ทอง
นายพิบูล ศุภกิจวิเลขการ
นายอรรถทวี ศรีสวัสดิ์

นักศึกษา นายสุจิตต์ วงษ์เทศ
นายชวรงค์ชัย บุนปาน
นายจำกัฏ ผ่องใส
นายพิเศษ สังข์สุวรรณ
นายสมิทธิ ศิริภักดิ์
นางสาวผสดี ม่วงมณี
นางสาวฉวีงาม มาเจริญ

และ นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์
ผู้สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากคณะโบราณคดี
กำลังศึกษาระดับปริญญาโทอยู่ ณ สถาบันพัฒนาบริหารศาสตร์

**๖๘
ผู้พิมพ์**

- ๑ ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล
- ๒ พ.ท. ดำรง สุวรรณเทศ
กรมแผนที่ทหาร
- ๓ พระครูสิกขรวราภรณ์ (สาย ศรีสรรค์)
เจ้าอาวาสวัดสมุทรการ และรองเจ้าคณะอำเภอกนครบุรี
ตำบลชะ อำเภอกนครบุรี จังหวัดนครราชสีมา
- ๔ นายแพทย์และพยาบาลสถานอนามัยประจำอำเภอกนครบุรี
- ๕ นายแทน ธีระพิจิตร
หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา
- ๖ นายพรหม มีบุญโญ
ภัณฑารักษ์หน่วยศิลปากรที่ ๖ พิมาย
- ๗ นายพจน์ เกือกูล
ภัณฑารักษ์หน่วยศิลปากรที่ ๖ พิมาย
- ๘ พระครูบุญสารโสภิต
เจ้าอาวาสวัดประชาคมาราม และเจ้าคณะอำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา
- ๙ นายพัฒน์ สุทธิรัตน์
นายอำเภอห้วยแถลง
- ๑๐ นายประยูร ไพบูลย์สุวรรณ
หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๗ จังหวัดขอนแก่น

- ๑๑ นายวิรัช คุณะมาศ
ภัณฑารักษ์หน่วยศิลปากรที่ ๗ ขอนแก่น
- ๑๒ นายแจ่ม อุตทน
มรรคทายกวัดบ้านสีดา ตำบลสีดา อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา
- ๑๓ นายอ้อท อุตทน
ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๑ บ้านสีดา ตำบลสีดา อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา
- ๑๔ ผู้อำนวยการวิทยาลัยเทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
จังหวัดนครราชสีมา
- ๑๕ นายทวี รัชนิกร
อาจารย์ประจำวิทยาลัยเทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

รายละเอียดการเดินทาง

วันเสาร์ ที่ ๒๔ ธันวาคม

ออกเดินทางจากวังท่าพระ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ไปตามเส้นทางมินบุรี ฉะเชิงเทรา พนมสารคาม ศรีมหาโพธิ์ กบินทร์บุรี บักรังชัย
แวะสำรวจโบราณสถานที่บ้านปรังค์
ศึกษาโบราณวัตถุสถาน จิตรกรรมฝาผนังที่วัดหน้าพระธาตุ (วัดตะคุ)
เสร็จแล้วเดินทางต่อไปยังอำเภอครบุรี ถึงตัวอำเภอเป็นเวลาโพล้เพล้ ได้ติดต่อกับ
ขอพักที่วัดสมุทรการ (แซะ)

วันอาทิตย์ ที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๑๑

นมัสการลาท่านเจ้าอาวาสวัดสมุทรการ (แซะ) แล้ว เดินทางไปยังถ้ำวัวแดง
ซึ่งอยู่ในภูผา เขิงเขา ในเขตบ้านเฉลียงโคก อำเภอครบุรี
จากถ้ำวัวแดง เดินทางผ่านบ้านอรพิน ผ่านอำเภอโชคชัยไปยังตัวจังหวัดนครราชสีมา

หลังจากปรึกษาเส้นทางสำรวจกับหัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๖ แล้ว จึงเดินทางต่อไปยังอำเภอประทาย สำรวจและศึกษาโบราณศิลปวัตถุสถานที่บ้านนางรำ จากนั้นเดินทางเข้าอำเภอฟินมาย พักที่หน่วยศิลปากรที่ ๖

วันจันทร์ ที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๕๑๑

ออกเดินทางจากหน่วยศิลปากรที่ ๖ ไปสำรวจชุมชนโบราณในเขตอำเภอย้าย-
แกลง

การคมนาคมลำบาก ระยะทางผิดจากที่ประมาณไว้ตามแผนที่ทางอากาศ เช่น
ดูตามแผนที่แล้วประมาณระยะทาง ๔-๕ กิโลเมตร ครั้นไปจริง ๆ เข้าการณปรากฏว่า
ระยะทาง ๑๐ กว่ากิโลเมตร ต้องเสียเวลาในการเดินทางนาน

เข้าสำรวจที่บ้านเมืองพลับพลาและหมู่บ้านใกล้เคียงที่มีซากโบราณสถานเหลืออยู่
สำรวจได้ไม่เต็มที่นัก เพราะจะต้องกลับออกไปให้ถึงตัวอำเภอย้ายแกลงก่อนคำ
้วยเกรงจะเกิดอันตรายหากค้างกลางทาง

พักค้างคืนที่วัดห้วยแถลง ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงนำอาจารย์และนักศึกษา หมัสการและขอความรู้จากพระเดชพระคุณท่านเจ้าอาวาส ซึ่งท่านเจ้าอาวาสก็ได้เล่าเรื่องราวอันเกี่ยวกับโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ ที่ท่านเคยเห็นมา ทั้งยังได้เล่าตำนาน นิทานพื้นเมืองตลอดจนเรื่องราวที่มีประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าอีกมากมาย

วันอังคารที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๑๑

แรกที่เดียว ตั้งใจจะเข้าสำรวจเมืองโบราณในเขตอำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นเขตแดนติดต่อกับอำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา ครั้นสอบถามเส้นทางความปลอดภัยจากชาวบ้านที่เคยไปมาแล้ว เกิดความขัดข้องหลายประการ ไม่เหมาะที่จะเข้าสำรวจ จึงจำเป็นต้องตัดออกจากรายการสำรวจไปอย่างน่าเสียดาย

นายอำเภอห้วยแถลงนำโบราณวัตถุบางชิ้นให้ชม

เสร็จแล้วเดินทางย้อนกลับไปที่วัดอุทัยมัยคาราม ตำบลหินตก อำเภอห้วยแถลงจังหวัดนครราชสีมา พบพระพุทธรูปทวารวดีรุ่นเก่า น่าสนใจมาก

สอบถามเส้นทางที่บ้านวังหิน หมายจะเข้าสำรวจแถบบ้านละโว้ อำเภอชุมพวง แต่ได้ความว่าเส้นทางคมนาคมลำบากและไกลมาก คณะสำรวจเกรงว่าสภาพของรถในขณะนั้นจะทนทานต่อหนทางกันดารนั้นมิได้ จึงตัดออกจากรายการสำรวจอีก

เดินทางผ่านตัวอำเภอพิมายไปสำรวจและทำผังบริเวณหินตั้งที่บ้านโตนด เขตอำเภอโนนสูง

แล้วเดินทางกลับหน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอพิมาย

กลางคืนมีการฉลองส่งท้ายปีเก่า และต้อนรับปีใหม่

วันพุธ ที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๒

เดินทางไปศึกษาและสำรวจเขตติดต่อระหว่างจังหวัดนครราชสีมากับจังหวัดขอนแก่น จากนั้นได้เดินทางเข้าไปยังจังหวัดขอนแก่น เพื่อติดต่อกิจการอันเกี่ยวกับการที่นักศึกษาจะเดินทางไปขุดค้นทางโบราณคดีที่อำเภอพิมาย ในตอนต้นเดือนกุมภาพันธ์

พักที่หน่วยศิลปากรที่ ๗ จังหวัดขอนแก่น

๑๘๖๑โบราณคดีนครราชสีมา

วันพฤหัสบดี ที่ ๒ มกราคม ๒๕๑๒

ออกเดินทางจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น
ถึงอำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

สำรวจโบราณวัตถุสถานที่บ้านสีดา ตำบลสีดา อำเภอบัวใหญ่ มีสิ่งที่น่าสนใจ
มากมายเกือบจะเกิดเหตุร้าย แต่ก็ระงับไว้ได้ด้วยดี

เสร็จแล้วเดินทางเข้าตัวจังหวัดราชสีมา นายทวี รัชนิกร อาจารย์ประจำวิทยาลัย
เทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้ช่วยเหลือติดต่อให้พักที่หอพักนักศึกษาวิทยาลัย

วันศุกร์ ที่ ๓ มกราคม ๒๕๑๒

สำรวจและศึกษาโบราณศิลปวัตถุในเขตอำเภอมือง จังหวัดนครราชสีมา
ตอนบ่าย

ผู้อำนวยการวิทยาลัยเทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เชิญคณะสำรวจทาง
โบราณคดี อภิปรายเรื่องของคดีในภาคอีสานให้นักศึกษาที่สนใจฟัง
นายศรีศักร วอลลิโกดม

พระพักตร์พระพุทธรูปศิลา สมัยทวารวดี
วัดธรรมจักรเสมาราม
อำเภอสูงเนิน
จังหวัดนครราชสีมา.

ภาพสลักพระอิศวรและพระอุมาทรงโคหนทิ
ธาวัวแดง
อำเภอกรบุรี
จังหวัดนครราชสีมา

นายกคงเดช ประพัฒน์ทอง
อาจารย์ประจำคณะโบราณคดี เป็นผู้นำอภิปราย
นายสุจิตต์ วงษ์เทศ
นายขรรค์ชัย บุนปาน
นักศึกษาคณะโบราณคดีร่วมอภิปราย

วันเสาร์ ที่ ๔ มกราคม ๒๕๑๒

ออกเดินทางจากวิทยาลัยเทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ศึกษาและสำรวจ
บริเวณเมืองเสมาและเมืองโคราชปุระ ที่อำเภอสว่างแดนดิน
หลังจากนั้นจึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ

ผลสำรวจ

หมู่บ้านปรังค์อำเภอบักรังชัย นครราชสีมา

บ้านปรังค์อยู่ใต้ตัวอำเภอบักรังชัยประมาณ ๕ กิโลเมตร แล้วยู่ทางตะวันออกของถนนสายกบินทร์บุรี - นครราชสีมา ห่างจากถนนประมาณ ๓ กิโลเมตร

พระปรารภองค์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๙ ตั้งอยู่บนฐานสูง มีร่องรอย
ว่าก่อสร้างยังไม่เสร็จเรียบร้อย

มีลายสลักเป็นรูปเศียรนาคอยู่มุมปรารภค่อนบนเพียงด้านเดียว

โบราณศิลปวัตถุสถาน ที่วัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะลุง อำเภอปักธงชัย นครราชสีมา

แม้ว่าโบราณศิลปวัตถุสถานในวัดนี้ จะมีอายุอยู่เพียงระยะแรกของสมัยรัตน-
โกสินทร์ แต่สิ่งต่างๆ เหล่านี้ก็หาได้คลายความสำคัญลงไม่ ด้วยยังมีความงามความสมบูรณ์
ทางลักษณะอยู่เป็นส่วนใหญ่ เป็นประโยชน์ต่อการจะศึกษาถึงสภาพชีวิตจิตใจ ความเป็นอยู่
เทคนิคศิลปกรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีที่ปรากฏ

ท่านเจ้าอาวาสวัดหน้าพระธาตุ ได้พิจารณาต้องแท้ถึงศิลปกรรมภายในวัด ท่าน
จึงมิได้รื้อถอนพระอุโบสถเดิมที่มีภาพจิตรกรรมฝาผนัง ทั้ง ๆ ที่พระอุโบสถหลังใหม่ที่กำลัง
ก่อสร้างนั้นใช้ทำสังฆกรรมได้แล้ว แต่น่าพิจารณาจิตรกรรมฝาผนังทั้งนอกโบสถ์และในโบสถ์
ด้วยกำลังลบเลือนลงเพราะแรงธรรมชาติ ความชื้น ความร้อนระอุ และอิฐปูนที่เสื่อมคุณภาพ

นอกจากนั้น จิตรกรรมบนแผ่นไม้กรอบเพดานของศาลาหลังน้อยข้างโบสถ์ ก็
เป็นภาพที่น่าสนใจไม่น้อย แม้ภาพที่เขียนขึ้นนี้จะเป็ภาพแสดงการสมสู่ มิใช่จะเป็นสิ่งที่
หยาบโลน เพราะประติมากรรมที่โบราณสถานชัชชราโณ ประเทศอินเดีย ยังแสดงไว้
อย่างโจ่งแจ้งเปรียบพร้อมไปด้วยศิลป ฉะนั้นเราน่าจะศึกษาค้นลอกภาพเขียนที่กรอบเพดาน
แห่งนี้ไว้เพื่อศึกษาแนวคิดและคติธรรมความเชื่อดิของชนโบราณ ก่อนที่ภาพจะลบเลือน
สูญหายเยี่ยงแห่งอื่น ๆ

ลายรดน้ำในหอไตรกลางสระน้ำคล้ายที่วัดใหญ่สุวรรณาราม ที่จังหวัดเพชรบุรี
นั้นเล่า แลดูหม่นหมองและลบเลือนลงเพราะเหื่อโคลงจากมือของผู้ที่แตะต้องเปิดปิดโดย
มิได้ระมัดระวัง

ภาพลายรดน้ำหอไตรด้านหน้า เป็นภาพเล่าเรื่องพระเจ้าอุเทน ซึ่งปรากฏใน
กัมภีร์พระไตรปิฎก ด้านหลังเป็นภาพเขียนสีฝุ่นเล่าเรื่องพุทธประวัติหรือปฐมสมโพธิกถา

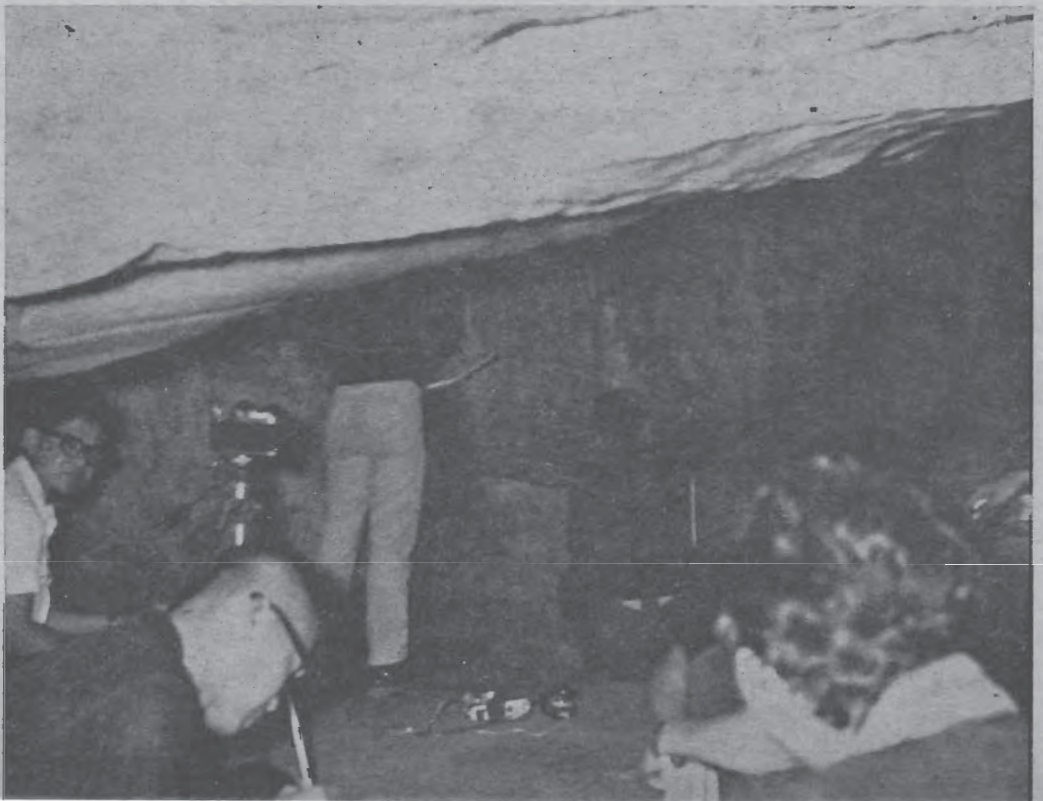
อีกสองผนังด้านยาวนี้เป็นภาพเขียนสีฝุ่น ลายกนกประจายามพุ่มข้าวบิณฑ์ ประกอบลายเทพนมกำลังเหาะ

รู้สึกอนุโมทนาในส่วนกุศล ที่นักศึกษาวิทยาลัยเทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กำลังเร่งรัดโครงการสร้างถนนอย่างดีจากตัวอำเภอเข้าวัดหน้าพระธาตุนี้ แต่ก็ยังเกรงอยู่ว่า เมื่อถนนหนทางสะดวกรวดเร็วและมีนักท่องเที่ยวมาชมโบราณศิลปวัตถุสถานที่วัดนี้แล้ว หากการป้องกันการสูญเสียทางศิลปกรรมทำได้ไม่เต็มที่ถึงขนาด ศิลปกรรมที่มีคุณค่าก็จะเสียหายไปอย่างเสียถาวร

อย่างไรก็ตาม การสร้างถนนอย่างดีเป็นเส้นทางคมนาคมของวัดให้สะดวก ย่อมจะเป็นประโยชน์เอนกประการแก่ชาวบ้านตะกั่วชัย ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม จึงขอเสนอว่าสถาบันที่เกี่ยวข้องกับการสงวน รักษา ทะนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมควรจะได้เร่งแนะนำทางวัดเพื่อให้ศิลปกรรมเหล่านั้นคงอยู่ต่อไป

ถ้ำวัวแดง ที่เขาวัวแดง

บ้านเจดียงโคก อำเภอครบุรี นครราชสีมา

อันธำวัฏ์แห่งนี้ ตามความเป็นจริงก็ไม่เชิงเป็นถ้ำนัก ลักษณะเป็นเพียงเพิงหิน
เตี้ย ๆ ผนังด้านในสุด มีภาพสลักรูปพระอิศวรทรงตรีศูลอุ้มนางปารพตี (อุมา) ประทับ
บนหลังโคอุสุภราช มีเทพบริวารถือทวยพัดโบกซึ่งจำหลักแผ่นลายทางนูนสูง ๒ ตน ฤาษี
ยืนประนมมือ ๓ ตน ประกอบ

เบื้องหน้าโคอุสุภราช สลักเป็นรูปฤาษีนั่ง ๑ ตน และเทวดา ๑ องค์
ฝีมือการสลักนั้นงดงามและมีความแปลกออกไป หน้าโคสลักยื่นออกมาข้างหน้า
จากผนัง

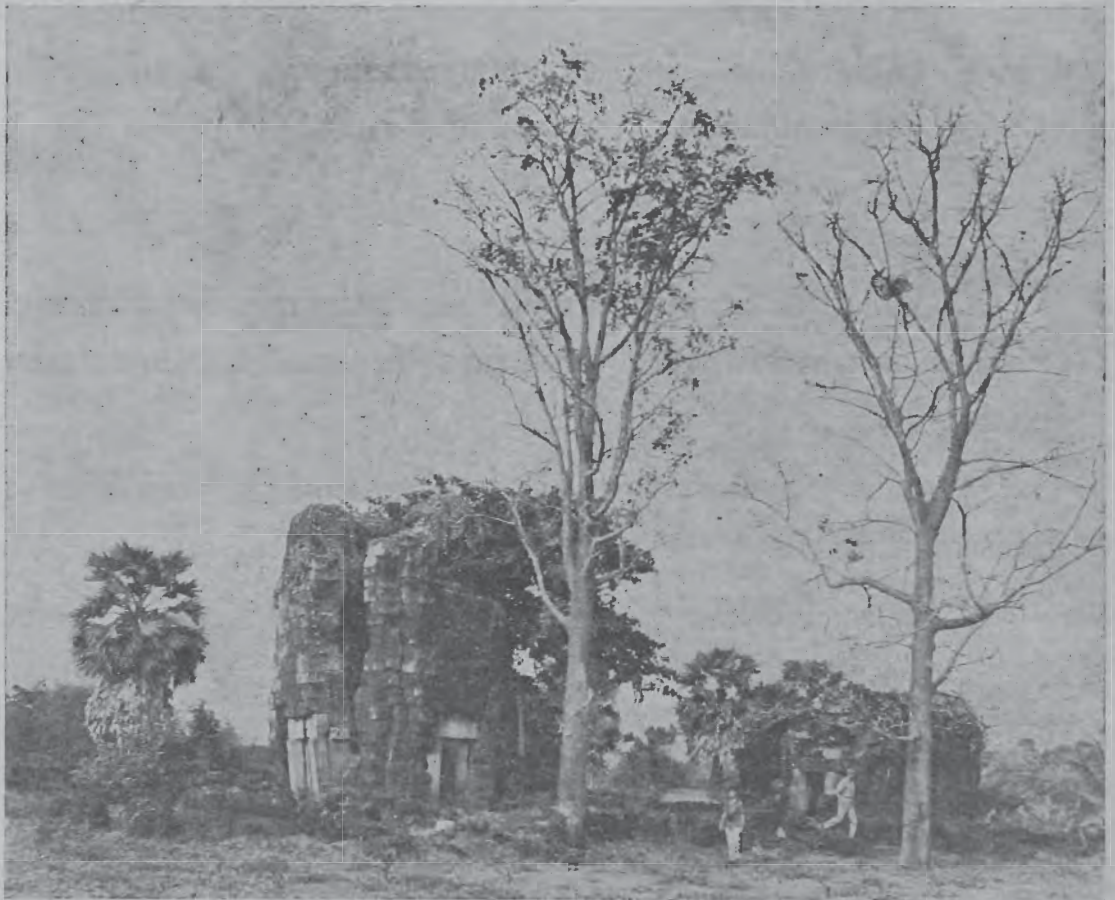
เทพบริวารที่ยืนประนมมือนี้อยู่หน้าหลุมหายไปแล้ว ๒ ตน ชะรอยจะเป็น
ความซุกซนของผู้รู้เท่าไม่ถึงการณ์มากกว่าที่จะเป็นคนร้ายโจรกรรมโบราณวัตถุ

ถ้าหากจะปล่อยภาพสลักนี้ไว้ ณ ที่นั้น พิจารณาแล้วก็ยังหาประโยชน์ได้
รังแต่จะถูกทำลายลงไปในวันใดวันหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพราะว่าถ้ำวัวแห่งนี้อยู่ห่างไกลชุมชน
เส้นทางคมนาคมไม่สะดวก อนึ่งบริเวณเพิงหรือถ้ำก็คับแคบไม่เหมาะที่จะจัดเป็นสถานที่
ท่องเที่ยวเลย

หนทางแก้ไขนั้น เห็นอยู่แต่ว่าจะต้องใช้เครื่องมือสกัดเอาแผ่นหินที่สลักรูป
นั้นออกทั้งแผ่น แล้วนำเข้าเก็บรักษาไว้เสียที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หรือมิฉะนั้น ก็
สร้างวัดให้พระจำพรรษาอยู่ ณ เชิงเขา บางทีพระท่านอาจจะรักษาดูแลภาพสลักนั้นไว้ได้
แต่ปัญหาที่อยู่ตรงที่ว่า เป็นแหล่งที่ห่างไกลชุมชน ชักกับคติโบราณที่ว่า
วัดจะดีมีหลักฐานเพราะบ้านช่วย บ้านจะสวยก็เพราะวัดดีดังนี้

โบราณสถานที่บ้านนางรำ อำเภอบัวลาย นครราชสีมา

แยกจากถนนมิตรภาพทางด้านขวามือทางไปอำเภอบัวลาย แต่ก่อนจะถึงตัว
อำเภอมิทางแยกเข้าปราสาทบ้านนางรำประมาณ ๕ กิโลเมตร

ที่บ้านนางรำ มีร่องรอยชุมชนโบราณตลอดจนโบราณวัตถุสถานที่น่าสนใจดังนี้

๑. กู่ฤๅษี

กู่หรือพระปรางค์องค์นี้อยู่ที่วัดกู่สามัคคี เป็นปรางค์ศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีกำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลงทำสี่เหลี่ยมล้อมรอบ

มีทางเข้าทางคานหน้า มีซุ้มประตูซุ้มเดียว

ข้างประตูทางเข้าไปทางใต้มีกุฎหลัง ๑ สร้างด้วยศิลาแลง

ปรางค์ประธานอยู่ตรงกลางมีมุขปรางค์ สิริรวมลักษณะทั้งหมดแล้วสวยงามดี ถัดไปทางคานใต้ มีคูน้ำล้อมรอบซากฐานโบราณสถาน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก สงสัยว่าจะเป็นพระวิหารใหญ่ ก่อสร้างด้วยศิลาแลง

๒. ถนนโบราณ

ที่บ้านนางรำ มีถนนโบราณสายหนึ่ง สอบถามจากชาวบ้านได้ความว่าทางคานตะวันตกมีแนวถนนเลยบ้านนางรำไป ทางตะวันออกก็มีแนวถนนไปสุดประมาณแถบบ้านสี่เหลี่ยม

แนวถนนนี้ ผ่านข้างวัดกู่สามัคคี และบ้านข้างกู่ฤๅษีด้วย แต่มิได้เป็นแนวตรงเข้ากู่ฤๅษีนี้แต่อย่างใด

นอกจากนั้นตรงข้ามกู่ฤๅษียังมีแนวถนนแยกขึ้นไปทางทิศเหนือสุดที่บ้านตะคร้อ

๓. กู้นางรำ

ทางคานตะวันตกของบ้านนางรำ ตรงสุดถนนโบราณคานตะวันตก มีซากปรางค์อีกองค์หนึ่ง แต่ปรักหักพังหมดแล้ว กระทั่งจับลักษณะสิ่งใดมิได้

มีสระน้ำอยู่ข้าง ๆ

ชาวบ้าน กล่าวว่าเคยมีผู้ขุดเทวรูปได้

ไปห้วยแดง

บ้านเมืองหลักลา

ตำบลบ้านเมืองหลักลา อำเภอห้วยแดง นครราชสีมา

จากตัวอำเภอพิมาย ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐ กิโลเมตร
ก็ถึงอำเภอห้วยแถลง และจากอำเภอห้วยแถลงขึ้นไปทางเหนือประมาณ ๘ กิโลเมตร จะ
ถึงบ้านเมืองพลับพลา

ที่บ้านเมืองพลับพลา^{๕๕} มีร่องรอยเป็นลักษณะคันดินและคูน้ำ โอบรอบเข้าหากัน
เป็นวงรี

วัดพลับทอง

ชุมชนโบราณที่บ้านเมืองพลับพลา^{๕๕} อาจจัดได้ว่าเป็นกลุ่มชนตบสองฝั่งลำน้ำ
ลำปลายมาศ

ที่วัดพลับทอง เป็นวัดประจำหมู่บ้านเมืองพลับพลา มีมาแต่สมัยอยุธยา
พบซากฐานก่ออิฐทำเป็นฐานชุกชี มีพระพุทธรูปหินทรายแดง นาคปรก ๒ องค์ แต่ชำรุด
เสียแล้ว

และได้พบเทวรูปซึ่งลักษณะผ้านุ่งชกชายพกคล้ายเทวรูปแบบบาปวน

วัดกุศลาลัย อำเภอห้วยแถลง

เหื่อนบ้านเมืองพลับพลาประมาณ ๔ กิโลเมตรจะถึงวัดกุศลาลัย ซึ่งมีซาก
ปราสาทศิลาทรายสีแดง ปัจจุบันเหลือเพียงแนวผนังเหมือนฉนวนค้ำเกี่ยวเท่านั้น

พระพุทธรูป ที่วัดอุทัยมรรคาราม ตำบลหินลาด อำเภอห้วยแถลง นครราชสีมา

ที่วัดอุทัยมรรคาราม มีพระพุทธรูปนาคปรก มีลักษณะศิลปะแบบทวารวดีอย่าง
ชัดเจน สอบถามได้ความว่าขนย้ายมาจากเมืองฝ้าย ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอลำปลายมาศ จังหวัด
บุรีรัมย์ ถัดอำเภอห้วยแถลงไปทางตะวันออก

• สักส่วนต่าง ๆ ของพระพุทธรูปองค์นี้

หน้าตัก ๖๗ เซนติเมตร

สูง ๑๐๕ เซนติเมตร

เกือยผั่งฐาน ๖๐ เซนติเมตร

ฐานนาค ๓ ชั้น ชั้นบนสุดได้ทับเกยตรเป็นทางนาควกผ่านมาทางค้ำหน้าข้าง
ซ้าย พระพุทธรูปองค์นี้ขัดสมาธิราบ พระงฆ์เป็นสัน

โดยเฉพาะพระพักตร์คล้ายพระพุทธรูปแบบอินเดียมาก

บ้านสีดา

ตำบลสีดา อำเภอบัวใหญ่ นครราชสีมา

แยกจากถนนมิตรภาพ ไปทางตะวันออก
ระยะทางประมาณ ๑ กิโลเมตรเศษ จะถึงบ้านสีดา
บ้านสีดามีสิ่งที่น่าสนใจศึกษากัน

ตรงข้ามทางแยกเข้าอำเภอบัวใหญ่

๑. กุสิดา

เป็นซากพระปรารักษ์ที่ถูกซ่อมแซมจนเกือบหมดสภาพเดิม ยังพอสังเกตเห็นทับ
หลังคันทิศตะวันตกมีภาพปูนปั้นบุคคลยืนอยู่ในท่ารำเหล้อยู่บุคคลเดียว แต่ชำรุดแล้ว

โบราณสถานแห่งนี้ก่อด้วยศิลาแลงสูงชันมาแต่ทับหลัง ต่อจากนั้นเป็นอิฐ
ลักษณะการก่ออิฐเหมือนปราสาทบ้านเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ และปรารักษ์เขาก
ทิลพบรี

๒. คันดิน

ในกลุ่มของตำบลบ้านสีดา มีร่องรอยคันดินอยู่มากมาย มีทั้งที่เป็นคันกั้นน้ำและ
ที่เป็นคันของสระน้ำ ที่สังเกตเห็นได้จะมีร่องรอยคันขนานกันไปในระยะทางประมาณ
๓๐๐ เมตร ยาวกว่า ๑ กิโลเมตร มีทั้งคันทายและคันทะกัก

นอกจากนี้ยังร่องรอยของคันดินทั่ววน ตัดกันเป็นตาสี่เหลี่ยมและที่เป็นถนนผ่านไปหลายหมู่บ้าน น่าสอบก้นโดยเดินสำรวจตลอดเส้นทางทุกแห่งอันอาจจะมีร่องรอยอื่น ๆ อยู่

ตำนานเรื่องเมืองสรี

หรือนทานเรื่องท้าวกำพร้าว

ตำนานเรื่องเมืองสรี หรือ นิทานเรื่องท้าวกำพร้าว นายสุจิตต์ วงษ์เทศ เป็นผู้สอบถามจกบันทึกจากนายแจ่ม อดทน มรรคทายกวัดบ้านสรี มีข้อความดังต่อไปนี้

นานมาแล้ว ท้าวกำพร้าวไปต่อไก่แก้ว (ตะกรับไก่แก้ว) ตะกรับพลาด ได้แต่ชนไก่ติดมือมา สถานที่ต่อไก่แก้วนั้นคือบ่อไก่แก้ว เมื่อได้ชนไก่แก้ว ท้าวกำพร้าวก็นำเข้าบ้านเมืองของตนปรากฏว่าชนไก่แก้วนั้นกลิ่นหอมกลับไปทั่วเมือง

ท้าวกำพร้าวเป็นคนกำพร้าวพ่อแม่ เมื่อกลิ่นหอมของชนไก่แก้วหอมไปถึงเจ้าผู้ครองเมือง เจ้าผู้ครองเมืองจึงเรียกท้าวกำพร้าวขึ้นเฝ้า มอบหมายให้ลงไปในเมืองบาดาลเพื่อติดตามเอานางสีดาซึ่งเป็นลูกสาวพระยานาคขึ้นมาเป็นมเหสี โดยเจ้าผู้ครองเมืองสัญญาว่าจะรับเลี้ยงดูแม่ให้

ท้าวกำพร้าวเดินทางไปเมืองบาดาลโดยลงไปทางบ่อไก่แก้ว เจ้าผู้ครองเมืองให้นาสายยนต์ผูกติดตัวไปด้วย เพื่อเป็นสัญญาณในการขึ้นลง เมื่อลงไปเมืองบาดาลแล้ว ท้าวกำพร้าวพบนางสีดากำลังนั่งทอดธุก จึงเข้าไปเจรจาด้วย โดยแสร้งขอน้ำกินนางสีดายังไม่ทันลุ่มไปตกน้ำให้ ท้าวกำพร้าวก็ยกเอาขึ้นน้ำซึ่งแช่ตายหลอคมกนิ

ในที่สุด พญานาคก็ยกนางสีดาให้ท้าวกำพร้าว มีการทำพิธีสมรสอยู่ ๓ วัน ๓ คืน ขณะนั้นสายนต์ก็เตือนให้ขึ้นจากบาดาล ท้าวกำพร้าวก็นำนางสีดาขึ้นมา แทนที่จะเอาไปถวายเจ้าเมือง ท้าวกำพร้าวก็เอานางสีดาเป็นเมียเสียเอง

พื่อนางสีดาซึ่งเป็นพญานาคได้ขึ้นมาด้วย ปัจจุบันมีสระพญานาค

ต่อจากนั้นมาอีก ท้าวกำพร้าวเดินทางไปเมืองประเค็ด ให้นางสีดาอยู่ที่บ้านเมืองประเค็ดอยู่ทางตะวันออกของบ้านเมืองที่ท้าวกำพร้าวอยู่

อันเมืองประเศดินจะว่าเป็นเมืองยักษ์ก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นเมืองมนุษย์ก็ไม่ใช่
การไปครั้งนี้ ท้าวกำพร้าวไปด้วยเครื่องยนต์ ด้วยฤทธาภาพ

เหตุที่ท้าวกำพร้าวมีฤทธิมีอำนาจ เพราะได้นางสีดา

ที่เมืองประเศดิน ราชธาเมืองประเศดินให้มือนเป็นไปฟันเจตวันตายเจตวัน
เมื่อท้าวกำพร้าวเดินทางไปในนี้ ได้พบพระฤษีตนหนึ่ง พระฤษีได้ให้มากแห่งเสกมากำหนึ่ง
ท้าวกำพร้าวจึงอมหมากไปเป่ามนต์คาถารักษาลูกของกษัตริย์เมืองประเศดินฟันฟันมาตลอด
ได้ เจ้าเมืองประเศดินจึงยกลูกสาวให้เป็นเมีย

ท้าวกำพร้าวพาเมียออกเดินทางจากเมืองประเศดินเพื่อจะกลับมาหานางสีดา ผ่าน
มาทางบ้านแห่งหนึ่ง มีหญิงแก่เป็นเจ้าของบ้าน และมีลูกชาย ๒ คนเป็นพวกยักษ์ หญิง
แก่คนนั้นเมื่อเห็นท้าวกำพร้าวและเมียก็ให้มีความเคารพเลื่อมใส เชื่อว่าเป็นผู้บุญญธิการ
หญิงแก่จึงเอาฟันซึ่งลูกชายสองคนหาไปไว้เตรียมอย่างเอนมุษย์นั้น ก่อเป็นเพิงหรือเป็น
คอกสำหรับเป็นที่หลบซ่อนของ ๒ พระหน่อ ด้วยเกรงว่าเมื่อลูกชายสองคนมาพบเข้าจะจับ
๒ พระหน่อนั่นเสีย

อีกสักครู่หนึ่ง ยักษ์ ๒ พี่น้องก็กลับบ้าน เมื่อถึงบ้านก็ได้กลิ่นมนุษย์ จึงถาม
แม่ แม่ตอบว่าไม่มีมนุษย์ ยักษ์ ๒ พี่น้องไม่เชื่อจึงค้นหาดู หารอกองฟันก็พบสองพระหน่อ
เมียยักษ์แสร้งกลบเกลื่อนให้ลูกทั้งสองเอาเป็นเมีย แล้วให้จัดพิธีแต่งงานมีการเลี้ยงสุรา
อาหารมากมาย เมียยักษ์และเจ้าหญิงก็ทำอุบายบ่อนสุราให้แก่ยักษ์ ๒ พี่น้องจนเมา
เมื่อยักษ์ ๒ พี่น้องเมาสลบไสลแล้ว เมียยักษ์ก็พาหนทางให้ท้าวกำพร้าวพาเมียกลับบ้าน

ท้าวกำพร้าวพาเมียกลับบ้านอยู่กินร่วมกับนางสีดาด้วยความร่มเย็น ต่อมาท้าว
กำพร้าวได้ครองเมืองแทนเจ้าเมืองคนเก่า ท้าวกำพร้าวจึงตั้งชื่อเมืองนี้ว่า เมืองสีดา แล้ว
ท้าวกำพร้าวก็ก่อสร้างกุหรือ สถูป นำเอาของที่เป็นสิริมงคลมาฝังไว้ในกุ

ความเกี่ยวพันระหว่างนางอรพินกับนางสีดา

นางอรพินกับนางสีดาได้ตั้งสัญญากันว่าจะมีการสร้างปราสาทแข่งขันกัน โดย

นางอรพินจะสร้างปราสาทที่เมืองพิมาย ส่วนนางสีดาจะสร้างที่เมืองสีดา หากใครสร้างเสร็จก่อนให้ยกธงขึ้น

ปรากฏว่านางอรพินยกธงขึ้นก่อน นางสีดาจึงสร้างกุฏิหรือปราสาทไม่เสร็จ

เมืองเสมา และ เมืองโคราฆะปุระ
อำเภอสูงเนิน นครราชสีมา

คูเมืองเสมา

จากการสำรวจบริเวณเมืองโคราฆะปุระ ที่เชื่อกันว่าเป็นเมืองเดิมของนครราชสีมา นั้น ไม่ปรากฏว่ามีแนวคูน้ำ คันดินหรือร่องรอยที่จะแสดงว่าเป็นอาณาเขตเลย

ส่วนเนินซากโบราณสถานนั้นมีอยู่ทั่วไป

ในละแวกที่ไม่ห่างไกลกันมากนักนั้น ยังมีเมืองเสมาซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่อยู่ด้วย มีซากโบราณวัตถุสถานใหญ่ ๆ หลายแห่ง

เนินดินซากสถาปัตยกรรมที่วัดแก่นท้าว มีขนาดประมาณ ๑๕ เมตร

มีเศษพระพุทธรูปสมัยทวารวดีอยู่หลายชิ้น

มีประติมากรรมนางอัปสรด้วย

เมืองเสมามีคันดินล้อมรอบ คันดินสูงประมาณ ๒๐ เมตร กว้างประมาณ ๓๐ เมตร จากการตรวจทางภาพถ่ายทางอากาศ พบว่ามีร่องรอยกำแพงเมืองที่สลับซับซ้อนกัน อันอาจกล่าวได้ว่าการสร้างเมืองซ้อนกันไม่น้อยกว่าสองครั้ง เช่นเดียวกับเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ แต่ลักษณะการสร้างที่บ่งชี้ผิดกัน

พระพุทธรูปขนาดใหญ่ สมัยทวารวดี

วัดธรรมจักรเสมาราม อำเภอเนินสูง นครราชสีมา

เสนาหินที่เมืองเสมา

วัดธรรมจักรเสมาราม อยู่ทางด่านตะวันตกเฉียงใต้ นอกเมืองเสมา

ทั่วคันดินมีพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ทำด้วยหินทรายสีแดง อยู่ในลักษณะของ

พระนอน แต่ชำรุดหลายแห่ง หินที่ประกอบเป็นองค์พระพุทธรูป ก็ร้าวแยกออกจากกัน ชาวบ้านได้จัดวางเรียงไว้เฉย ๆ

ขนาดของพระพุทธรูปจากพระเศียรถึงปลายพระบาท ประมาณ ๑๕ เมตร

จากการสอบถามได้ความว่า มีพระพุทธรูปยืนสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่อยู่ ๒ องค์ องค์หนึ่งนั้นคือองค์ที่วัดธรรมจักรเสมารามนี้ อีกองค์หนึ่งอยู่ในเขตอำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น อย่างไรก็ตามเป็นเพียงคำบอกเล่าหรือเป็นเพียงตำนานที่เล่าสืบต่อ ๆ กันมาเท่านั้น ไม่มีการยืนยันแต่อย่างใด

ดังนั้น ลักษณะที่แท้จริงของพระพุทธรูปที่วัดธรรมจักรเสมารามนี้จึงยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ว่าจะเป็นพระยืนหรือพระนอน

พิบูล ศฤกข์จิเลชการ
สุจิตต์ วงษ์เทศ

ถ่ายภาพ
บันทึก

หนังสือของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ชุดของ

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

เทวรูปสัมฤทธิ์สมัยสุโขทัย ๓๕ บาท

เที่ยวเมืองลัγκα ๑๐ บาท

วิวัฒนาการของศิลปอินเดียแบบอมราวตี ๑๐ บาท

ศิลปในประเทศไทย (กำลังจัดพิมพ์)

วิชาการพิพิธภัณฑ ๒๕ บาท

กุลพันธาดา แสนศักดิ์

นิคม มุสิกคามะ

สมาชิกวารสารโบราณคดี ส่งชื่อได้ในราคาเล่มละ ๑๕ บาท

วารสารโบราณคดี รายสามเดือน เล่มละ ๔ บาท

ขอรับเป็นสมาชิก มีหนังสือทางโบราณคดีแถม ๒ เล่ม

ท่านที่ต้องการหนังสือเหล่านี้

ส่งชื่อไปที่คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร โทรศัพท์ ๒๒๗๖๕

ธนาณัติ/เช็คไปรษณีย์ส่งจ่าย ป.ณ. หน้าพระลาน

ในนาม นายนิบล สุกจิตวิเลขการ

ทางจังหวัดเพิ่มค่าส่งเล่มละ ๓ บาท

